

Faafur Fулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент – 2016

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ

Меҳробдан чаён

Роман

Faafur Fulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent – 2016

УЎК 821.512.133-3

КБК 84(5О')6

К53

Қодирий, Абдулла.

Мехробдан чаён: роман / А. Қодирий. – Тошкент: Faafur Fulom номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – 328 б.

Адабиёт – характерлар, образлар хазинаси. Абдулла Қодирий ўзбек адабиёти образлар дунёсини характерлар галереяси билан бойитди. Адабнинг “Мехробдан чаён” романидаги характерларнинг хар бири ўз киёфаси, ўз тақдирли, ўз тириклилиги, ўз маишати билан билишга арзигулик сиймолардир.

Абдулла Қодирий китобхон учун сеҳргар санъаткор, адиллар учун ижодий мезон музалифидир.

УЎК 821.512.133-3

КБК 84(5О')6

ISBN 978-9943-03-693-2

**© Faafur Fulom номидаги
нашириёт- матбаа ижодий уйи,
2016**

РЎМОННИНГ МАВЗУИ ТЎҒРИСИДА

Туркистон феодалларининг кейинги вакили бўлған Худоёрнинг ўз хоҳиши йўлида дехқон оммаси ва майдада хунарманд – косиб синфини қурбон қилиши, мамлакат хотин-қизларини истаганча тасарруф этиши, бунга қарши келгучилар тиласа ким бўлмасин, раҳмсиз жазо бериши рўмоннинг мавзуидир. Худоёрнинг бу йўлдағи биринчи истинодгоҳи бўлған уламолар, уларнинг ички-ташқи аҳволи, ахлоқи, мадраса ва оила ҳаёти, уламода инсоний ҳис битканлиги ва қолғани ҳам хабосат¹ пардаси остида сезилмас даражага етканлиги мундарика сиғдирған қадар баён қилинадир. Булар рўмоннинг номарғуб – манфий қаҳрамонлари. Иккинчи тарафда мазкур қора кучларга қарши «тубан» синф – камбағаллар, уларнинг хонлиқ тузилишига, қора куч – уламо алайҳига чиқиши. Мехнаткаш камбағалларнинг ахлоқи, сажияси, оиласи, турмиши ва бир-бирига алоқаси, самимияти.

Албатта, мен бу сўнгғи марғуб қаҳрамонларни ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган қадар ўз ҳолиҷа олишқа тиришдим. Уларнинг хон ва уламога қарши исёни табиий – шаръийдир. Чунки шундан ортиғи соҳта бўлиши устига китобнинг қадрини ҳам тушурап эди. Шу икки синф курашини тасвир қилиш воситасида хон ҳарами, хотинлари, кирқ қизлар, тарихий ва этнографий лавҳалар, ўзбек ҳаёти, қизиқчилиги, танқидчилиги, ўз-

¹ X а б о с а т – нопоклик.

бек хотин-қизлари орасидағи истеъдод, шоиралар, аз-
киячилик ва бошқа яна күб нұқталарни қамраб олинди.

Рўмонда яна бундан бошқа күб жиҳатлар бор. Улар-
ни бу ерда санаб ўлтуриш хожат эмас, улар мухтарам
ўқуғучининг назаридан қочиб қутылмас.

*Абдулла Қодирий (Жулқунбой)
Тошканд, 1928 иил, 5 февраль*

— Агар Фарҳоднинг Ширин, бўлса Мажнунларнинг Лайлоси Насиб ўлмиш менга гулшан аро гулларнинг – Раъноси.
(*Мирзо*)

Агар ор этса Лайли ҳақлидир Қайснинг жунунидин
Не баҳт Раъно харидоринг талаб аҳлининг – Мирзоси.
(*Раъно*)

РАЪНОНИНГ ЭГАСИ

Солиҳ маҳдум бу кун одатдан ташқари ешилиб кетди, масжиддан чиқиб тӯғри қассобнинг олдиға борди, бир тангалик гўшт, саккиз пуллик пиёз олиб ҳавлисига келди. Мактабда ҳусниҳат машқ қилиб ўлтурғучи болалар ичидан иккитасини гулзорни супуриб, сув сепишса буюрди ва ўзи гўштни кўтариб ичкарига кирди.

Нигор ойим ҳозирғина қизларни озод қўюб, кўкрак боласини бағриға олған эди. Раъно ҳавли юзида иккита укасининг ўртасига тушиб, уларнинг лой ўюниға иштирок этар, ер супуриб ётқан соч ўрумларининг тупроққа белашканидан хабарсиз эди.

Гўшт кўтариб йўлакдан кирган Солиҳ маҳдумнинг қўзи Раъононинг шу ҳолига тушди:

– Балли, Раъно, ана жиннилиқ! – деди маҳдум, – атлас кўйлак сенга ҳайф, сенга бўздан бошқаси албатта ҳайф!

Раъно ўрнидан турди, дадасидан уялиб лойлиқ қўлларини орқасига яширди.

– Уят эмасми, юв қўлингни, юв! Укаларингни боладесам, сен улардан ҳам ошиб тушасан!

Раъно югуриб ариққа кетди, Нигор ойим ўлтурган жойидан «Раъононинг ақли тушсин» деб кулиб қўйди. Солиҳ маҳдум ҳануз Раънодан койиб келар эди:

– Ишинг бўлмаса китоб ўқи, ҳусниҳат ол, сен кулолнинг қизи эмассанки...

Солиҳ маҳдум гўштни Нигор ойимнинг ёниға қўюб ўзи зина билан айвонга чиқди.

Маҳдум томонидан Раънонинг тергалиши Нигор ойимни унча машғул этмади. Аммо ҳозир унинг кўнглига келган масала эрининг чиқим важига фавқулодда ешилиб кетиши эди. Тўғри, Нигор ойимнинг ошхонасиға шунингдек бир неча чораклаб гўшtlар кўб келар эди, фақат эри томонидан эмас. Солиҳ маҳдумнинг жўмардлиғи кўпинча йигирма пайса¹ этдан нариға ошмас, шунда ҳам болалардан мўмайроқ «озодлик» келиб қолса ёки «панжшанбалик» куткандан ортиғроқ тушса.

Шунинг учун Нигор ойим бу жўмардлик ҳакини эрига бералмади:

– Гўштни кўброқ олибсизми... Анвар буюрганмиди? – деб сўради.

– Йўқ, – деди маҳдум салласини қозиққа ила-ила, – бир манти қилайлик, – дедим, – манти еганимизга кўб бўлди, валлоҳи аълам...

Раъно ювиниб келди, дадасига уят аралаш бир қараб олди-да, Нигор ойимнинг ёниға ўлтурди ва онасининг бағрида эмиб ётқан чақалоқнинг кичкина мимит қўлларини суюб ўпди.

Солиҳ маҳдум ешиниб келиб она-боланинг устида тўхтади.

– Сен мундан кейин кичкина бўлмайсан қизим, Раъно, – деди маҳдум насиҳатомуз, – шу укаларинг билан қилиб ўлтурган ишингни киши кўрса нима дейди. Иншооллоҳ, уй эгаси бўлишға яқинлашиб қолдинг. Энди тош-тарозуни ҳам шунга қараб қўйишинг керак, қизим.

Раъно қизариниб онасига қаради, яна мимит қўлни ўпишка машғул бўлди.

– Раънони эгасига топширмағунингизча, – деди Нигор ойим, – қуюлмайдирғанға ўхшайдир.

¹ П а й с а – тахминан 50 грамм.

Бу сўздан Раъно уялиб, бошини чақалоқнинг бағриға тикиб олди. Солиҳ маҳдум кулимсиган кўйи даҳлизга юруб борди ва оёғини кафшига узатди.

– Тур, ётма, Раъно! – деди даҳлиздан, – гўштни онангға тўғраб бер, пиёзни арт! Анвар аканг ҳам келиб колар, таом асрга тайёр бўлсин!

Раъно дадасини узоғлатиб, бошини кўтарди, онасиға ўпка аралаш кулиб қаради. Унинг бу қарашидан онаси ning бояғи сўзига қарши ризосизлиқ онглашилмас, балки шодлиқ маънолари ўқулур эди. Дарҳақиқат, эру хотин ораларида ўткан икки калима сўз шу оила гулшанида ўскан Раъононинг истиқболини очиқ белгилар эди. Нигор ойим «Раъонони эгасига топширмагунингизча...» деб гарчи бир мунча қўполроқ таъбир билан бўлса ҳам «Раъононинг эгаси» борлигини сўзлар, Раъно эрса «эгаси»нинг ким эканлигини яхши билгани ва уни қанот қокиб қарши олғани учун жоду кўзида ризосизлиқ эмас суур маънолари ўйнатар эди.

Дадасининг – «Анвар аканг ҳам келиб қолар, таоминг асрга тайёр бўлсин!» жумласи Раънога яна очик, яна равшан таъминот берар эди...

АМИР УМАРХОННИНГ КАНИЗИ

Солиҳ маҳдум 1230–1290 ҳижрий йилларда «Хўқанди фирдавсмонанд»да яшаған бир муаллим ва имом, ўз замонасининг истилохи¹ билан айтканда «мактабдор домла»дир. Солиҳ маҳдум синфи жиҳатдан уламо оиласига мансуб бўлиб, бобоси Олимхон² ва Умархон³ даврларида муфтилик, қозилиқ мансаб-

¹ И ст и л о х – атама.

² Олимхон Норбўтабий ўғли (1775 – 1811) 1798 – 1811 йилларда Кўқон хони бўлган.

³ Умархон (1785 – 1822) Олимхоннинг укаси. 1811 – 1822 йилларда Кўқон хони бўлган.

ларида хизмат қилған, отаси эрса Кўқоннинг Мадали (Мұхаммадали)хон¹ мадрасасида неча йиллар мударрис бўлгандир. Қисқаси маҳдумнинг ота-боболари хонлар қошида мумтоз ва халқ назарида «шарафлик ва муҳтарам» мавқени ушлаб келганлар. Бироқ бу мумтоз силсила бизнинг маҳдумгача етиб келалмай, Мадалихоннинг қатли билан бирга кесилган, бунинг можароси эрса қуидагичадир:

Туркистон хонлиги тарихидан хабардор кишиларга маълумдирким, Амир Умархон охир умрида ўз саройидаги ёш канизлардан бирига муҳаббат қўядир. Каниз ёш бўлғанлиги ва балоғатка етмаганлиги учун уни никоҳига ололмай вақт кутадур. Шу кутиб юриш йилларида Умархон муродига еталмай вафот қиласадир, маҳтика ўғли Мадаминжон минадир. Орадан бир неча йиллар ўтиб бояғи каниз қиз балоғатка эришадир ва бир хуснига ўн ҳусн кўшулиб отанинг боласи бўлған Мадалихонни ҳам ўзига ошиқ қиласадир. Ўз саройида ўскан бу қизни ёш хон ҳамиша кўз ўнгига юритса ҳам бироқ... тарихнинг бизга хабар беришига қарағанда Мадалихон шу қизнинг дардида неча йиллар ёнадир. Чунки уламолар бу гўзални Мадалига она мақомида ҳисоблаб, нима учундир хоннинг орзусига кўндаланг келадирлар:

«Отангиз, агарчанди канизни ўз никоҳларига олмаған бўлсалар ҳам ва лекин балоғатка эришкак оларман деб ният қилғанлар. Бинобарин бу каниз сизга она мақомида, шариат рухсат бермайдир!» дейдирлар.

Мадалихон бу фатводан кейин дардини ичига ютишға мажбур бўлиб, аммо иккинчи тарафдан ўзининг орзусига карши борған уламони секин-секин «илмий» ишлардан олиб улар ўрниға янгиларини қўя бошлайдир. Ўз орзусига замин ҳозирлағач, бир неча йилни ўтказиб, яна уламоға шу тўғрида фатво сўраб мурожа-

¹ Мадалихон (Мұхаммадалихон) Умархон ўғли (1806 – 1842) 1822 – 1842 йилларда Кўқон хони бўлган.

ат қиласыр. Табиий, яқындағына оғзы ошқа еткан янги уламолар ўз валийи неъматлари бўлған Мадалихонға хиёнат қилмайдирлар-да:

«Ба назди мужтаҳидини киром асли эътибор ақди шаръийдир¹. Отангиз марҳум – никоҳланаман деб айткан бўлсалар ҳам никоҳландим, деб айтмаганлар. Бас, амиралмўминин мазкурани худ нафсларига² ақди шаръий³ қилсалар жоиз ва дурустдир. Валлоҳи аълам биссавоб» деб фатвономани «бинни муфти марҳум», «бинни мударрис марҳум», «бинни Ҳўқандий марҳум» – муҳри баҳайбатлари билан қалашдириб берадирлар ва Мадалихон тўй ва томошалар билан мурод-мақсадига етадир...

Кимларнинг воситаси биландир мазкура гўзал канизнинг таърифи Бухоро амири – амир Баҳодир – (Ботур)⁴ хонға етиб ул ҳам илгаридан ҳалиги канизга ғойибона ошиқ бўлған эди. Аммо қайси йўл билан бўлса ҳам канизни қўлға киргизиш фикрида бош оғритиб, нос чакиб юрган Баҳодирхон қулогифа бу хабари жонсўз етиб думогидан дуд чиқадир ва дарҳол Бухоронинг забардаст уламо, муфти, аълам, ҳоказо ва ало-ҳозалқиёс пешволарини ўз ҳузурига чорлаб, дарғазаб воқеани сўзлайдир ва улардан дарҳол бир «фатвойи баҳайбат»ни талаб қилғанида уламои киром ҳам дарон ботаҳорат-бетаҳорат, масалани эшитар-эшиитмас фатво ёзадирларким:

«Бир жамоа мўминларга амир бўлған зотнинг вазифаи шаръийси шулдурким, исломда устивор турғай,

¹ Ба назди мужтаҳидини киром асли эътибор ақди шаръийдир – хурматга лойиқ дин алломаларининг назарича, асосий эътибор шариат қонунларига қаратилиши керак.

² Худ нафсига – ўз нафсига.

³ Ақди шаръий – шаръий никоҳ.

⁴ Амир Баҳодир (Ботур) – Насруллоҳон (1826 – 1860 ийларда хонлик қилган) назарига айтилувчи лақаб.

аҳкоми исломни¹ камокон² ижро қилғай. Ҳар бир амриким аркони исломдан³ заррача юз ўгурса ул кимарса жамоаи ислом устига амир эмас шарирдир⁴. Наузанбилаҳким, Фарғона ва Туркистон мамлакатининг алҳол⁵ амири бўлған Муҳаммадалихон волидининг⁶ манкуҳаси⁷, яъни волидаи айни ва ризоъисини⁸ ўз ақдиға олибдир, наузанбилаҳи, наузанбилаҳи. Оят ва аҳодиси шарифа ва ба чаҳори мазҳаб⁹ ва ба назди мужтаҳидини киром ва уламои зул-эҳтиром¹⁰ муттрафакун¹¹ алайҳи коғирдир. Казолика¹² ўшандоғ муртаднинг қатли аввало дигар¹³ ислом амирларига ва баъд аз¹⁴ барча мўминларга фарзи айндири!»

Дарвоке «холисона» бу фатвога амир Баҳодирхон «бетарафона» қиймат бериб, «дин йўлида холис бир жиҳоди акбар»¹⁵ деб жамиъи қўшунлари билан Фарғона устига юриш қиладир. Амири Баҳодирнинг бу «холисона» жиҳоди Туркистон хонлиғи томонидан қандай муқоваматларга¹⁶ учради ва икки тарафдан қанча бош-

¹ Аҳкоми ислом – ислом ҳукмлари, қонунлари.

² Камокон – бекаму кўст.

³ Аркони ислом – ислом рукнлари, асослари.

⁴ Шариф – ёмонлик килувчи, заараркунанда.

⁵ Алҳол – хозирги, бугунги.

⁶ Волид – ота.

⁷ Манкуҳа – никоҳли хотин.

⁸ Волидаи айни ва ризоъи – ўз ва эмизган онасини олибдир... (*муал*).

⁹ Ба чаҳори мазҳаб – суннийлик йўналишидаги шариъатнинг ҳанафия, маликия, шофиъия, ҳанбалия мазҳаблари.

¹⁰ Зул-эҳтиром – эҳтиром эгаси.

¹¹ Муттрафакун – келишилган.

¹² Казолика – шунинг учун.

¹³ Дигар – бошқа, ўзга.

¹⁴ Баъд аз – кейин, сўнг.

¹⁵ Жиҳоди акбар – улуғ юриш, уриш.

¹⁶ Муқовамат – қаршилик.

лар кесилди, албатта бу тўғрида бизнинг ишимиз йўқдир. Фақат бу можародан бизга кераклик нуқта шундаким, натижада Мадалихон шикаст топди, ҳам амири Баҳодирхон томонидан қатл қилинди. Мадалихонға фатво ёзиб берган Кўқон уламоларидан бир нечалари ҳад урулдилар¹ ва бир нечалари қочиб қутулдилар. Амири Баҳодирхон бўлса Фарғона ҳукуматига ўз кишисини қўйди, фатху нусрат² билан канизни олиб Бухороға қайтди.

Мақсадға келсак Мадалихонға фатво ёзиб беришда иштирок қилған ва Баҳодир томонидан ҳад урулған уламоларнинг бири шу бизнинг Солиҳ маҳдумнинг отаси эди. Ҳад урулғандан сўнг кўб яшолмади, ўлди ва шунинг билан бу оиласининг бурунғи имтиёз ва шарафи ҳам битди. Чунки мундан сўнг Туркистон тахтига ўлтурган хонларнинг ҳаммалари деярлик Бухоро амирининг ҳимоясида каби эдилар. Ва Мадалихоннинг фатвосига иштирок қилған уламолар ҳамиша эътиборсиз, мардуд³ бўлиб қолдилар.

МАҲДУМНИНГ УЙЛАНИШИ ВА МАКТАБДОРЛИГИ

Солиҳ маҳдум отасининг вафотида йигирма ёшлиқ талаба эди. Отаси марҳум бўлғандан сўнг ўзидан бир неча ёш каттароқ оғаси Марғилонға имом бўлиб оиласи билан кўчиб кетди. Солиҳ маҳдум онаси ва ўн олти ёшлиқ Наима исмлик синглиси билан Кўқонда қолди. Бирар жойдан келим бўлмағанликдан бу оила кўб танглика тушиб охирда Солиҳ маҳдум таҳсилни тарк этишкан, қорин тўйдирарлиқ бир касб излашкан мажбур бўлди.

¹ Ҳад урмоқ – ҳукуқизлантироқ.

² Фатху нусрат – ғалаба.

³ Марду бўломоқ – ҳайдалмоқ, кувилмоқ.

Албатта, Солиҳ маҳдум оғирроқ қасбни ухда қилолмас, имоматка бўлса соқоли чиқмаганлиқдан яролмас эди. Кўб озор чекиб ниҳоят қориндош-уруғ ва маҳалла кишиларининг кенгашлари билан ўз уйига мактаб очди, маҳалладан беш-ўнта бола йиғди ва енг шимариб мактабдорликқа бошлади.

Бир неча йил мактаб ривожга миннади, яъни болалар ўн беш-йигирматадан нариға ўтмай, «панжшанбалик» аранг ит азоби рўзгорға етиб турар эди. Маҳдум ва оиласининг шундан бошқа даромад манбалари бўлмағани учун ҳар ҳолда, яна шунга қаноат қилмоққа мажбур эдилар.

Ўғул йигирмага, қиз ўн бешка етдими – оналарнинг дарди келин ва куяв савдоси бўлиб қоладир. Шунга ўхшаш маҳдумнинг онаси Моҳлар ойимнинг касали гўё «дард устига чипқон» эди: маҳдумнинг ёши йигирмадан ошти, Наима ҳам ўн саккизга тўлди, яъни келин ҳам керак, куяв ҳам. Наима тўғрисидан ташвиш йўқ, хусн, одоб, юмиш, ҳаммасидан кўнгил тўқ, бек бўлмаса – бекзода, мударрис бўлмаса – мукаррир¹.

Аммо маҳдум масаласи бир оз мушкилроқ эди: топиш, тутиш маълум, отасидан қолғани факат ич-ки-ташқи ҳавли, мундан бошқа ҳеч гап. Бас, Моҳлар ойим ўз тириклигига маҳдумнинг «бошини икки» қилмаса, ўзидан сўнг унинг уйлана олиши амримаҳол. Шуни кўзда тутиб Моҳлар ойим маҳдумнинг уйланишига мазкура Наимани восита қилмоқчи бўлди. Яъни Наимани узатиб эвазига узатилган жойдан келин олмоқчи эди. Қарши қуда бўлмоқ учун қизлиқ ва ўғуллик ҳавлини учратиш ва бунинг устига «наслу насабда текислик», олинадирған келиннинг силлиқина бўлиши – ана шундай мушкилотлар орқасида икки йил чамаси Наиманинг умри сарғайиб ўтди. Юрт эмасми, деган-

¹ Мукаррир – ассистент.

дек юртчиликда юрак оғриғиға даво топилмай қолмас. Шунга ўхшаш Моҳлар ойимнинг яраси ҳам ниҳоят учунчи йилда давосини топди:

Хон ўрдасининг мутаваффо¹ мирзоларидан биттасининг мадрасада ўқуб юрган ўғли бор эди ва уйида чақич чайнаб ўлтурган ўн олти ёшлиқ қизчаси ҳам бор эди. Бу оила Моҳлар ойимнинг таклифини маъалмамнуният² қабул этди. Чунки «ўхшатмай учратмас» дегандек нариги тараф ҳам Моҳлар ойимнинг биттаси эди. Совчилар Наимани ёқтириб Моҳлар ойимнинг таклифини қабул қилиб кетдилар. Моҳлар ойим мархум мирзонинг уйига қиз қўргали бориб ул ҳам «қизи жажжигина экан» деб келди. Куввлар кўрулиб улар ҳам заарсиз топилдилар. Шарту шароит сўзлашилди: икки орада қалин-палин деган гаплар йўқ, ҳар ким ўз улушига тушкан ош-сувини қиласидир, келинни ўраб-чирмаб оладир, вассалом.

«Ҳай этти, хуй этти, икки коски тўй этти» деганларидек ҳар икки тўй ҳам бир ҳафта ичида ўтти, Наимахоним ўёққа кетиб, Нигорхоним буёққа келди. Шундай қилиб Солиҳ маҳдум хотинлиқ бўлди.

Солиҳ маҳдумнинг мактаб иши ҳам учунчи йилдан бошлаб бир оз жонланған, болалар ҳам ўттуз-қирққа еткан эдилар.

Солиҳ маҳдум ўттуз ёшларға борғанда мактабдорлиғи ҳам яхшигина шуҳрат топадир, шогирдлар сони бир юзга етадир. Мехмонхона торлиқ қилғанлиқдан мактаб учун маҳсус бино ёпадир, имло, иншо ва хусниҳат машки учун алоҳида хона айирадир. Маҳдум ёлғиз шунинг билангина қаноатланмай хотини Нигорхонимни ҳам ишка соладир, яъни унинг саводини тузатиб «отин биби» қиласидир. Икки-уч гузарнинг қизла-

¹ М у т а в а ф ф о – вафот этган.

² М а ғ а л м а м н у н и я т – мамнуният билан.

ри Нигорхонимнинг сабогиға йиғиладирлар. Қисқаси, маҳдум мактабдорликда яхши шуҳрат қозонғанидек, уй-рўзгорини, юриш-туриш, кийим-солим ва бошқа тарафларини ҳам тузатиб оладир.

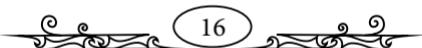
Кирқ ёшларида маҳаллага имом бўладир ва мактабини яна ҳам кенгайтириб шу даҳанинг ҳар бир табақаси ичидаги «устоз мулла Солих маҳдум» бўлиб таниладир. Масалан, ўзида савод чиқарған косиб, савдогар, муллабачча (мадраса талабаси) ва шунингдек янги бўғимларға устозлик унвонини оладир. Ҳатто кейинги вакътларда унинг шогирдларидан хон ўрдасигача бориб кирганлари бордирким, маҳдумнинг бу муваффақиятини бошқа бобларимизда ўкурсиз.

МАҲДУМНИНГ БАЪЗИ ХИСЛАТЛАРИ

Юқоридан ўқуғучига бир даража онглашилған бўлса керакки, яқин йигирма йиллардан бери маҳдумнинг келими шаҳар ёки қишлоқ сўраб турған бир бекча бўлмаса-да, ундан қуириқ, ҳар ҳолда шаҳар мадрасасида дарсгўлиқ қилиб, вакфни ўз қабзига¹ олған бир мударриснинг тушибимидан албатта кўб. Келимнинг шу йўсун яхши бўлишига қарамасдан унинг табиатида ҳарчанд тиришилса ҳам маҳтаб бўлмайдирған хусусиятлар бор: хасисликка ўҳшаган ҳолат, тамагирлик каби одат, ичкоралиқ сингари ҳаракат ва амсоли...

Ёш чоғида отаси ўлиб, қаттиғчиликда ўсади, унинг баъзи ярашмаған ҳаракатлари балки ўша қаттиғчиликнинг руҳка сингиб қолған ёмон таъсиридир. Ҳар ҳолда, бизнинг мундаги вазифамиз маҳдумни таҳлил қилиш эмас, балки унинг шахсига хиёнат ва бўхтон қилишдан сақланиб, яъни ортдирмай ва камитмай ўқуғучига бутун тақдим эта билишдир.

¹ Қа б з – тутам, чангаль; кўл ости.

Ойни этак билан яшириб бўлмайдир. Махдумнинг хасисликка ўхшаш ҳолатлари албатта бор эди. Махдум топиб-тутмаған йилларда бу ишни йўқлиқдан қиладир, десак-да кейинги вақтларда ҳам шу одатини тарк этмагани учун табиатида бир мунча хасислик бор экан, деймиз.

Кўйлак-иштоннинг аксар етти-саккиз жойидан ямоғи бўладир. Етти қишдан бери гуппи – чопон янгилагани маълум эмас, фақат қиши келиб кеткан сайин алак гуппининг енги ўзгарибкина турадир ва астари йил сайин янгидан-янги ямоқлар билан бойийдир, шу гуппи бутун умрида биргина мартаба ва шунда ҳам махдумдан берухсат аммо нигор ойимнинг зўри билан тоғораға тушиб чўмилди. Бу кунда бўлса тўрт йил бурунғи ғусли¹, етти йиллик туси, турлик-турлик ямоғи билан саккизинчи қиши махдум поччасига содикона хизмат қилиш учун бўғжома ичидаги ўзига куч йифиб ётадир. Маҳалла кишилари махдумнинг бу чопониға «молтопар» деб исм берганлар, гуппи кийилиб чиқилған кун махдумга сездирмай «молтопар савдодан қайтиби... ҳали бақувват, иш қилиб ямоққа чарчамасанг яна ўн йиллингми, Мамарайим!» деб кулишадирлар.

Қисқаси: беш-олти қайта бошлатилиб қўнжи бир қаричға келган айбаки² маҳси, чарми уст-устига уюлиб ердан уч эллик чамаси кўтарилиган икки чорак вазнлик кафш, ёши маҳалла кишиларининг кўбларига маълум бўлмаған, ҳарчанд эҳтиёт қилинса ҳам неча жойидан попилтириғи осилған оқ-бўз салла маҳалла кишиларининг эрмакларидандир. Булардан бошқа ҳайит кунлари ва тўйлардагина кийиладирган банорас тўни, совуқ қаттиғроқ бўлғандаги ичидаги киядирган адрес гупписи ҳам бор. Маҳалла кишилари банорас тўнни «зарурат» деб

¹ F у с л – ювиниш.

² А й б а к и – мол терисидан ишланган сифати паст чарм.

атаған бўлсалар ҳам, адрес гуппига ҳали ном қўйғунча йўқлар, чунки бунинг дунёға келганига фақат тўрт-беш йилгина бўлғандир.

Кези келганда маҳдумнинг ёзлиқ кийимларини ҳам бир сидра айтиб кетайлик: йўллуқ, қизил қалами бўздан яхтақ, оқ бўздан жиҳак ёқалиқ кенг кўйлак (чунки тор бўлса йиртиладир) ва лозим (яъни иштон) ҳамда сарпойчан кийишка енгилча сағри¹ кафш, аммо салла қишин-ёзин битта.

ОИЛА ВА КИШИЛАР БИЛАН МУОМАЛА

Маҳдум оиласини ҳам кийим-кечак важидан ўзи каби тутар эди. Кийим-кечакдагина эмас, ҳатто озиқовқат тўғриларида ҳам унинг анчагина келишимсиз қилиқлариға йўлиқилар эди. Масалан, бир ой тўлмасдан кир ювишға рухсат бермас, агар Нигор ойимнинг бир ойсиз кир ювғанини кўриб қолса – «кийимни тоғорада чурутасан!» деб ғовға солар эди. Икки ҳафтасиз паловни кўрмаслар (озодлик ошлари албатта мундан мустасно), кўб овқатлари убра, туппа, мастава, кўғурма шўрба бўлар эди.

Нигор ойимнинг қозони йўқча, елча гўштни фақат палов шарофати билангина кўрар эди. Лекин маҳдум баъзи нарсалар билан ошхонани яхшиғина мўлиқдирадар, масалан: шалғам, қовоқ, лавлаги. Бу тўғрида хотини ҳарчанд рад қилса ҳам қоплаб шалғам, йигирма-ўттузлаб қовоқ харид қилишини қўймас – «шалғам – Биби Фотимаи Зухранинг дуолари баракати, қовоқ бўлса ҳазрати Юнуснинг мўъжизалари» деб баҳоси арzon ва лекин хосияти кўб бўлған бу маблағлар² билан ошхонани тўлдира берар эди. Ҳар ҳафта бир-икки мартаба қовоқ

¹ С ағ р и – от терисининг дум томон қисмидин тайёрланган чарм.

² М а б л ағ – бойлик.

сомса ёпдирмай қолмас, аммо – «ёғни кам сол, қовоқнинг таъмини бузадир!» деб таъкидлашни ҳам унумас эди. Уйда нон ёпилмағанидек бозордан ҳам сотиб олинмас, чунки, панжшанбалик нон етиб, ортиб ётар, ҳатто баъзи вақтларда бозорға ҳам чиқар эди.

Махдумнинг ўкуғучи болалар билан муомаласи жуда яхши эди. Савофини билмаган ёки шўхлиқ қилған болаларни ҳар қанча сўкиб, койиса, дўқ уриб, давара қилса ҳам урмас, бу жиҳат билан бутун Кўқон болаларининг муҳаббатларини ўзига жалб эткан эди. Аммо «озодлик» масаласида болалардан ҳеч кимни ҳам афу этмас, бой боласиға «озодлик» лозим бўлған бўлса албатта ундиришқа, камбағал боласидан мумкин қадар узиб олишға ҳаракат қилас; болалар Ҳафтияқ, Куръон, Сўфи Оллоёр ва шунга ўхшаш китоб бошлисалар озодлик мажбурий, мактабдан маъзун¹ бўлғанларнинг зиёфат қилиб маҳдумга сарупо беришлари қоидада бор бўлса ҳам, лекин аксар болалар бу тўғрида домлани – «ана-мана» билан алдаб кетарлар, сахиyroқ оталар бу маросимни адо этиб «устоз»ни рози қилмасалар, аммо кўбчилик маҳдумни ранжитар эдилар. Панжшанбалик бўлса мактабнинг асос ҳаққи ва булардан бошқа «Қулёға қўймоқ – Аммага бўғирсоқ – Ёсинға юпқа»² деган гаплар ҳам бўлар эди. Болалар ҳар йили бир марта «бўрё пули» ва ойиға бир неча бор «супурги пули» ҳам тўлаб туарар эдилар.

Махдум мумкин қадар болаларни ўз мактабига жалб қилишға тиришар, айниқса бой ва бек болаларини ўз қўлиға олиш учун ҳар бир чорани кўрар эди. Масалан, бой ва аъёндан бирининг ўғли бошқа мактабда ўқуб юрган бўлса уни болалар воситаси билан ўз мактабига чақирап, нима ўкуғанини, нималар билганини сўярар,

¹ М а ъ з у н – рухсат, изн олган.

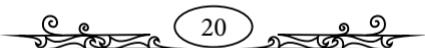
² Қ у л ё, А м м а, Ё с и н – Куръондаги суралар номи.

бала савоғидан яхши жавоб бералмаса «сизда айб йўқ, ўғлим, устозингиз бир оз шундайроқ одам... хўб, хўб; бизнинг мактабларга ҳам келиб юринг! Мен ўзим сизни жуда дўст тутаман-да!» дер эди. Табиий, боланинг шу кундан бошлаб ўз домласидан кўнгли совур, тез кунда маҳдумнинг мактабига келиб кирав эди. Баъзи вақт чет мактаб болалари билан шундай муомалани кўчаларда ҳам қиласа ва ўғли бўлған бой ва ашрофларга ҳам жуда сертакаллуф, хоксорона салом берив танимаса ҳам улар билан сўрашар, нечта ўғли борлигини ва уларнинг ўқуб-ўкумағанликларини, ўкушға ихлосларини текшириб, ўзининг таълимида кўлланған енгил усулларини ҳам бир мунча тиқиллатиб ўтар эди. Табиий, маҳдумнинг бундай ҳаракатлари кўпинча фойдасиз бўлмас, мактабига янгидан-янги шогирдлар тўпланиб турар эдилар.

Ўз қаторидағи мактабдор домлаларни асло кўралмас, уларга қарши юрагида умрлик кек саклар эди. Баъзи мажлисларда йўсуни келиб қолса – «ха, мулла фалончими, кўб болаларнинг умрини зойиъ қиляпти, деб эшитаман... шогирдларидан бир нечаси шикоят қилишиб менга келишкан эдилар... Қандай килай, шогирдларим ўзимдан етиб ортсалар ҳам умрлари зойиъ бўлмасин, дедим» дер ва эшиткучиларга сездирмай рақибини чимчилар; кези келди дегунча иккинчи мактабдор тўғрисида шу йўсун замзама сўзлар эди.

Маҳдум бўйчан, олагўшт, сийрак мўй, оқ тан, истараси иссиф бир домла эди. Ёши эллидан ошқан, соч ва соқолида бир мунча оқлар кўринар эди. Киши билан сўзлашканда, айниқса, бир нарсадан таажжубланганда сийрак ва лекин тўғри, бақувват ўскан соқолини тутамлаб ўнг кўзини бир оз қисиб қарап, одат қилғандан бўлса керак гап орасида «ҳабба» деган сўзни кўпроқ ишлатар эди. Домланинг бу «ҳабба»си нима маънода

қўлланилар, ўзидан бошқа ҳеч ким билмаганидек, ундан бу тўғрида изоҳ ҳам сўрамаган эдилар. Ҳар ҳолда «ҳабба – ҳабҳали» ёки «ҳа, баракалла» бўлса керак. Чунки ул бир нарсадан хурсанд ва рози бўлғанда аксар «ҳабба» деб юборадир.

Шу ергача бир неча саҳифаларни маҳдумнинг таърифи билан тўлдиридик. Эҳтимолки, домланинг ғийбатини ҳам қилдиқ ва қиласиз. Лекин шунисидан хотиржаммизки, йўқни-йўндиримадик, маҳдумнинг шаънида бор гапларнигина ёздиқ ва ёзармиз. Маҳдумнинг ҳамма нуқсонини ювиб кетарлик бир жумладан сўнг яна ўз ишимизда бўламиз: – нима бўлғанда ҳам маҳдум ўз замонасининг энг олдинги домлаларидан, Кўқон аксариятининг саводхон бўлишлариға сабабчи устозлардан, ҳатто улуғ хизматларга киши етишдириб бергучи нодир муаллимлардан эди.

НИГОРХОНИМ

Нигорхоним бошда эрга ёлчимади. Аввало эрининг фақирлиғи, бойифандан сўнг бўлса унинг зарбулмасал бўларлик хасислиги бечорани кўб йиглатди. «Хотин кишининг боши уй ичининг оғир тоши» эмиш... Ҳозир ўзи кирк ёшқа кирган бўлса, йигирма беш йилдан бери шу мумсук эр билан тириклик қилиб келадир. Бу кун ўн етти ёшлиқ Раъно каби қизға, саккиз ёшлиқ Маҳмуд (Раъно билан Маҳмуд орасида икки бола нобуд бўлған), олти ёшлиқ Мансур ва бешикдаги Масъудларга она бўлди.

Нигорхоним Кўқоннинг кўб хотинлариға қарағанда сабрлик ва қаноатлик экан. Дунёда ўз ўғлининг хасислигига чидалмаган она бўладими, ҳолбуки маҳдумнинг онаси – Моҳлар ойим ўғлининг бу қадар ихна¹ ва сиқик-

¹ И х на – сиртқи кўринишига эътибор бермовчи.

лиғиға тоқат қилолмай норозилиқ юзасидан Марғи-
лондағи ўғлининг ёниға күчіб кетіб ўша ерда вафот
этди. Нигорхоним эрса тишни-тишқа қўйди, эримдан
яйраб-яшнамаған бўлсам қизимдан ва олдимға қўйған
ўғулларимдан ёлчирман, деб умидланди. Дарҳақиқат,
сабрлик бу хоним ҳозирданоқ шу ўз олдиға қўйған
болаларининг бири ва тўнғучи бўлған Раъносининг
туфайлидан бир қадар рўшнолик кўриб бошлади ва
ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ эканига
ишонди.

Бир ямоқчи ёки мардикорчи ўз хотинини урадир,
сўқадир, тепкилайдир. Бу хол уларда аксар фақирлик
авжиға мингандан кезларда воқиъ бўладир. Агар ямоқчи
кекираврлик даражада томоқни бопта қилса, иши ўнги-
дан келиб истиқболи бир мунча таъминлангандек бўлса
дарҳол вазият ишонмаслик равишда ўзгариб кетадир:
гап-сўз жойида, хотинни уриш ўрниға орқасини силаш,
сўкиш ўрниға ялиниш ва арзи муҳаббат. Хотин ҳам ке-
чаги калтак зарбини унуткан, кина ўрниға садоқат; гўё
айтарсизким, Юсуф Зулайҳоларми деб.

Юқори табақа оиласаларга кириб қарасақ, мунда та-
моман бошқача манзара кўрамиз: қорин тўқ, бирар
нарсага эҳтиёж йўқ, истиқбол таъмин ва лекин бояғи
фожиа буларда кучлирак, шунинг каби бу фожиалар
муваққатий¹ ҳам эмас, сабабини топиш ҳам қийин.
Яхши ямоқчи-ку ярамас тузулишқа қарши бўлған ке-
кини кўзи тиниб хотинидан олған эди, Аммо кейин-
гиларнинг турмуш шароитлари яхши, ҳамма нарса ўз
орзуларича, бас, шу ҳолда уларнинг уй можаролари ва
бала-чақани ит каби сикишлари нимадан?..

Шунга ўхшаш бизнинг маҳдумнинг ҳам ғояси бир-
ни икки қилиш, бешни ўн қилиш эди. Яхши кечиниши
учун турмас, аммо кўпайтириш учун яшар эди. Нигор-

¹ Муваққат – вақтинча.

хонимни урмас ва лекин урғандан беш баттар қилиб сиқар эди. Икки юз тиллодан кўб оқчаси (бу оқчаларни хусули¹ тўғрисида кейин сўз бўлур) ва саводлик бўлған болалар зиёфатидан кийган икки сандиқча сарпоси бор эди. Олтиндан сарф қилмағанида ҳам лоақал шу кийимлардан на хотинини ва на болаларини фойдалантираш ва на ўзини ихналиқдан қутқарар эди. Буни ҳам қўйиб турайлиқ, Нигор ойим йигирма-ўттуз қизни ўкутиб улардан тушкан «озодлик» ва «панжшанбалик» пулларга ҳам эга бўлолмас, ҳар кун деярлик мухтараб маҳдум поччаға ҳисобини батамом топшуриб туришқа мажбур эди. Маҳдум бунинг эвазига ҳар йил бозорнинг энг дағал бўзидан бир пар қўйлак, лозим олиб берар, янги гуппи билан ёзлиқ мурсакни бўлса Нигор ойим беш-олти йилсиз кўрмас эди.

Нигор ойим қисқа бўйлиқ, писта пўчоқ тарғил кўзлиқ, зарча танлик, юзидағи онда-сонда чечак ўрунлари бўлмағанда ҳусндор бир хотин эди. Ўз болалари билангина эмас ҳатто шогирдлари бўлған қизлар билан ҳам жуда юмшоқ муомала қилас, ортиқча аччиғланған кезларда «бетинг курсин» деб қошини чимириб олар эди. Эрига ўхашаш «озодлик» учун болаларни сиқмас, билъакс «бўшлиғи» учун ўзи маҳдум томонидан сиқилар эди. Оз ва маънолик қилиб сўзлар, хотинлар билан муомаласини бошқа отинби билардек юқоридан туриб қилмас, соддача сухбатлашар эди. Хотинлар маҳдум домланинг баъзи қилиқларидан кулишсалар ҳам Нигор ойимнинг орқасидан фийбат сўзламаслар, олдида қандай хурматласалар кейинидан ҳам ўшанча эҳтиромлаб, унинг маҳдумдек зиқна кишининг қўлиға қарам бўлғаниға ачиниб «пешана-дея айланай, қолу бало» дейишар эдилар.

¹ X у с у л – хосил бўлиш.

РАЬНО

Исм билан жисм аксар бир-бирисига мувофиқ тушмайдир. Меним ёш вақтим, айниқса, гўзаллик қидирған мағрур чоғларим эди. Оиламиздами, бошқа ердами баҳархол хотирамда яхши қолмаған, Лола отлиғ бир қизнинг чеварлиги тўғрисида сўз бўлди. Мажлис ахли менга яқин, яъни улар олдида хусндан баҳс очиш уят бўладирған кишилар эдилар. Шунинг учун менга Лоланинг чеварлигидан кўра мухимроқ бўлған «хусн»и масаласида изоҳот сўрашнинг имкони бўлмади. Лекин Лола исмининг остида бир малакни кўрган – «Лоланинг исмига ўхшаш хусни ҳам бор» деб ўйлаған эдим. Шу кундан бошлаб Лолани кўриш ҳажрига тушдим. Бўйи еткан қизларни кўра олиш бу кунларда ҳам амри-маҳол бўлғанидек, мундан ўн йиллар илгарида яна мушкилроқ эди. Неча вақт «хижрон ўтида ёниб» кўча пойлаб, ниҳоят, Лолани сув олиш учун кўза ушлаб кўчага чиққан ҳолатда учратдим. Бурнидаги булоқисидан бошқа (агар булоқи хуснга қўшилса) «Лола»ликка арзийдирган ҳеч гап йўқ эди.

Яқиндағи бир боладан сув олғучининг ким эканини сўраған эдим:

– Лола опам, – деди.

Боланинг талаффузи менга «Мола опам» бўлиб эшитилди. Бир неча кунлар бу қизнинг отини «Лола» деб қўйғанлари учун аччиғланиб юрдим. Чунки, афу этасиз, ўша кезларда аччиғланишға ҳаққим бор эди...

Аммо Раъононинг исми – жисмига ёхуд хуснига жуда мувофиқ тушкан эди. Мен рассом эмасман. Агар менда шу санъат бўлғанда эди, сўз билан билжираб ўлтурмас, шу ўрунда сизга Раъононинг расмини тортиб кўрсатар, қўяр, фақат менга Раъно гулининг сувигина кўпроқ ке-рак бўлар эди.

Солиҳ маҳдум хасис, таъмагир, ҳар ҳолда сажияси эътибори билан уни яхшилар қаторига қўйиб бўлмайдир. Ба лекин табиат хасис эмас, тикандан гул, аридан бол яратаберадир. Шунга ўхшаш тиканлик ёғочдан хуш ислик, латиф кўрунишлик Раъно яратилған эди.

Бизнинг ўзбекларда, айниқса Кўқонға махсус бир тус, сариққа мойил бир тус бор. Лекин бу тусни кесдириб сариқ деб бўлмайдир. Чунки биз оғриқ кишининг тусини сариқ деймиз. Зарча, заъфар туслари ҳам бунга дағаллиқ қиласидирлар. Таъбиримиз қўпол тушмаса бу гўзал қиз, оч раъно гулининг тузида ёки оқ сариқ тусда яратилған эди. Аъзода ўскан тукларга ҳам ҳалиги туснинг таъсири бўладир. Раънонинг сочи гунгурт-кора, яъни қўёшсиз жойларда қора кўринса ҳам қўёшда бир оз сарғиш бўлиб кўринар эди. Шунга ўхшаш Раънонинг кўзида ҳам бунинг асари кўруладир: мудавварга¹ мойилроқ жоду кўзи кишига қаттиқ қарағанда қоралиқдан бошқача яна бир турлук нур сочар эди. Кипраклари остида нафис бир сурма доираси бор эди. Қоши туташ каби кўринса ҳам кўндаланг ётқан икки қилич орасини нафис бир қуюлиб кўтарилиш ажратиб турар эди. Бурни ҳеч бир мунаққидға² беришмаслик мутаносиб, ҳар замон уялиш табассумига ҳозир турған нафис иринларининг юқориғи қисмида сезилар-сезилмас туклар кўкарган эди. Юзи чўзиқ ҳам эмас, ой кулча ҳам деб бўлмас, кишига кулиб қарағанда қизил олма осларида иккита замма равишлик шакл ҳосил бўлар, гўё бизга чин раъно гули очилған ҳолатда кўринар эди. Сочлари жуда қуюқ, саноқсиз кокиллар Раънонинг орқа, ўнгини тутиб ётар, қадди узунлик билан қисқалиқнинг ўртаси, дўндуқ бармоқларининг жимжилоғида хина гуллари, ҳар ҳолда бу қиз ёлғиз Кўқоннингфина эмас, умуман

¹ Мудаввар – тўгарак.

² Мунаққид – танқидчи.

Фарғонанинг куйларига қўшулиб маҳталадирған гўзаларидан эди.

Раъно Нигор ойимнинг тўнғучи, бу йил ўн етти ёшни тўлдурадир. Саводни отасидан ўқуб, ўн тўрт ёшида ибтидоий мактаб прўғрамида бўлған барча дарсларни битирган, масалан: диний қисмдан – «Ҳафтияқ», «Куръон», «Чаҳор китоб», «Сўфи Оллоёр», «Маслаки муттақин», адабиётдан – Навоийнинг барча асарлари, девони Фузулий маъла¹ Лайли Мажнун; Амирий, Фазлий ва шулардек чиғатой-ўзбек катта шоирларининг асарлари; форсийдан – Хожа Ҳофиз Шерозий ва Мирзо Бедил, ҳусни-хат, иншо ва бошқалар. Бу кунларда бўлса бир томондан қизларға сабоқ бериб онасиға кўмаклашса, иккинчи тарафдан отасида кофия (араб нахв ва сарфи) ҳамда Шайхи Саъдийнинг «Гулистон»идан дарс оладир ва шунинг қаторида ўзи яхши кўрган чиғатой-ўзбек шоирларининг бадиа асарларидан алоҳида бир мажмуа тушиб юрийдир. Баъзан «овлоғроқ жойларда» ўзича манзумалар тўкуса ҳам, бироқ буларнинг иси ўзидан четка чиқмайдир. Агар тўкуған шеър ёки манзумаси ўзига маъқулдек тушса факат бир кишигагина кўрсатиб оладир. Ва ул киши ҳам бу сирни четка чиқармайдирған ишончлик ўз кишиси.

Қисқаси, биз юқорида Раъононинг шеърий бир ҳуснини кўрганимиздек уни фазл ва заковатда ҳам ўткан хон замонлари асрининг нодир учрайдирган якто фозила қизларидан санаймиз ва санашға ҳам ўзимизда мажбурият ҳис этамиз.

Раъно қанча жиддий бўлса ҳам яна унда болалик табиати бутун кўйи сақланадир: укаларининг ўюниға комил ҳукуқли бир аъзо тариқасида иштирок этадир, онасининг кўзини чалғитиб ўқуғучи қизлар билан жанжаллашиб оладир, қизлар сабоқларини билмаса-

¹ М а ъ а – билан.

лар аразлаб, уларни ўқутмай ташлаб кеткан чоғлари, арзимаган гапдан тез мутаассир бўлған кезлари кўб бўладир. Раъно ўзининг мундай ҳаракатларига қарши онасидан яхши-ёмон мукофот олмаса ҳам, кўпинча отасидан танbih әшитадир. Койиш эшиткани учунгина эмас уй-рўзгор тўғриларида онасини сиқиб ушлаганидан ва фоҳиш танглигидан¹ ранжиб отасини унча хушламайдир. Отасидан аччиғланған кезларда онасиға жиддий қилиб: «Ҳамма айб ўзингизда, отамдан кўра тузукроқ эрни топиб тегсангиз мунчалик қийналишиб юрмас эдик» деб бўғилған Нигор ойимни кулдурадир.

Қаттиғ ранжиган бир кун отаси – Солих маҳдумга бағишлиб қизиқ бир ҳажв ёзган ва «ўз кишисига» кўрсатиб уни кулдурган эдиким, биз кулгулик учун бу ўрунға бир неча мисрасини кўчирамиз:

Ёғлар тўқилса ерга ётиб ялар тақсири,
Бўлса бозорда пастлик сотиб олар тақсири.
Меним учун бир зирақ, Раънбонуға жевак²,
Деса ойим – «Не керак?!» юмма талар тақсири.
«Қулоқ тешиш фазл эмас, пулни топиш ҳазл эмас,
Жевак тақиши фарз эмас!» ғавғо солар тақсири.

Мухтарам ўқуғучини қаҳрамонларимизнинг бир қисми билан танишдиришни шу ерда тўхтатамиз. Уларнинг ички ва ташқи табиатлари яхши ешилмаган бўлса ҳикоямизнинг давомида яна ҳам очилиб ва кенгайиб борар, деб ортиқча тафсияга киришмадик.

БИР ЎРДАЛИҚ

Маҳдумнинг ҳавлиси уч қабат эди. Кўчадан биринчи қабатда меҳмонхона, мактабхона ва машқхона эди.

¹ Ф о х и ш т а н г л и г и – ортиқча сикув.

² Ж е в а к – қизларнинг бу кунда истеъмолдан қолған кўқрак зийнати (*муал.*).

Иккинчи қабат мураббасы¹, ярим таноб чamasи боқча, бунда шафттолу, олма, анжир каби мевалик дарахтлар ва бир неча кекса сўри токлар қулп уриб ўсқан эдилар. Махдумнинг болалар кучидан яхши фойдаланғани учун бўлса керак, боқчанинг ҳар бир қариши бўш қолмаған, унда ҳар турлук кўқатлардан бор эди. Ўтадағи сўрининг ости бир ярим газ кўтарилиб ишланган суфа, суфанинг уч тарафига ёз гуллари экилган, район ва бошқа чечаклар атрофка ўз атриётларини онгқитиб ётар эдилар. Биринчи қабатдан киргач боқчанинг суфасига ҳамда ичкарига юруладирган йўлкалар бор эди.

Хозир мезон² ойининг иккинчи ҳафталари, боқчанинг мевалари етилинкираған, айниқса сўридаги кора ҳусайни узумлардан гўё боллар томиб ётар эди. Йўлкаларга сув сепилган, суфага гиласам солинмаса ҳам гуллик кийиз тўшалиб, уч тарафига кўрпачалар ёзилған эди.

Махдум этни уйга бериб чикғандан кейин икки соат чamasи ҳусниҳатдаги болалар билан шуғулланди, орадан «абжад» сўзини дуруст ёзив чиқарған бир боланинг қўлини боғлаб уйига юборди. Бола уйидан «кўл ешар» олиб келгандан сўнг ҳаммага жавоб бериб бу кунги вазифасини тамомлади.

Махдум машқхонадан чиқиб ичкари киришга адим узған ҳолатда дарбозадан сипоҳи кийимда бир киши кирди ва махдумга табассум билан салом бериб яқинға юриб келди. Ўрданинг девонхона хизматчилари кийимида бўлған бу кишини махдум ўз умрида биринчи мартаба кўрар эди. Жавоб саломдан кейин кўришдилар. Махдум тараддулданиб, максад сўрашдан ўнгғайсизланиб меҳмонни меҳмонхонаға бошлади. Меҳмон ҳам такаллуфланмай домланинг орқасидан меҳмонхонаға кирди, ўлтуришдилар, сўнг фотиха ўкулди. Ўрдалиқ

¹ М у р а б б а ъ – тўрт бурчак, квадрат.

² М е з о н – 22 сентябрь – 21 октябрь.

табассум ичидә маҳдумга қарағандан сўнг йиғишири-
ниб олди.

– Хато қилмасам жаноблари мирзо Анварнинг
устозлари бўлсалар керак?

– Фақир...

– Уй иchlари билан хўб саломатмилар?

– Алҳамдуиллоҳ.

Маҳдумга кутулмаган равишда меҳрибон муомала
қилғучи бу ўрдалиқ қирқ ёшлар чамасида, узун бўйлик,
қора узун соқоллиқ, симоби салласининг пешини ту-
ширган қорача туслик бир йигит эди.

– Каминалари ҳам, – деди ўрдалиқ, – мирзо Анвар
билан бирга девонхонада ишлайман. Балки қулоқла-
риға чатилған бўлса керак, исмим Султонали мирзо...

– Хўб, хўб, – деди кулиб маҳдум, – Анвардан эшитка-
ним бор эди, жанобарининг тавсифларини эшиткан-
ман. Начук Худо ёрлақади? Фақирхонаға ташрифлари
билан бисёр хушнуд бўлдим.

– Адабсизлик бўлса ҳам, – деди мирзо Султонали, –
муборакхоналариға бостириб келдим. Бунга ҳам буро-
дарим мирзо Анварнинг муҳаббати мажбур қилди.

Султоналиниң бу кейинги сўзи мақсадни бир дара-
жа домлаға онглатаёзди. Кайфланиш, ҳузурланиш маҳ-
думнинг юзида ўрунлашқан эди. Кўзини қисинқираб
Султоналига қаради.

– Хўб, хўб, – деди маҳдум, – мулла Муҳаммад Ражаб
марҳумнинг ўрниға бош мунший тайин қилиндими, кў-
лим тегиб бу тўғрида Анвар билан сўзлашолмадим?

– Ҳозир тайин қилингунча йўқ, эрта-индин тайин
қилинар, деб турамиз.

– Кўб яхши, номзадлар бордир?

– Бор, – деди Султонали, – бир неча номзадлар
ҳазрати хонға манзур қилинғанлар, жумладан, шоир

Мадҳий, мулла Шаҳодат муфти ва бошқа яна бир нечалар. Масмуъингиз¹ бўлса керак, гарчи ўзи ризолик бермаса ҳам бир неча мирзолар шогирдингиз мирзо Анварнинг ҳам номзадини холис ариза билан жанобга манзур қилған эдик. Умид Худодан, ёрлиғ мирзо Анварга қойим² бўлур, деб турамиз.

Махдум соқолини тутамлаб шипка қаради. Гўё Султоналиниң кейинги икки жумласига қайси йўсун муқобала қилишдан ожиз эди.

– Бир неча яхшиларнинг Анварга бўлған ҳусни таважжуҳларини³ эшилкан эдим, – деди махдум миннатдор оҳангда, – аммо факирға шуниси мушкилроқ кўринадирким, башарти Анвар бош муншийлик вазифасига ёрлиғ олғундек бўлса, бу лавозимотни адо қила олурми, каминанинг назаримда бош муншийлик алалхусус ул жанобнинг ҳузурларида беҳад улуғ ва мушкил кўринадир?

Султонали енгилча кулиб кўйди:

– Бош муншийлик лавозимоти борасидаги фикрингиз дарҳақиқат тўғри, – деди, – аммо мирзо Анварнинг уҳда қила олиши муҳаққақдир⁴. Зоро, Анварнинг бу борадаги истеъододи жанобларидан кўра каминага маълумдир, бу тўғридан хотиржам бўлсинлар.

– Дарвоқе, Анварга кўб меҳнатим сингган, – деди махдум маҳтанғансумон, – бир қариш ёшидан бошлаб каминанинг таълимида ўсти, ўз қўлимда тарбия топқан неча юз, балки минглаб шогирдларим ичидан кўб таважжуҳим шу болаға бўлди. Ушбу сабабдан ҳам мунчалик мустаъид⁵ бўлған бўлса ажаб эмас, деб ўйлайман... Ва

¹ Масмуъ – эшитилган.

² Қойим – қарор.

³ Таважжуҳ – эътибор.

⁴ Муҳаққақ – ҳақиқат.

⁵ Мустаъид – қобилиятли, истеъододли.

лекин ҳолоғи¹ сўзим шунинг учундирким, фазли ва ис-теъдоди кофий² бўлса ҳам ёшлиқ, кам тажрибалик қил-масмукин, деб мулоҳаза қилурман.

– Бўстони маърифат ва гулшани ҳақиқат, – деди Султонали, – Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳи³ ўн икки ёшларида дарсгўлиқ қилиб ва ҳоказо кутуби мутабар-рака таълифотига ҳам ибтидо қилған⁴ эканларким, бу каромат жанобларидан пўшида эмасдир. Бас, индалъ-уқало⁵ ёшлиқнинг ҳеч бир нуқс ва аҳамияти йўқ, аммо фазлу заковат лозимдир. Масалан, каминангиз тах-силда «Ақоид»ғача⁶ бордим ва қарийб ўн йилдан бери мирзолиқ қилурман. Ўз ҳунаримда яхши тажриба ҳам орттиридим, шунинг бирла бирга нафси замрни икрор этишқа мажбурманким шогирдингиз мирзо Анвардан кўб даража қуидаман: таҳрирда⁷, тақрир⁸ ва фароиз-да⁹ Анварингизнинг ёрдамиға муҳтожман. Ҳолбуки, ёшим ундан баробар катта, мен ўқуған дарсларни эҳти-мол Анвар ўқумаған... Анваринг заковатига ёлғиз мен эмас марҳум мунший мулла Муҳаммад Ражабнинг ўзи ҳам таҳсин қилас, ажойиб ўғлон деб қўяр эди. Ме-

¹ Ҳ о л о ғ и – ҳалиги.

² К о ф и й – етарли.

³ И м о м и Аъзам (тахаллуси, милодий – 699 – 767) – исми Абу Ҳанифа Нуъмон ибни Собит. Исломдаги ҳанафия мазҳабининг асосчиси.

⁴ Кутуби мутабар рака таълифотига ҳам ибти до қилған – табаррук китоблар ёзишға ҳам бошлаған эканлар.

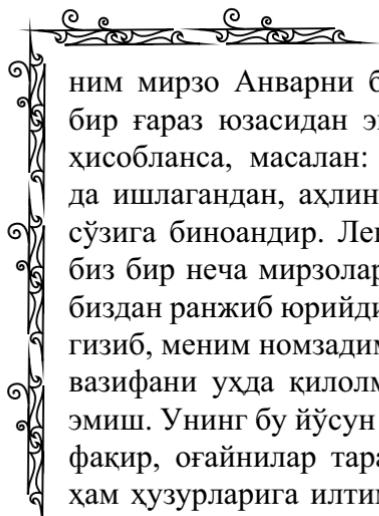
⁵ И н д а лъ у қ а л о – оқиллар наздида.

⁶ Илгари тахсилда толибининг масалан: «Овомил», «Қофия», «Шархи мулло Жомий», «Мухтасар юқорироқ даражада «Ақоид» (Аллоҳнинг борлигини тасдикловчи илм), сўнгиде эса «Тафсир» илмларини ўқиганлигига караб илм даражаси белгиланган.

⁷ Т а ҳ р и р – ёзиш.

⁸ Т а қ р и р – матннинг мазмунини тушунтириш.

⁹ Ф а р о и з – мусулмончилик қоидаларини ўрганиш илми.

ним мирзо Анварни бу ўрунға саъи қилишим¹ бўлса бир ғараз юзасидан эмас, холисонадир. Агар ғаразга хисобланса, масалан: «Бирарта ноаҳлнинг қўл остида ишлагандан, ахлининг жағида тишланган маъқул» сўзига биноандир. Лекин мирзо Анвар нима учундир биз бир неча мирзоларнинг раъйимизга қарши тушиб, биздан ранжиб юрийдир. Ҳатто жанобға бир ариза киргизиб, меним номзадим янгилик кўрсатилибдир, мен бу вазифани уҳда қилолмайман, деб узр баён қилмоқчи эмиш. Унинг бу йўсун иноди нима учун, билалмадик... факир, оғайнилар тарафидан гарчи адабсизлик бўлса ҳам ҳузурларига илтимос учун келдим. Аввало мирзо Анварга оталиқлари, сониян устозлиқлари бор. Сиз жаноб тарғиб қилсангиз ва кенгаш берсангиз қабул қилас, деб ўйладиқ.

– Ҳабба! – деди маҳдум хурсандлик билан, – бу тўғрида яхши сўзлашмаған эдик, сўзлашармиз, иншо-оллоҳ кўнар.

– Саломат бўлингиз, тақсир.

Маҳдум соқолини ушлаб кўзини қисди:

– Боя пешин асносида, – деди, – қавмлар каминадан истифкор² қилишдиларким, «ўғлингиз Анвар мунший тайинланар эмиш, ушбу ахбор тўғрими?» деб... Мазмуни шаҳарга ҳам машхур бўлған экан-да?

– Балки, – деди кулиб Султонали ва бир оздан кейин оҳиста сир йўсунида қилиб сўзлади, – ўрда ичидан бир нечаларимиз устоз мулла Муҳаммад Ниёз домлаға³ ва ҳарамдан Оғача ойимға⁴ Анвар тўғрисида илтимос қилишидик. Шунинг учун мирзо Анварнинг бош мунший

¹ Саъи қилиш – ундаш, даъват этиш.

² Истифкор – сўрамоқ.

³ Худоёрниг шоғовулбоши – илмия вазири, «Тарихи Шаҳрухий»нинг муаллифи, шоир (*муал.*).

⁴ Худоёрнинг суюкли хотуни (*муал.*).

тайин қилинишиға шубҳа қилмаймиз. Фақат уни күндирилса бас.

– Ва лекин, – деди маҳдум ниҳоятда очилған қиёфатда, – бу тадбирларингиз беандоза маъқул бўлибдир, яъни масалан, жанобға домла шоғовул ва малика хонимларни восита қилишларингиз...

– Биз ҳам шундай ўйлаймиз. Энди умид Худодан, натижа ҳам орзумизча бўлғай.

– Иншооллоҳ.

– Демак, мирзо Анварни кўндириш вазифаси одоблизиқ бўлса ҳам сизга қолди-да, тақсир? – деб Султонали такрор сўради.

– Хотиржам, – деди, маҳдум қаноат билан, – албатта ноинсоғни кўндириксамиз керак.

Шундан сўнг Султонали ўзининг бу ерга келганини Анварга билдириласликни таъкидлаб ўрнидан турди. Маҳдумнинг азтахидил «моҳазаримиз¹ бор эди» деб қисташиға қарши узр айтиб хайрлашди. Маҳдум аксар ўз уйига келгучи кишиларга қилмайдирған фавқулодда бир такаллуф билан уни дарбозағача узатиб чиқди.

ЎПКА ВА ҲАЗИЛ

Истиқболнинг ширин хаёллариға кўмилган ҳолда маҳдум аср намози учун таҳорат олар эди. Таҳоратда тартибни риоя қилиш суннат², аммо маҳдум тарки суннат қилмоқда. Ҳатто ўқуладирған дуоларни ҳам ўрунсиз ишлатмакда эди. Маҳдум шу йўсун бетартиб таҳоратланиб ичкарига кирди. Нигор ойим ошхонада мантиларни қасқонға териб қозонға уяр, Раъно бўлса айвонда кичкина укалари орасида ўлтурар эди.

¹ М о х а з а р – таом.

² С у н н а т – одат.

Дадаси йўлакдан қўриниш билан Раъно Масъудни кўтариб турди. Ва қозикдағи салла-чопонни олиб айвон муюшиға келди. Болалар ҳам дадалари олдида адабла-нишдилар.

– Анвар аканг келмадими, суфа ёлғиз, – деди маҳдум, чопон, саллани кия-кия, – асрга бориб келгунимча, сен суфага чиқиб тур-чи, Раъно.

– Хўб.

Отаси чиқиб кеткач, Раъно қўлида укаси билан ташқариға йўл солди. Унинг кетидан Маҳмуд ва Мансурлар ҳам чопишдилар.

– Раънапа, Раънапа! – деб Мансур йиғи аралаш ўзидан чопиб ўтмакчи бўлған Маҳмуддинг устидан Раъно опасиға арз қилди. Раъно боқчанинг суфасига етаёзған эди. Мансурнинг йиғи шовқуни яна ҳам кучайиб рақобат ўти ёниб кеткач, Раъно тўхтаб Маҳмудни койишка мажбур бўлди:

– Маҳмуд, Маҳмуд, эси йўқ Маҳмуд!

Маҳмуд тўхтади, аммо Мансурдан олдинға ўткан эди, Мансур бу мағлубиятка чидалмай асабийлашиб, ерга ўлтуриб олди ва дунёни бузуб фарёд қўпорди. Раъно келиб Мансурни турғизди ва кийимига ўлтурган чангларни қоқти:

– Йиғлама, опаси, йиғлама, – деди, – ҳали дадаси Маҳмудни дум-дум! Қараб тур-чи, сен Маҳмуд, отанг келганда айтмасамми?!

Мансур «Раънапа»сининг ҳимоясидан сўнг унинг етагида суфага қараб юрди. Аммо Маҳмуд анча эзилган эди:

– Дадам йима¹ қиласарди? – деб сўради турған жойидан.

– Келсин-чи, ҳали... Тунови кунги чивик эсингдан чиқдими?

¹ Й и м а – нима (*муал.*).

Маҳмуд жавоб бералмади. Унинг кўзида аччиғ аралаш кўркув бор эди. Раъно кичкина укаси бағрида суфага чиқиб ўлтурди. Мансур «Раънапа»сининг елкасига суюниб, йўл устида серрайиб қолған Маҳмудга ғолибона бир турда истеҳзо қилар эди. Маҳмуд бу ҳолга ортиқ чидаб туролмади. Ўзининг енгилишига сабабчи бўлған Раънодан ўч олмоқ мақсадида:

– Муллатанинг хотини, муллатанинг хотини... эй, эй, эй!

Раъно кулди:

– Қараб тур, қараб тур, сен адабсиз, – деди ва Маҳмудга ҳужум қиласидирғандек кўзғалиб қўйди.

– Билдим, билдим: муллатанинг хотини, муллатанинг хотини! – деди Маҳмуд ва ичкарига қараб қочти.

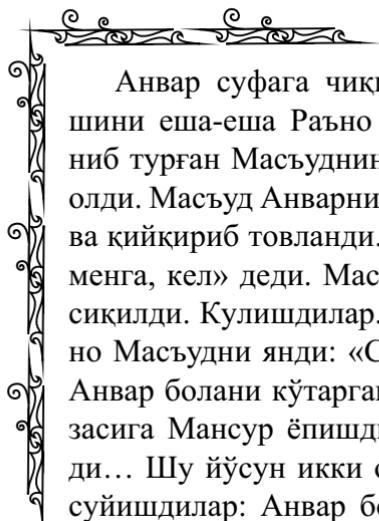
Раъно кулимсираб Мансурга қаради:

– Шундайми, мен муллатанинг хотиними-а? – деб сўради. Мансур жавоб ўрниға йўлакка қаради ва сўюнчи ичига сиғмаған ҳолда суфанинг зинасига югурди ва кичқириди:

– Муллата, муллата телли, телли!

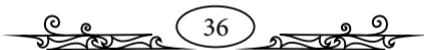
Раъно ҳам йўллакка қараб қизариниб кетди ва олдиға тушиб тартибсизланган сочини орқасиға ташлаб тузатинди. Йўлакда кўринган ёш йигит («муллата») суфанинг йўли бўйинча келмакда эди. Қора чивиқ бекасамдан ҳарир тўн кийган мавзун қад Анвар биринчи қараашдаёқ кўзга дўйниқ ва кўркам кўринар эди. Қора сурмалик кўзи Раънода экан, ўзига югуриб келгучи Мансурга йўл устида чўнқайиб қучогини очти. Мансурнинг юзидан ўпкач кўтариб суфага юрди. Анварни қаршиламоқ учун бўлса керак, Раъно ҳам ўрнидан туриб суфанинг зинасига яқинлашди, ва табассум аралаш – «Ҳорманг» деди.

– Соғ бўлинг.

Анвар суфага чиқиб Мансурни ерга қўйди. Кафшини еша-еша Раъно томонға энгashiб, ўзига талпиниб турған Масъуднинг юзидан ўпти ва уни Раънодан олди. Масъуд Анварнинг қўлиға ўткач сапчиб гувранди ва қийқириб товланди. Раъно икки қўлини узатиб «кел менга, кел» деди. Масъуд буралиб Анварнинг бағриға сикилди. Кулишдилар. Анвар болани ўпиб сўйди. Раъно Масъудни янди: «Сен қараб тур, бижи бола» деди. Анвар болани кўтарганча кўрпачага ўлтурди. Чап тиззасига Мансур ёпишди ва унинг ёнига Раъно қўшилди... Шу йўсун икки орада бир мунча вақт Масъудни суйишдилар: Анвар болани Раъноға бергандан кейин симоби шоҳи салласини олиб ёстиққа ташлади ва рўймоли билан қоп-қора бўлиб чиқа бошлиған муртини туздатди. Раъно қаршида тик турар эди.

- Тинчликми?
- Бетинчлик, – деди кулиб Раъно.
- Айни муддао экан бўлмаса... Ҳа, айткандек, – деди Анвар ўлтурган суфасига ишорат қилиб, – бу кун жой катта солинган?
- Мехмон келар эмиш.
- Ёлғонинг қурсин, Раъно, – деди Анвар кулимсиб, – қандай меҳмон?
- Мен қаёқдан билай, қандай меҳмон... фотиҳага кишилар келар эмиш, деб эшитдим.
- Фотиҳаси қанақа?
- Билмасам қанақа?
- Анвар ўйланиб яна кулимсиди:
- Сенинг фотиҳанг бўлмасин?
- Меним қандай фотиҳам бўлсин, мен ҳали тирикман.
- Тескарига бурма, Раъно, балки сени эрга бермакчиidlар?

Раъно қизариб турди-да, яна гапни кулгиликка олди:
– Мени кимга берар эмишлар?
– Сеними? – деди кулиб Анвар, – сени хондан бош-
ка ким олсин?

Раъно қўлидағи укасига қараған ҳолда:
– Сиз шунга маслаҳат берсангиз... мен қандоғ қилай, –
деди ва Мансурни чақирди, – тур Мансур, кетамиз.

Раънода аччиғланиш намойиши бор эди. Анвар Раъ-
нодаги бу ўзгаришдан ўнгғайсизлиққа тушди:

– Раъно, – деди. Раъно зинадан тушиб бошлиған ҳол-
да тўхтади, – чинини сўзла, меҳмон келиши аниқми?
– Меҳмон келиши аниқ, ҳам келди, – деди Раъно
жиддий.

Анвар ажабланди:

– Меҳмон келди?
– Келди.

Анвар теваракка қаранди:

– Қани меҳмон? – деди.

Раъно қўли билан Анварнинг ўзига ишорат қилди:

– Ана меҳмон, – деди.

Анвар кулди:

– Мен меҳмонми?

Раъно жиддий равиш билан:

– Албатта, сиз бизга меҳмонсиз.

Анвар яна кулди. Бироқ унинг бу сўнгғи кулишида
куchlаниш бор эди:

– Мен сизга меҳмонми?

Раъно кулимсиб ер остидан Анварга қаради ва қў-
лидағи харҳаша қилиб бошлиған болани овитиш учун
тебранди.

– Билмасам...

Раънонинг юзидан бояғи жиддият йўқолғандек эди.
Анвар ҳам маънолиқ ҳазилни ташлаб чин ҳазилга ўтди:

– Меҳмоннинг қорни оч, Раъно, – деди, – албатта
қадрлик меҳмон учун тансикроқ таом пиширгандир-

сиз, деб ўйлайман. Бу кунги таомингиз исмини лутфан марҳамат қилсангиз эди.

– Мехмоннинг вазифаси, – деди Раъно жавобан, – иззати билан ўлтуриш ва олдиға қўйған нарсани махтаб-махтаб ейишдир...

– Тўғри айтасиз, отин биби, – деди Анвар, – бироқ бу кунги меҳмондорчилиғингиз ҳам кечагидек убра билан бўлса маҳтаб-маҳтаб қўлингизға қайтариб беришим ҳам аниқдир.

Раъно бутун товшини қўйиб кулиб юборди:

– Бу кун қўғурма шўрбаға, – деди Раъно кулги ичиди, – қаттиғ нон тўғраб ейсиз, жаз ўрниға шалғам чайнайсиз.

– Офарин, – деди Анвар, – бу кунги меҳмондорчилиғиздан қарийб мамнун бўладирғанға ўхшайман. Агар мумкин бўлса шуни ҳам билсамки, бу кунги шалғам шўрба катта отин бибининг қўлларидан тановул қилинадирми ёки кичик отин бибининг?

– Мехмон учун бунинг фарқи йўқдир...

– Бир оз янглишасиз Раънобону, – деди Анвар, – чунки қўлдан-қўлнинг катта фарқи бор.

– Фарқи бўлса... бу кун кичик отин бибининг қўлларидан шалғам шўрба тановул қиласиз.

– Бу ҳолда афу этасиз, Раънобону... Башарти кичик отинбибининг қўлларидан тановул қиладирған бўлсақ шалғам шўрба эмас, бизнинг учун қуш шўрбадир.

Бунга қарши Раъно нимадир айтмоқчи бўлған эди, ташқаридан оёғ товшини сезди, Анварга бир кулиб қарди-да, Мансурни етаклаб ичкарига чопди.

ХАЙРИХОҲ БИР ОДАМ

Раъно ичкарига қайрилмасдан боқчаға маҳдум кирди ва ташқарини чақирди:

– Марҳамат, Шаҳидбек, марҳамат!

Раъно ичкарига кириши билан домланинг орқасидан ҳарсиллаган, гурсиллаган элли ёшлар чамалиқ семиз бир киши кўринди. Кўк салласи манглайнинг усти билан ўралиб, ўsic қоши қовоғиға ётқан бу бекнинг белидаги кумуш камари бениҳоят ўсиб тушкан қорнини юқориға кўтариб туриш вазифасини адо қилар эди.

Эшик остида Шаҳидбек билан маҳдум ораларида онглашилмаслик юз берди:

– Сиз юринг!

– Сиз юринг!

– Мен рози!

– Адабсизлик бўлади-да, хррр...

Ортиқча такаллуфни Шаҳидбекнинг ўзи қабул қиласа ҳам гўшти қабул қилмас эди. Такаллуфланиб ўлтурса борған сайин ўзига бехузурлик ортар эди. Шунинг учун маҳдумнинг олдиға тушиб жўнади ва йўл устида «Мирзо Анвар ҳам келган экан, хррр...» деб қўйди.

Анвар уларни қарши олди, суфага чиқдилар. Шаҳидбек Анвар билан энтика-энтика кўрушкач, жой кўрсатилмасданоқ сүфанинг тўриға ўлтуриб олди. Чунки зинадан чиқишида анча эзилган, такаллуфгача кутишка тоқати қолмаған эди. Фотиҳадан сўнг ўлтурган ерида уст тўнини ешди, белидан камарини олиб ёниға қўйди, салласини чиқариб ёстиқнинг устига ташлади ва рўймоли билан манглайидағи терларини артиб ўзини елпиди:

– Хўб саломатмисиз, мирзо, хррр?

– Шукур, ўзларидан сўрасак?

– Алҳамдулиллоҳ.

Сўнгра маҳдум Анвардан ҳол сўради:

– Бир оз кечикдингизми, Анвар?

– Зарурроқ ишлар бор эди.

– Сармуншый қазо қилиб, – деди Шаҳидбек, – ҳамма оғирлиқ сизнинг устингизга тушкан бўлса керак, мирзо, хррр?

– Шундай, – деди Анвар, – лекин баъзи вақт вилоятларга ошигич юбориладирған нома ва фармонлар чиқиб қоладир. Шундай кезларда ҳатто тунаб ишлашка ҳам тўғри келадир.

Шаҳидбек қайта бошдан манглайиға терилиб қолған терларини артди:

– Иложи йўқ, иложи йўқ...

Анвар ер тегидан маҳдумга кўз қирини ташлағач, ўрнидан туруб тўнини ешди ва зинага бориб кафшини кия бошлаған эди, маҳдум буюрди:

– Ичкарига кириб, хабар олинг, таом тайёр бўлған бўлса, олиб чиқсангиз ҳам маъқул.

– Хўб.

Анвар ичкарига кетди. Унинг орқасидан кузатиб турған Шаҳидбек маҳдумга қаради:

– Мирзонинг тарбиянгизга келганига кўб бўлған чиқар?

– Қарийб ўн тўрт йил.

– Ўз фарзандлариdek бўлиб қолған-да?

– Ундан ҳам афзал.

– Ожизалари ҳам етиб қолған бўлса керак?

– Иншооллоҳ.

– Худо ёш берсин, – деди Шаҳидбек, – мирзони ўзларига домод¹ қиласалар ҳам бўлар экан, хррр?

– Ушбу мулоҳазамиз ҳам йўқ эмас, – деди маҳдум. – Модомики, болани ёшлиғидан ўз фарзандимиздек парвариш қилдиқ, эндиликда ўзимиззга домод ҳам бўлсин, деб ожизамизми сўратғучи кўб олий насаб хонадонлардан қатъи назар қилиб келамиз...

¹ Домод – куёв.

— Баракалла, — деди Шаҳидбек, — асли инсоф шудир... Иккиланчи, домодлик учун насабдан илгари илму адаб, фазлу камол лозимдирким, бу ҳам ўзларидан махфий эмас, хррр...

— Ҳабба, — деди маҳдум кўзини қисиб, — биз ҳам шугапларни мулоҳаза қилиб қолди.

Шаҳидбек маҳдумнинг маҳалла аҳларидан бўлиб, Худоёрхон закотчиларининг биридир. Мундан илгари Шаҳидбекнинг маҳдум билан унча яқинлиги йўқ ва ҳатто ўзған йилларда маҳалла кишиларидан баъзиларини маҳдумнинг имоматига қарши қўзғатиб юрған эди. Домла билан дўстлашиб тарихи эрса икки-уч кундан беридир. Чунки шу кунларда Анварнинг сармунший бўлиш эҳтимоли шаҳарнинг катта-кичиклари орасида сўзлашилиб қолди. Шу эҳтимол натижасида маҳдумнинг дўст ва душманлари ўйлашға мажбур бўлдилар. Жумладан, бизнинг Шаҳидбек закотчимиз ҳам шу бир неча куннинг орасида қарийб бир чорак этини йўқотаётди. Чунки закотчилар қисман бош мунший кўл остидағи молия бекларидилар. Агарда Шаҳидбек маҳдум билан алоқасини тузатмаган ҳолатда Анвар мунший тайинланиб қолса, бирар «фожиа» бўлиш эҳтимоли бор эди. Шаҳидбек фикрича, гўё маҳдум Анварга: «Фалончибек фалон вақтда менга мундай адоват қилған эди. Энди фурсат келганда сен уни закотчиликдан бекор қил», деб буюрар, Анвар ҳам устозининг сўзини ерда қолдирмай сармунший бўлған кунидаёқ Шаҳидбекни хизматдан бўшатдирап эди?

Шаҳидбек Анварнинг сармунший бўлишини, табиий, хоҳламас эди. Аммо Анварга қарши бир иш қилиш кучига ҳам молик эмас эди. Гарчи, ҳозирда Анварнинг сармунший белгиланиши бир эҳтимол бўлса ҳам, Шаҳидбек ҳар эҳтимолга қарши чора кўриб қўймоқчи бўлди. Мундан уч-тўрт кун илгари маҳдумга яқинла-

шиш андишасида аввало унга иқтидо¹ қилиб намоз ўқуди (илгари маҳдумнинг орқасида намоз ўқумас эди). Хуфтан намозидан кейин ҳалқага кириб маҳдумнинг тиловатига соеъ бўлди. Иккинчи кун эрталабки намоздан сўнг маҳдумга салом берди ва ундан аҳвол сўраб: ...«Эшитиб жуда хурсанд бўлдим, ҳар начук сармуншийнинг ўз кишиларимиздан бўлғани яхши; бу тўғрида ўрдалиқ оғайниларға илтимос ҳам қилиб қўйдим» деди. Маҳдум ўз ишида қанча пишиқ бўлса ҳам, лекин дўст билан душманни ажратолмас, яна тўғриси – неча йиллик адovатларни икки оғиз ширин сўз ёки беш пул манфаат эвазига унтиб юборғучи эди. Бунда ҳам шундай бўлди: «Баччаталоқ адovатни ташлаб шайтонға ҳай берибди. Анварнинг сармунший бўлишиға сўюнибdir, шайтони зўр бўлса ҳам инсофи чакки эмас», деб Шахидбекка дўстона муомала қилди ва Анварнинг иши тўғрисида билганини сўзлади; ҳали аср намозиға чиққанда яна Шахидбек билан учрашиб сўзлашди ва Анвар «аҳмоқ»нинг бу ишқа норозилиғидан шикоятланди. Шахидбек бир оз ўйлағандан кейин: «Мен ўзим мирзо Анвар билан бир сўзлашай бўлмаса...» деди. Чунки башарти Анвар бош мунший бўлиб қолса ва бунда ўзининг ҳам иштироки бўлса албатта... ҳа-дея. Шу мулоҳазада Шахидбекнинг кўзи аллақанча жойларни кўриб олди.

– Мирзонинг уйда бўлиш вақтини айтсангиз, ўзим олдиға кирар эдим, – деди.

Анвар «бекор гап, анчайин бўлмағур гап», деб маҳдумнинг бу тўғридағи саволларига аҳамиятсизгина қилиб жавоб берар ва шунинг учун маҳдум ҳам бу кунгача масалага ишончсиз қараб келар эди. Алҳол эрса бу гап бутун Кўқон ҳалқи оғзида сўзланиб қолди ва бунинг устига Султонали мирзо маҳдумдан жиддий илтимос

¹ И қ т и д о – тақлид қилиш, эргашиш.

ҳам қилиб кетди. Шу сабабларга биноан маҳдумнинг назарида Анварни қўндириш масаласи жиддийлашкан ва Шаҳидбекнинг ҳалиги сўзидан кейин ўз ёниға кўмакчилар, кенгашчилар олиш лузумини ҳам ҳис эткан эди. Шу мулоҳаза билан Шаҳидбекнинг ҳалиги таклифини маълмамнуният қабул қилди:

– Ҳабба... алҳол Анвар уйга келган бўлса керак; лозим топсангиз мен билан бирга марҳамат қилингиз, – деди.

Шаҳидбек Анвар билан сўзлашкали ва уни қўндирагали келгандек кўринса ҳам аслида ғаразсиз одам эмасдир.

МАҲДУМНИНГ ТАҲДИДИ

Анвар ўртаға дастурхон ёзиб, икки лаган манти чиқариб қўйди, уч киши қамти ўлтуриб, манти тановул қилишдилар. Таом асноси Шаҳидбек секин-секин мақсадға ёндашиб келди.

– Халқ оғзида дув-дув гап, – деди манти чайнаб, – гўё сиз марҳум сармунший ўрниға насл¹ қилинар эмишсиз, деб... Бу ҳақиқат гапми ёки овозами, яхши пайқолмадиқ. Бу сўзнинг ҳақиқатини ҳозир ўзи сиздан эшитамиз-ку ва лекин сизга хайриҳоҳ бўлған тақсирим ва мендек кишиларни бу шойиъа² бениҳоят хурсанд қилди, хррр... Дарҳақиқат, бу мартабага ниҳоятда лаё-қатингиз бор эканини ўрда арбобларидан ҳам эшитамиз...

Шаҳидбек сўзни шу жойға келтириб маҳдумга қарди. Маҳдум соқолидағи хамир ушоғини олиб, меҳмонни лаганга тарғиб қилди.

– Кеча ва ўткан кунларда, – деди маҳдум лагандан олған мантисини қўлида ушлаган кўйи, – бу шо-

¹ Н а с б – тайинлаш.

² Ш о й и ъ а – тарқалган хабар.

йиъаларға мен ҳам ишонмағандек әдим. Аммо бу кунги довруқ мени ҳам таажжубка қўйди. Воқиъан Анвар сармуншийликка мансуб қилинса не ғаройиблиғи бор? Алҳамдулиллоҳ, фазли кофий, ақли солим¹, истеъдод бўлса боз инчинин...²

Анвар қўли лаганда экан, кулимсиб қўйди. Шаҳидбек кеч ҳарорати ва манти иссиқлиғи таъсирида яна ўбдан терлаган эди. Рўймоли билан манглай ва бўйин терларини артар экан, Анварга қаради:

– Хўш, мирзо Анвар?

– Шундай гаплар бор, – деди Анвар, маҳдумга кўз қирини юбориб, – аммо бу гаплар менинг хоҳишим ва рағбатим хорижида бўлмоқда. Шунинг учун бу шойиъаларға аҳамият беришкага арзимайдир.

Шаҳидбек маҳдум билан кўз урушдириб олди.

– Яъни сиз сармуншийликни хоҳламайсиз? – деб сўради.

– Албатта.

– Сабаб?

– Сабаби шулки, – деди Анвар, – мен бунингдек масъул, айниқса, тантаналик вазифаларга ҳаваскор эмасман.

– Албатта, шундай-ку, – деди Шаҳидбек, – аммо киши, алалхусус³, сизга ўхшаш йигитлар ҳамиша бир ўрунда ўлтуриб қолмайдирлар. Тажриба, истеъодлари ўскан сайин, юқорироқ мартабаларга мина борадирлар. Шунингдек, сизни ҳам юқори мартабага кўтармакчига ўхшайдирларким, хррр... буни сизнинг ҳаваскорлиғингиз эмас, фазлингиз тақозо қилиб, бунда сиз асосан ҳар қанча қарши бўлсангиз ҳам, хррр... лаёқатингиз яна сизни бу хизматни қабул қилишкага мажбур этадир.

¹ А қ ли с о л и м – соғлом ақл.

² И н ч и н и н (инчунин) – шунингдек.

³ А л а л х у с у с – хусусан.

— Кишилар муболаға қилғандек менда истеъдод йўқ, — деди Анвар, ерга қараған ҳолда. — Ундан кейин ўрдаға кечагина борған менга ўхшаш ёшларнинг «бош мирзо бўламан» деб умидланишлари айни бир кулгидир. Яъни, демакчиманки, бу вазифа тамаъида ўн, йигирма ва балки ўттуз йиллаб кўзини тўрт қилиб келган муншийлар, муфти ва шоирлар бор. Уларнинг ёнида менга ўхшаш бир ёш тажрибасизнинг ҳам тамаъланиши кулги эмасми? Айниқса, ўрдадағи урфи-одатларни ва тажрибаларни ўз кўзидан ва бошидан кечириб турған кишилар томонидан бу шойиъани дуруст деб ишонилишига таажжуб қиласман...

Шахидбек қўлини артар экан кулди:

- Шу ишончсизлиғингизнинг ўзи ҳам бир болалиқ.
- Болалиқ, болалиқ, — деб кўйди маҳдум.

Манти тановул қилиниб битди. Маҳдум лаганлар тегини ичиб-ялади. Фотихадан сўнг лаган ва дастурхонларни ичкарига элтмакчи бўлған Анварни Шахидбек тўхтатди:

— Лаганларни қўйиб туринг-чи, мирзо, илгари ҳалиги масалани ешайлик.

Анвар қўлидағи дастурхон ва лаганни суфа лабига қўйиб ўлтурди. Маҳдум гулдурос билан кекириб, устидан «алҳамдулилоҳ» ҳам деб олди.

— Хўш, мирзо Анвар?

— Гап бояғича, бек ака, — деди Анвар, — бу масала аҳамият беришкага арзимайдир.

Шахидбек маҳдумга қаради. Маҳдум Анварни жеркти:

— Арзийдирми, йўқми, ахир, сўзга қулоқ бер-да, Анвар болам.

— Хўб, марҳамат қилсинлар.

— Эшлишишимизга қарағанда, — деди қўлини ўйнатиб Шахидбек, — жанобға манзур қилинғанлар орасида сизнинг номзадингиз бор экан.

Анвар кулимсиди:

- Бор деб эшитдим.
- Ўрдадағи ишончлик кишиларнинг сўзларига қа-рағанда, ёрлиғ сизнинг отингизға бўлар эмиш.
- «Бўлди» билан «бўлар эмиш» орасида катта фарқ бор.
- Хўб, – деди ўзини елпиб Шаҳидбек, – биз бу икки-сини бир ёққа қўяйлик-да, икки орадан «башарти бўлса» феълини олайлик, хе-хе-хе... Башарти ёрлиғ сиз-нинг исмингизга бўлиб қолса, сиз шунда нима қиласиз?

Анвар кулиб маҳдумга кўз қирини ташлади.

- Сиз бу «башарти бўлса»ға ҳам ишонманг, бек ака.
- Маҳдум ҳўмрайиб Анварга қараб қўйди. Шаҳидбек яна сўради:

- Ахир, шу эҳтимолга қарши жавоб беринг-да, хррр.
- Мен истеъро ва узр аризаси берар эдим...
- Ҳамоқат¹! – деди маҳдум ва тескари қараб олди.

Шаҳидбек таассуф қилған каби бошини чайқади:

- Бу сўзингиз билан бояғи гапингизга қарши бор-дингиз. Боя «мендан бошқа бўладирғанлар ҳам бор, мен бу ишка умидланмасам ҳам бўладир», дегандек қилған эдингиз, ҳозир эрса бошқа нарсани айтасиз, хррр.

– Куфрони неъмат, нон тепкулик, – деди маҳдум.

Анвар яна кулимсиди, аммо жиддий тус олған эди:

- Хайр, кишилар ўйлағандек, меним мирзобоши-лиққа истеъодод ва лаёқатим ҳам бўлсин, агар ёрлиғ бер-салар, бу вазифани қабул ҳам қилайин, – деди, – аммо анови – йигирма-ўттуз йилдан бери шу мансабнинг қайғусида келган кишилар тинч ётадир, деб ўйлайсиз-ми, ҳар замон оёғимдан чалмайдирлар, деб ишонасиз-ми? Мана шу андишада тубан ва аҳамиятсиз бўлса ҳам, ҳозирғи хизматимни аъло кўраман ва шу мулоҳаза би-

¹ Ҳамоқат – аҳмоқлик.

лан тақсирим айтканларидек, куфрони неъмат қилмоқчи бўламан.

Шаҳидбек маҳдумга қаради, маҳдум Анварга қарши чиқди:

– Сен ўз ишингни билиб қилсанг, вазифангда сустлик кўрсатмасанг, – деди, – сенга бутун олам душман бўлғанда ҳам бир мўйингни ҳам қилолмас. Чунки ҳак ҳамиша ғолибдир, ҳақсизлик эрса мағлуб. Туҳмат ва бўхтон хавфида маъракадан¹ юз ўтуриш – йигитларнинг иши бўлмас. Чунончи, ушбунинг мисоли туркийда ҳам бор: «Чумчуқдан кўркиб, тариқ экмаган» деб кўркоқ кишиларни масхара қиласидирлар. Шунга ўхшаш сен ҳам чумчуқдан кўркиб, тариқ экмагучилар хилидан бўлсанг... мен янглишиб юрган эканман-да, болам!

– Ҳақиқат... – деб кулди Анвар ва бир оз ўйланиб тўхталди. – Ҳақнинг ҳақсизликка ғолиб келганини оғизда эшитсан ҳам, шу ҷоққача амалда кўралмадим, – деди, – масалан, мендан ҳам ўзингизга равшанроқдирким, мирзолардан Сайдхон, мулла Сиддиқ ва Мўминжонларнинг бошиға қандай фалокатларни солмадилар, ҳолбуки ҳақиқатда улар хон ўйлағанча хиёнатчи кишилар эмас, фақат бу учавининг ёмонликлари бир неча адоварлиқ мирзоларнинг тўкума туҳмат ва бўхтонлари эди². Айниқса, ўзим бир неча йилдан бери ўрдада

¹ М а Ҷ р а - жанг майдони.

² Бир вақт Худоёр, «одил подшоҳ» бўлмоқ ниятида мазкур уч мирзони маҳфий равища вилоятларга жўнатиб, уларга: «Золим бекларим, порахўр қози ва бошқа амалдорларим бўлса, менга билиб берингиз, мен уларнинг жазоларини бераман», деб буюрадир. Сайдхон, мулла Сиддиқ ва Мўминжон – бу учави вилоят, туманларда неча вақт маҳфий кезиб, бек, қози, умуман, мансабдорларни текшириб чиқадирлар. Уларнинг тўғри баҳо беришлари натижасида маъмурлардан қарийб тўқсон фоизи золим ва порахўр кўрсатиладирлар. Хон бу ҳолға ҳайрон бўлиб, ўрдадан бир неча кишиларга сирни очадир. Бу кишилар бояғи

ишлаб, шунингдек ўз ора фисқу фасодларни ҳар кун учратмакдаман ва шунинг учун булғанч бир муҳитда мундай талашлиқ вазифани ўз устимга олишдан хазар киламан.

– Сенинг мисолинг, – деди маҳдум, – нодиран воқиъадир... Агар шундай ҳодисаларни ўйлаб турсанг, ўрдада эмас, ҳатто кўчада ҳам юришинг маҳолдир. Бахтинг бунчалик кулган экан, жабонат¹ билан давлат қушини қўлдан учуриш куфрони неъмат, болам!

– Ҳа, тақсир, – деди Шаҳидбек, – айни ҳикмат сўзлайсиз... Укам мирзо Анвар, бахт деган нарса йигитка бутун умрда фақат бир мартаба қарайдир, хррр, агар шунда маҳкам тутиб қолсангиз, хўб, бўлмаса ҳамиша отнинг кейинги оёғисиз-да.

– Тилак ва ташвиқотларингиз холисона бўлғани учун ташаккур айтаман, – деди Анвар, – яна шу ҳолда мени маъзур кўрасиз...

Маҳдум яна қизишиди, ўнг кўзини қисиб, бир ёқлама Анварга қаради. Чунки ул жуда аччиғи чиқкан кезларда кишига шу хилда қарап эди.

– Мен ким, Анвар?

– Сиз... Сиз устозим...

– Бас, устозингнинг, – деди маҳдум, – шу кунгача қайси таълимидан зарап ва қайси кенгашидан зоеглиф

уч мирзонинг рақибларидан бўлиб, хонға иғво қиладирларким: «Мирзолар ўзларига пора бергучиларни яхши кўрсатиб, бермагучиларни ёмон кўрсатадирлар. Йўқса, сизнинг овони адолатингизда шунчалик ёмонлар бўладими? Бу кўрнамаклар нафс сўзига кириб, жанобингизнинг аксар содиқ кулларингизни сиздан юз ўгуришларига ва салтанатингизга раҳна солишға сабабчи бўлмасинлар», деб, «одил подшоҳ» бу иғвоға лаққа учиб мазкур уч мирzonинг кулоқ-бурунларини кесиб, ўзларини ўрдадан ҳайдашка ва улар кўрсаткан ўн фоиз яхши кишиларни ҳам ишдан олишга буюрадир. Анвар эса юқорида шу воқиъаға ишорат қилмоқдадир.

¹ Ж а б о н а т – юраксизлик, кўрқоклик.

тортдинг?

– Нафдан бошқа ҳеч. Лекин ўз умримда бир густох-лик¹ қилмоқчиман.

Махдум яна аччиғланиб, бир-икки тамшанди:

– Бошқа нарсага густоҳлик қилсанг қил, илло ҳозирғи инодинг айни ҳамоқат! – деди қўлини пахсалаб, – агар мен сенга устоз ва ота бўлсам, бу ишқа қулоқ қокма, илло ўзинг бил, тузукми?!

Анвар индамади, чунки маҳдум кейинги жумла билан маълум бир таҳдидгача бориб еткан эди.

– Қизишманг, қизишманг, – деди Шаҳидбек, – мирзо Анвар сиз ўйлаған йигитлардан эмас. Албатта, мирзо Анвар айткандек, хррр... ўрдада ўшандай гаплар ҳам йўқ эмас ва лекин мен азмойишиб² бўлсам, хррр, шуни айтиб қўяйки, ўрдадағи каттадан-кичик мирзо Анварга хурмат билан қарайдир. Чумолини оғритмаған кишига ким ҳам адоват қилсин-хррр...

– Ҳабба! – деди маҳдум, – энди нима қолди; орада гўдаклик хавфидан бошқа ҳеч гап йўқ... Ойиға кирк тилло вазифа, анвоъи ҳади шоҳона, яна – элдан кўриладирган обрў, хурмат, ҳай, ҳай, ҳай...

Маҳдумнинг кейинги жумласи Анварни кулимситди. Кучланиб жиддиятини сақлаған ҳолда:

– Ҳозирча мени бош мунший қилиб ёрлиғ берганлари йўқ, – деди, – шунинг учун бу тўғрида сўзлашиш менга қолса ҳали эртароқ кўринадир.

– Мен ҳам буни билиб турибман, болам Анвар – деди маҳдум. – Башарти бу мартабани Худойи таоло сенга насиб қиласа, ҳалигидек болалиқ ақлинг билан нобуд қилиб қўймағил, деб сўзлайман. Эшитишимга қарағанда, жанобға бир ариза ёзиб, узр баён қилмоқчи эмишсан...

¹ Густоҳли – беандишилик.

² Азмойишиб – мушоҳадагүй.

– Ким айтди?
– Ким айтканини қўябер, аммо бояғи ҳаракатларинг бу кори баддан ҳам қайтмаслиғингға бизни ишонтирадир. Дарҳақиқат, ушбу хабар тўғрими?
– Сизга арз қилған киши балки билиб сўзлагандир...
Башарти сиз бу фикримни маъқул топмасангиз... албатта мажбурман.
– Ҳабба, – деди маҳдум тамом очилған қиёфатда, – гўдаклик лозим эмас, жабонат кўб мазмум¹ суфат, «Осилаш ҳам баланд дорға осил» мақоли кўб пурхикмат сўз.

Маҳдум шу гапни айтиш ораси қонеъ² ва мағрур Шахидбекка қараб олди. Чунки ул бу мағруриятка икки жиҳатдан ҳақли эди; «башарти сиз маъқул кўрмасангиз...» деб Анвар ўз ризолигини маҳдумнинг ёлғиз шахси билан билдириди, ҳам шу жумла билан устозидан бошқаларнинг ўз раъийга қарши бора олмасликларини онглатди.

Яхшифина тушурилган манти ва одатдан ташқари энтикиб, ҳаллослаб кўб сўзлаш натижасида Шахидбек чарчаб, ёстиққа суюниб қолған эди. Шунинг учун ул икки орадафи онглашишни ёнбошлиған кўйи табрик этди:

– Балли, мирзо, балли, гап шундай бўлсин, хррр...
Бир-икки пиёла чой ичишкандан сўнг, маҳдум билан Шахидбек фотиҳа ўкуб, шом намозиға қўзғалишдилар. Анвар Шахидбекни ўрта эшиккача кузатиб борди. Шахидбек Анвар билан хайрлашар экан:
– Иншооллоҳ ёрлиғ оларсиз, деб ўйлайман... Бир неча закотчилар тўғрисида сиз билан кенгашадирган гаплар ҳам бор. Ўз фарзандимиздек йигитсиз, сизнинг

¹ М а з м у м – айб, ёмон.

² Қ о н е Ҷ – рози.

мирзобоши тайинланишингиз бизга айни муддао, – деди.

– Ёвда бўлса, тезаги тегар эмиш. Анвар ўз болангиз-да.

Анвар уларнинг сўзига қарши мажхул бир вазият сақлаған ҳолда бош қимирлатиб суфага қайтди.

БАХМАЛБОФДА ФАҚИР БИР ОИЛА

Анвар 1267-хижрия¹ миёналарида Қўқоннинг Бахмалбоф маҳалласида² фақир бир оилада дунёға келди. Оналар туққан болаларини сизга «тилаб-тилаб олған фалоним» деб, оталар «Худой берган ўғулча» деб тақдим этадирлар. Аммо бизнинг Анвар бўлса онасининг «тилаб-тилаб олғани» эмас ва отаси ҳам уни «ўғулчаға» ҳисобламаған эди. Отасининг касби бўёқчилик, ҳамиша ярим белидан нил сувига чўмилиб ётқан бир камбағал ва бир қарич, икки қарич болалардан бештасига дада эди. Шу беш боланинг ёниға иззатсиз, ҳурматсиз олтинчи «мехмон» бўлиб, бизнинг Анвар қўшилди. Яъни Анвар тилаб олинған бола эмас, дадаси билан онасининг тилакларига қарши, фақат уларнинг баҳтсизлик ва қашшоқликлариға хизмат қилғучи бўлиб туғилди. Бола тилаб олинса, сўйинч-кувонч, новорачи-сурнайчи ва шунга ўхшаш чўзма-чалпак, ис-чароғ маросимлари нуқсонсиз ижро этиладир. Аммо Анварнинг дунёға келиши мундай маросим, тантаналар ва орзу-ҳаваслар билан бус-бутун алоқасиз эди. Масалан, онаси ўз ёниға доя чақириб такаллуфланмади, тўнғуч қизи Нодира-нинг кўмагида туғди; болаларини кўни-кўшниға сўйинчи учун чиқармади. Чунки кўшниларнинг «қайси

1 Милодий ҳисоб билан 1850 – 51 йиллар.

2 Б а х м а л б о ф м а х а л л а – духоба тўкуйдурғонлар маҳалласи (*муал.*).

ҳолингға туғдинг?» ёки «ўзи ўлгур ит мижозми?» деб таъна қилишларидан чўчиди.

Шу ҳолда етти-саккиз кунлаб Анварнинг дунёға «ташрифи» сир бўлиб кечти. Анвар оҳорлиқ янги йўргак кўрмаганидек, оғаларидан бирининг эски бешигига тўккузинчи кун беланди эмас, тиқилди.

Анварнинг «чилласи чароғ кўрмаган» бўлса ҳеч боки йўқдир, бироқ йигирма кунлаб бешикда исмсиз ётиши қизиқдир, чунки янги «қадрлик меҳмон»га от қўйиш на отасининг эсига ва на онасининг хотириға келган эди. Орадан йигирма кун ўтса-ку, болаға исм қўймасалар, деб ота-онани айблаш оғир. Балки Салим бўёқчининг тириклидан қўли бўшамағандир. Анор-бабининг бўлса олти боланинг хархашасидан қулоги тинчимай мияси суюлгандир, ҳар ҳолда бу «қадрлик» боланинг оти муҳтарам маҳалла имоми тарафидан қўйилмағанидек, ота-она томонларидан ҳам насиб бўлмади. Исм қўйиш вазифасини йигирма иккинчи кунларда ўн икки ёшлиқ Нодира адо қилди.

Нодира ўз яқинларидағи маҳдумлардан бирининг боласини яхши кийими, айникса, ёқимлиқ эшитилган «Анвар» исмига сукланиб, ҳавасланиб юрар эди. Ўйлаб-нетиб турмади-да, янги чақалоқ укасининг отини ҳам «Анвар» деб атади ва бешикда чалқанча ётиб, нурсиз қора кўзлари билан дадасининг факир ҳаётига «рамз қўйған» бу чақалоқнинг теварагидан айланиб, «Анваржон, Анваржон!» деб хитоб қила бошлади. Шуни ҳам айтиб қўйиш керакки, Анварнинг дунёға келишини бирдан-бир табрик этиб сўйинган шу Нодира эди. Сўнгроқ яна унга оналиқ мартабасида қолғучи, ҳатто шу кунгача Анварнинг энг меҳрибон кишиси бўлиб келгучи яна шу Нодирадир.

Шу йўсун Салим бўёқчининг мавридсиз лайлаклари ичida бемаҳал ғуррак бўлиб Анвар ҳам яшай бошла-

ди. Болалари кўпайган сайин Салим аканинг иши ҳам кейинга кетканидек, кундан-кун эҳтиёждан-эҳтиёжға ўтиб борар эди. Анвар уч ёшқа кирганда, беш йиллардан бери Салим акага ёпишиб олған бобосир касали унинг ёқасидан олиб йиқитишға муваффақ бўлди. Яъни Салим ака қонсираб, дармонсизланиб ётиб қолди. Муолажага пул керак, мундан ҳам илгари оиласининг умумий касали бўлған озиққа ҳам шу нарса керак. Салим бўёқчи сармоясидаги нил, туз ва шунга ўхшаш дастмояларни сотиб муолажа қилдирған бўлди. Дард анча улғайған эди. Бу чиқимлар фойда ўрниға зарар келтирдилар. Дўкон дастгоҳини сотиб рўзғор қилди. Булар ҳам биткандан кейин бу оиласининг оғир кунлари бошланди. Очлиқ, яланғочлик, айниқса касал боқиши.

Шу қиши айниқса қаттиғ келган эди. Совуқдан сақла-ниш учун уларнинг ҳозирликлари йўқ. Ўпкасига совук тегдириб Салим аканинг тўртинчи боласи ўлди. Кўклиамга чиқар-чиқмас Салим бўёқчининг ўзи ҳам дунё билан видолашди. Бунинг устига Анвар, яна икки оғасиға қизамиқ тошиб бир бола мунда ҳам ўлиб берди. Шу йўсун олти ой ичиди Анербиби эридан ва икки боласидан айрилиб, тўрт гўдак орасида тирик бева бўлиб қолди. Нодиранинг бўйи чўзилиб қолған, ҳар начук бир жойини топиб кетар, аммо учта ёш боланинг иши қийин эди. Эридан болаларнинг тарбиясига ярарлиқ ҳеч гап қолмаған, бир-иккита хум, уч-тўртта мўнди ва шунга ўхшаш резров, бошқа бир бало ҳам йўқ. Анербиби меҳнат билан яшаб, етти-саккизни туғиб, ёши ҳам қирқларға бориб, тусига ажин кириб, кексаймаса ҳам қаримсиқ бўлиб қолған, шунинг учун бирартага тегиб олиши тўғрисида ўйлаш ҳам бехуда.

Анербибига ўхшаш тул хотинларнинг қиладирган ишлари ҳар кимга ҳам маълум: маҳаллада дастурхончилик, бойлар эшигига оқсошлиқ, хунармандроқ бўлса –

кинначилик ва ҳоказо. Анорбиби шу хунарларнинг ҳам-масига ҳам қобилият эълон қилиб, болаларини боқиши фикрига тушди. Ва бу орада қизи Нодирани бир бўзчи боласиға узатиб, юкини ҳам бир оз енгиллатди.

ТАНИЙСАНМИ ШУ ЖАЖЖИ ҚИЗНИ?

Фалакми кажрафтор, турмушми бемаза, ҳар ҳолда Анварларнинг толейи яна пастлик қилди. Бир кун Анорбиби биравникида юмуш қила туриб тўсиндан оғриб қолди, бир соатнинг ичидан тилидан ҳам айрилди. Занбилга солиб ўз уйига келтириб ташладилар. Болаларнинг фифони фалакка чиқди. Куюви табиба югурди. Натижада юрак фалажига йўлиққани маълум бўлиб, шу кун кечаси ҳатто уч гўдаги тўғрисида бир оғиз васият қилолмай вафот этди. Мозорға элтдилар. Тобут олдида икки оғаси билан олти ёшлиқ Анвар ҳам йиғлаб борди.

Ўн бир ёшлиқ Темур, тўққиз ёшлиқ Қобил ва Анварларни тарбия қилиш оғирлиғи Нодиранинг устига тушди. Мархума онасининг ёдгорлари бўлған бу уч болани бегоналар қўлида хор қилиб қўйишни Нодира истамаса ҳам, эрининг фақирлиғи бунга монеъ эди. Таъзия кунлари ўткандан кейин ўғуллиққа деб сўрағанларға икки болани бериб юборди ва Анварни ўзи билан олиб, онасининг қақир-кукурларини бир аравага ортиб эрининг уйига келди.

Нодира онаси ўрнига Анварнинг бошини силади, ювиб-таради ва Анварнинг истиқболи учун қайғурди. Отаси ва ўз эрининг касбларига яхши баҳо бермагани учун Анварни бошқа киши қилмок фикрига тушти. Уни ўқутмоқчи, ҳатто мадрасаларга юбормоқчи ва шу йўсун муллалиқ даражасига етқузиб, отасининг уйига чароғчи қилмоқчи эди. Анварни ўzlари турған маҳалладан бир гузар нари бўлған Солих маҳдумнинг мак-

табига берди. Анвар «тахта»дан ўқуш бошлади, зеҳни-нинг тиниқлиғидан бўлса керак, ўн бир ёшида саводи чиқаёзди. Бироқ ўқишида қанча баҳтли бўлса, пешанада ўшанча баҳтсиз эди. Шундоғки, Нодира икки болалиқ бўлған эди. Эри: «Укангга едириб-кайдирайми ёки ўз болаларингними? Укангни кишига шогирд бериб юбор», деб Нодирани қисташға турди. Бечора Нодира оғир ҳолда Анварни кишига шогирд бериб, ўқушини зойиъ қилишға кўзи қиймайдир, эрига муқобала учун ҳеч бир мантиқ тополмайдир. Чунки эрининг ҳоли ўзи-га маълум. Шу йўсун яна бир йил ўтиб, Анвар тўғриси-да эри билан аччиғ-тизик бўлған бир кун паранжисини ёпиниб кўчага чиқди ва тўғри Солиҳ маҳдумнинг уйига борди. Шу вақтларда Солиҳ маҳдумнинг онаси Марғи-лонға кетмаган эди.

Нодира Моҳлар ойимға йиғлаб ҳасрат қилди. Ҳам-ма саргузаштларини бирма-бир сўзлади. Шу бола учун эридан чеккан изоларини чизиб:

– Улуғ даргоҳларингизга шу ятим боланинг умри зойиъ бўлмасмикин, ўқуши жуванмарг қилинмасмикин, деб келдим. Бир парча нонларингизни аямай, ятим бошини силасаларингиз, деб келдим, – деди.

«Күш тилини күш биладир» деганлариdek, Нодира-нинг самимий арзи бандачилиги Моҳлар ойим билан Нигор келиннинг юракларини эзди ва шу онда Моҳлар ойим мактабхонадаги болалар ичидан Анварни чақириб олди. Анвар келишкан, дўндиқ бола эди.

– Домласи мақтайдирған ўзимнинг зеҳнилик бо-лам-ку, – деди Моҳлар ойим Анварни қўриш билан ва Нодирага таскин берди.

– Хўб, қизим, хўб, поччаси боқмаса боқмасин, мен ўзим боқаман, ўқутиб катта мулла қиласман.

Анвар поччасининг кейинги кунлардаги дағал муо-малалари сабабини ўйлаб, хафаланиб юрар эди. Моҳлар

оиймнинг ҳалиги сўзи билан масалага тушунди ва яти-
мона бошини қуий солди. Бу ҳолдан опаси таъсирла-
ниб, кўзига ёш олди.

— Йиғламанг, жувон, — деди Моҳлар ойим, — йўқлиқ
курсин — йўқлиқ. Поччаси камбағал бўлса, унда ҳам гу-
ноҳ йўқ, ҳамма гап тақдирি азалдан. Яхши: бу кунда-
ноқ бола сизникига бормайдир, ўз ёнимда ўғлим бўлиб
ётадир. Отинг нима, катта йигит?

— Анвар...

— Ох, отинг ҳам ўзингга ўхшашиб чиройлик экан...
Манови дўндиқ қизни танийсанми?

Шу ўртада ўйнаб юрган олти ёшлар чамалиқ Раъно
югуриб келиб, Моҳлар ойимнинг бағриға кирди. Анвар
ўзидан ҳам дўндиқроқ Раънога қараб кулди:

— Раънохон, — деди.

Моҳлар ойим Раънони бағридан чиқариб буюрди:

— Бор, Анвар акангга салом қил!

Раъно келинларча Анварга салом қилди ва жазб қи-
лингандек Анварнинг яқиниға бориб тўхтади.

— Кўриш, Анвар! — деди ойим.

Анвар Раънони бағриға олиб қучоқлади. Шу ҳолда
Моҳлар ойим кулимсиди.

— Агар ўлмасам, шу дўндиқ қизимни бериб, Анвар-
ни ўзимга куяв қиласман.

Анвар уялиб бағридағини бўшатиб юборди. Хотин-
лар кулишдилар. Шу йўсун Нодира Моҳлар ойимдан
жуда хурсанд бўлғани ҳолда уйига қайтиб кетди.

Ўз уйида бир нонхўр ортиши маҳдумга, албатта,
ёқмас эди. Бироқ, онасининг раъйини қайтаришдан
ҳам ожиз эди. Шундоғ ҳам бўлса, «томоғи-ку, енгил,
кийими оғирроқ. Кийимини опасининг устига қўймаб-
сиз-да» — деди. Моҳлар ойим: «Кийими бир гап бўлар.
Кишилар масжид, мадраса солғандা, биз бир ятим бок-
сақ, арзимайдими? Сенга оғирлиқ қилса, ўз бисотимдан
кийинтиарман, болам» — деди.

Анвар ўн икки ёшида учунчи оилани кўрди. Лекин бу охирғиси Анвар учун ҳар жиҳатдан ҳам қулай бўлди: ўқушини давом этдирав, қорни панжшанбалик нонлар билан тўқ, уст-боши ямоқ бўлса ҳам яланғоч эмас эди. Бу учунчи оилага кўчишда Анварни энг хурсанд қилған нарса мактабдаги болаларнинг озор беришларидан қутилиши ва домланинг асранди ўғли мақомини олиши бўлди. Болалар уни эҳтиром қилмасалар ҳам, унга бурунғича ёмон муомала қилишдан ҳайиқиб қолдилар. Анварга бу уйда ортиқча юмуш ҳам йўқ, чунки ҳар қанча уй хизматлари мактаб болаларидан ортмас, ўқушдан бўшаған вактини Раъонни ўйнатиб кечирар эди.

Ўн уч ёшида мактаб прўғраммасини битириб, ёш бўлса ҳам ҳалфалик, яъни домлаға кўмакчилик қила бошлади. Ва ҳар кун болалар озод бўлғандан кейин махдум унга кофия¹дан дарс берар ва «Гулистон»и Саъдийдан бир неча банд ўқутиб, маъноси билан ёдлатар эди.

Ўн беш ёшида мактабни ёлғиз ўзи идора қилиш дарражасига етканидек, яхшиғина форсийхон ва бир дараҷа араб тилига ошно бўлди. Махдум мундан бир неча вақт илгарилар Анварни мадрасага узатиш тўғрисида сўзланиб юрса ҳам, ҳозир бу гапни оғзиға олмай қўйди. Чунки мактаб ишида ялқовланиб Анварга суюниб қолди ва мадраса масаласини унутдириш мақсадида, араб, форс нахвсарфидан² ўзи дарс беришка киришди.

Махдум Анварга шу жиҳат билан иноқ эди. Аммо Моҳлар ойимнинг Анвар билан муомаласи холис ва самимий бўлиб, ул Анварга ўз боласидек меҳрибон ва ҳар вақт: «Қўнглингни бузма, Анвар йигит; кўрасанми шу жажжи қизни? Албатта сенга бердираман!» дер эди. Лекин Моҳлар ойим ваъдасига еталмади. Махдумдан аразлаб Марғилон кетишкага мажбур бўлди. Бироқ, кетар

¹ К о ф и я – араб тили грамматикаси.

² Н а х в – синтаксис, с а р ф – морфология.

чоғида ҳам Анварни унутмади. Нигор келинни ўз ёниға чакириб: «Күявлик учун Анвардан яхшироқ йигитни тополмассиз, Раъноға Худойим умр бериб, бўйи етса, албатта Анварга бердиргин» – деди.

ЧИН ЎРТОҚ

Анвар ёшлиғида бўшангфина бир бола эди. Ўз тенгги болалар билан оз алоқа килар, уларга кам аралашар ва ортиқча ўйнаб-кулмас, ҳамиша унинг кўзида бир мунг ётар эди. Бу ҳолат балки оила баҳтсизлигидан, ота-она бағрида яйрамаганликдан туғилғандир, десак, унинг икки оғаси мундай эмас эдилар. Бир онадан неча хил бола туғиладир, деганларидек, Анварнинг яратилиши оғалариға нисбатан бошқача эди. Махдумнинг уйида турга бошлағач, Анварда бир оз ўзгариш кўрилди. Шунда ҳам болалар билан алоқасини эскича юрутиб, фақат Раъно ёнидағина ўйин-кулки боласиға алишинар, Раъони етаклаб боқчага, кўчадаги катта сув бўйлариға чиқиб ҳамроҳини боқчадағи гулларнинг исми, учиб юрған қушларнинг нави, катта оқар сувлар ва айникса Раъно каби ёш қизчалар учун бу сувларга йиқилиш хавфи ва шунингдек, бошқа масалалар билан уни танишдирад, кўчада ўлик кўтарганларни кўрса, бирарта боланинг отаси ёки онаси ўлганлигини сўзлаб, бунинг орқасидан: «Меним ҳам онам ўлганда ўшандоқ қилиб кўтарган эдилар... Мен ҳам шу боладек мозорға йиғлаб борған эдим», деб кўяр эди. Раъно ҳам Анварнинг сўзига диққат билан кулоқ солар ва кўпинча ҳисобсиз саволлар ила уни кўмиб ташлар, лекин Анвар зерикмас, ҳар бир сўроққа жавоб бериб, Раъони қаноатландиришға тиришар эди.

Анвар ёш бўлса ҳам жиддий ва кичкина мияси муҳокамага қобил, бошқа кишилар устига тушкан баҳтсизликдан ҳам мутаассур бўлғучи эди.

Бола чоғиданоқ энг яхши кўрган нарсаси гулзор ва ундаги гуллар эди. Махдумнинг оиласига келиб тура бошлағандан сўнг боқчанинг гулзор қисмини ўз идораси остиға олди. Гулларни суғориш, ўтларни юлиб, тозалаш вазифаларини ўзи бажарди. Гуллардан ҳеч кимга уздирмас, бир боланинг узиб олғанини кўрса ўзи хафа бўлғанидек, болани ҳам хафа қилар эди. Болаларнинг дараги билан ҳар кимнинг уйида бўлған янги гуллардан кўчат ва уруғ олиб, йилдан йилга гулзорни бойитди. Ёз кунлари келса, болаларни капалак ва олтин қўнғуз тутиб келишка буюрар; қийнамай, озор бермай заҳасиз капалак тутиб келганларга сабоғини ўқутиб қўйиш билан мукофот берар, капалак ва олтин қўнғузларни гулзорда учуриб юборар, агар улар гулларга қўниб қолсалар, ўзида йўқ сўюнар эди. Шунинг учун аксар ёз кунлари махдумнинг боқчаси оқ, нимранг, ола, зангор, малла, ложувард ва бошқа тус капалакларнинг ялт-юлт учишлари билан алоҳида бир кўринишкага кирап, Анварнинг ўқушдан бўшаған кезлари гуллар ичидаги шу капалаклар орасида кечар эди.

Анвар ҳар ким учун ҳам сўйимлик ва хушмуомаласи барчага баробар эди. Аммо, айниқса хуш кўрган кишиларидан биринчиси Раъно ва иккинчиси мактабдаги шогирдлардан сабоқдош шериги Насим исмлик бола эди. Насим билан Анвар жуда яқин дўст, бир-бирини онглағучи сирдош ўртоқ эдилар. Гарчи Насимнинг отаси Қўқоннингғина эмас, бутун хонлиқнинг танилған кишиларидан ва бу икки боланинг синфий айирмалиқлари ер билан кўкча, лекин ёш дўстлар бунинг фарқиға етмаслар, Насим «хоннинг мирзабошисининг ўғлимани», деб ҳаволанмаганидек, Анвар ҳам «Салим бўёқчининг ятими, Солиҳ махдумнинг асрандисиман» деб андиша қилмас эди. Бу икки бола бир жойда сухбатка киришсалар, четдаги бир киши Анварни йиртиқ бўз кийим-

лар ичида ва Насимни шоҳи-адраслар билан ғарқ ҳолда кўриб, албатта «бу гадойбачча билан бекбаччанинг ўзаро нима муносабатлари бор?» деб таажжубланар, лекин дўстлар ҳали бунинг айирмасини идрок қилмаслар эди.

Аксар жума кунлари маҳдумдан изн олиб, Анвар шу ўртоғининг уйига борар, кечкача Насим билан «сухбатлашиб» қайтиб келар эди. Анвар шу муносабат билан Насимнинг отаси Муҳаммад Ражаб пойгачининг илтифотига ноил ҳам бўлди. Насим ўртоғи Анварнинг ятимлиғини отасига билдириб, мажбур қилған бўлса керак, бир неча ҳайит мавсумларида Муҳаммад Ражаббек Анварга кийимлар ҳам берди. Бу илтифот икки дўстнинг алоқаларини бир-бирларига яна қаттироқ боғлади, айниқса, маҳдумнинг димоғини чоғ қилди. Зоро, Анварнинг Муҳаммад Ражаб каби бир кишининг ўғли билан дўстлашиши бир камолат бўлғанидек, дўстликнинг ҳатто сарполар кийишкacha бориб етиши маҳдумнинг назаридаги яна айни фазилат эди... Шу сарпо кийиш воқеасидан сўнг маҳдум Анварга бошқача қараб қолди ва ичидан «сен одам бўладирған кўринасан», деб қўйди.

Бахтка қарши, бу дўстлик алоқаси узоқ давом эталмади. Бир кун орадағи дўстлик риштасини ўлим яғмогари келиб узди. Насим ўн беш ёшлар чамасида чечак касали билан оғриди ва ўша кезларда давосиз ҳисобланған бу касалдан ўнглалмай вафот қилди. Муҳаммад Ражаббек ва оиласи учун бу мусибат, албатта, оғир эди. Бироқ улардан ҳам Анвар учун оғир бир ҳасрат бўлди. Ҳатто кўз ёшини марҳумнинг ота-онасидан ҳам кўброк Анвар тўқди десак, муболага қилмаған бўлурмиз. Уч кун мактаб ва маҳдумни унутиб, Муҳаммад Ражаббек ҳавлисида туриб қолди. Ҳар оқшом Насимнинг қабри устида бир соатлаб йиғлаб ўлтурди. Бу ёшнинг самимий чин дўстлиғи ва ўртоғига садоқати ҳар кимни таажжутика қўйди.

Анварнинг биринчи мартаба мархум дўстига атаб ёзған марсияси мотамлик ота-онани яна бўзлатқан эдиким, биз марсиядан бир неча мисрасини қуида кўрсатамиш:

Очилмай сўлса ҳар гул ғунчаси пиру жувон¹ йиғлар,
Эмас пиру жувон, балки ҳамма аҳли жаҳон йиғлар.

Ажал яғмогари боғи зако² ичра узиб занжир,
Рахмсиз эзса маъсум лолаларни, чун хазон йиғлар.

Насимим кетди оламдин мени қайғу аро ташлаб,
Кўзимдин оқса хун ҳеч бир ажаб йўқ, чунки қон йиғлар.

Жаҳонда эрди танҳо мен ятимга ҳамнишин, дилдор,
Фарибликнинг диёрида адашкан нотавон йиғлар...

Мулла Муҳаммад Ражаббек пойгачи ўғлининг со-
дик дўстига шу кундан эътиборан бошқача қараб қолди.
Бир жиҳатдан маъсумият, иккинчидан кўриниб турған
истеъодод Муҳаммад Ражаббекни Анварга илтифот
этишка мажбур қилди. Гарчи Анварнинг юқоридағи
марсияси болалиқ харҳашасидан иборат эди эрса-да,
яна унинг истиқболидан хабар олиш учун яхши мезон-
лик вазифасини ҳам ўтар эди.

Мулла Муҳаммад Ражаббек, аввало, ўз илтифоти-
ни Анварнинг марсиясидан бир байтини Насимнинг
қабр тошиға олиш билан бошлади. Сўнгра Анварнинг
«дунёда мен ятим ўртоғингға танҳо сирдон ва дилдор
(кўнгил кўтаргучи) эдинг. Бу кун мен сендеқ дўстдан
айрилиб, яна ғурбат диёрида нотавон йиғлайман!» деб
афсус ва надомат қилишиға қарши, яъни Анварнинг
ятимлик ва ғариблигига йўл қолдирмаслиқ учун мулла
Муҳаммад Ражаббек ўғлининг содик дўстига ўз ота-
лигини кўрсатмакчи бўлди.

¹ П и р у ж у в о н – кексаю ёш.

² Б оғ и з а к о – ақл боғи.

Анвар уч ҳафтагача хатми Қуръон кечлари Мұхаммад Ражаббек уйига келиб турар эди. Охирғи хатми Қуръон кечи Мұхаммад Ражаббек Анвардан ахвол сүради:

- Домлангиз саломатми?
- Шукур.
- Ўқушингиз яхшими?
- Бирмунча.
- Домланинг уйида турасизми?
- Тақсир.
- Сиқилмайсизми?
- Йўқ.
- Илми ҳисоб ўқуғанингиз борми?
- Йўқ, тақсир.
- Домлангиз илми ҳисобни билурмикин?
- Билмаслар деб ўйлайман.
- Агар мен бир домла тайин қилсам, ҳисоб ўқуисизми?
- Устозим рухсат берсалар, албатта ўқуйман.
- Хўб... бўлмаса эрта кечка домлангиз шу ерга келиб, менга учрашсин.
- Хўб тақсир.

Эртаси куни маҳдум келди, Мұхаммад Ражаббек маҳдум билан сўзлашиб, Анварни ўрда хизматига олиш фикрида бўлғанлигини, бунинг учун арабча, форсийчадан яна ҳам чукурроқ маълумот олиши лозимлигини ва ҳисоб ўрганиши кераклигини айтди. Маҳдум Мұхаммад Ражаббекнинг Анварга мунчалик марҳамати учун бир оз шошиб қолса ҳам, лекин бу меҳрибончилик сабабига яхши тушунганлиги жиҳатдан аввало бекнинг ятимпарварлигини, сўнгра Анварнинг зако ва истеъодидини маҳтади. Анварни одам қилиш йўлида чеккан ўз машақкатларини ҳам шикоят йўсунида сўзлаб чиқғач, бу кунларда эҳтимоми том¹ бирлан Анварга форс ва

¹ Эҳтимоми том – бутун диккат билан.

арабийдан дарс бериб турғанини ва алҳол ҳам Анвар форсийча тазкира ва таҳрирлар ёза олишини баён қилиб, неча хил узрлар ичидә ўзининг илми ҳисобдан баҳрасизлигини билдириди, яъни Анварнинг илми ҳисоб ўрганиши учун бошқа муаллим керак бўлур, деди. Муҳаммад Ражаббек бу тўғриға ўзи домла топмоқчи бўлиб маҳдумга рухсат берди.

МАХДУМНИНГ БАХТИ

Шу кундан бошлаб Анварнинг ҳаётида янги сахифа очиладир. Яъни маҳдум Анварга илгаригича – истиқболи коронғу бир ятим, деб қарамай, балки Анвар каби ўз ўғли бўлмағаниға ўкуна бошлайдир. Дарҳақиқат, унинг ўкунишига арзийдирган чигил масалалар ҳам туғулайдирким, масалан: Анвар ўрда хизматига кириб қолса, ойиға беш тилло, ўн тилло нақдина даромад қилиб турса, бу маблағлар...

Шундай истиқболдағи бу «маблағлар» масаласи маҳдумнинг ичини ари бўлиб талайдир. «Ўн ёшдан бери ўкутиб, едириб, кийдириб келаман; албатта, даромад маним ҳаққим бўлур», деб ўйласа ҳам, бу хукмидан ўзи унча рози бўлинқирамайдир. Ҳар ҳолда, масала чиғил...

Моҳлар ойимнинг Раъонони Анварга бериш тўғрисидағи «аҳамиятсиз» сўзлари ўша вақтларда маҳдумнинг энсасини қотирған бўлса, ҳозир шу ҳақда чинлаб ўйладиғина эмас, балки «ҳалигидек Анварнинг бахти очилиб кетса, нима маломати бор. Ятимлик айб эмас, инсон учун фазлу камол лозим, кулиб турған бахт ҳожат, наслу наасабнинг ҳеч аҳамияти йўқ. Раъононинг ҳуснига ҳар ким ҳам таҳсин қилур: Анвар албатта йўқ демас... Бу борада мол ва жонни бир қилишдан бошқа маслаҳат йўқ» деган қарорға дафъатан келиб қолди.

Мундан бирад ойлар илгари Нигор ойимға: «Анвар ба-
лоғатға етаёзди. Сен билан Раънога шаръян номаҳрам,
ундан қочишиларинг лозим», деган бўлса ҳам, бу буй-
руқ ҳозирғача амалга ошмаған эди ва бундан кейин ҳам
амалга ошмайдирған бўлди. Зеро маҳдумнинг фикрича,
Анварга оғир туюлиш эҳтимоли бор эди...

Анвар Муҳаммад Ражаб пойгачи тарафидан белги-
ланган бир муфтида ҳисоб, иншо (тахрир) қоидаларини
ўргана бошлади. Маҳдум ҳам жон отиб араб ва фор-
сийдан таълимни кучайтирди. Анвар бир йил ичида ҳи-
собни ўрганди. Ва бошқа дарсларида ҳам яхши муваффа-
қият қозонди, ҳам шу кўкламдан эътиборан ҳар кун
ўрдаға бориб, Муҳаммад Ражаб мунший қўл остидағи
мирзолар ёнида дафтардорлик, номанавислик усулла-
рини тажриба қила бошлади. Бир йил чамаси маошсиз
тажриба кўрди. Шунда ҳам ҳафта сайин Муҳаммад Ра-
жаббек ўз киссасидан уч-тўрт танга чой пули бериб ту-
рар эди. Анвар шу арзимаган уч-тўрт тангани ҳам маҳ-
думнинг қўлиға келтириб берар ва ҳафта сайин ўзига
устозининг умидини каттароқ боғлатиб борар эди.

Анвар бир йиллик тажрибада ўрдадағи дафтардор-
лик, форсийча ва туркча номанавислик¹ хунарларини
тамоман деярлик ўрганиб тажрибалик мирзолар қато-
риға кирди. Сармуншийнинг оғзидан чиқсан маънони
тартибка солиб нома, ёрлиғ ва бошқача бир тазкирани
тахрир қила олар, мирзолар жумлани ғалат ифода қи-
либ, сармуншийдан аксар танбеҳ эшитканларида, Ан-
вар бундай танбеҳка жуда сийрак учрар эди.

Иккинчи йилдан бошлаб етти тилло моҳона² билан
маошлиқ мирзолар қаториға ўтди. Моҳонадан ташқари
соликлардан ҳам дархонлик³ қофози олди. Соликлардан

¹ Дафтар ва номалар ҳар икки тилда юритилар эди (*муал.*).

² М о ҳ о н а – ойлик.

³ Д а р х о н – озод этиш.

дархонлик махдумнинг рўзгориға катта енгиллик эди. Чунки сўнгғи йилларда хонлиқ томонидан халқ устига тушкан ва тушиб турған солиқлар беҳад ва тўлаб бўлмаслиқ эдиким, бу ҳақда келаси бобларимизда сўз бўлур. Шу хурсандлик баробарида биринчи ойнинг етти тиллоси яхлит ҳолда махдумнинг қўлиға тегиши гўё тўй устига тўй эди. Домланинг етти тиллони олғандаги ҳолини тасвир қилиш, албатта қийиндир; қўзлари ғилайлашқан, афтида қизик ўзгариш кўрилиб, оғзининг танопи узоқ саёҳатни ихтиёр қилған – «ҳабба... ҳосилинг дуруст, Анвар болам, лекин пулга эҳтиёт бўл, бўтам!» деган эди. Етти тиллонинг қўлдан чиқиш хабари Нигор ойимнинг қулоғиға етишкач, Анвардан ранжиди: «Ҳамма пулингни домланғға чакки берибсан, Анвар; уст-бошингни, кўрпа ёстифингни, ортиб қолса Раъно укангнинг устини тузатишинг керак эди. Домланг туфлаб туғишдан бошқани кошкни билса!» – деди.

Махдум етти тилло «нақдина»ни олиб қанча шодланған бўлса, ўшанчалик ташвишкага ҳам тушди. Унинг фикрича, замона ёмон, бузуқилар бениҳоят; мумкинки, Анварни ўзидан айнатиб оғзи ошқа етканда, бошини тошқа тегдирсалар... Раъони Анварга никоҳлаб бошини боғлаб қўяйми, деб ўйлади. Бироқ, Раъно ҳали ўн бир ёшда эди. Иккинчи кун Анвар ишдан қайтиб келгач, махдум уни боқчага олиб кирди. Боқчадан кунгай ҳам кўкрак бир ўрунни кўрсатди:

– Ана шу ерга сенга атаб бир уй, бир айвон, ошхона ва ахтахонаси билан иморат солсам дейман... Ҳабба, Анвар? – деб сўради. Анвар кулди:

– Иморатка элли тиллодан кам пул етмайдир. Маним бўлса бир тийин пулим йўқ. Бўладирғани ҳам фотиҳа бергунингизча, албатта, сизники ва ойимларники, – деди.

– Ҳабба... ҳимматингга! – деб юборди маҳдум, – албатта-ку шундай ва лекин ўша ниятларингдан кейин бояғидек алоҳида пул йиғсанг дейман-да... Албатта, бу гап уч-тўрт йилсиз эмас-да.

Шу вақт Раъно нарида бола кўтариб турар эди. Маҳдум Раънони ўз ёниға чақириб, унга ҳам ҳалиги ўрунни кўрсатди:

– Ҳабба... мана шу ерга Анвар акангга уй солиб берамиз, Раъно. Бу сенга қалай ўхшайдир, қизим?

Раъно отасининг сўзига тушунмади:

– Анвар акамнинг ётадирған меҳмонхонаси бор-ку, – деди.

– Хе-хе-хе, боласан, қизим, боласан, – деб кулди маҳдум, – Анвар аканг токай меҳмонхонада ётади дейсан. Ахир бир кун уйланади, бамисоли сен бўлсанг эрга тегасан... Ахир уй керак-да, қизим.

Бу сўздан Анвар қизариб кетди. Раъно Анварга қараб олди ва дадасига аччиғ қилған каби бурулиб ичкарига жўнади. Маҳдум Анварга усталиқ билан бир маънени онглатиб, таъминот берганидек, бузуқиларнинг васвасасига қарши дам ҳам солған эди... Бу дам солиши Анварга ҳам таъсирсиз қолмади. Шу кунгача Раънонинг ёш, маъсум ҳуснига умидсиз қарайдирған бўлса, бундан кейин унга умид ва истиқболнинг ширин хаёллари билан термуладирған бўлди.

Маҳдум ўзининг чеккан ташвишида ҳақли бўлиб чиқди. Анварнинг теварагида «холис» маслаҳатгўлар ҳам кўринишиб қолдилар. Айниқса, бу «холис»лардан бири поччаси эди. Поччаси етти тилло дарагини эшитиб энтиқди. Эрининг тазиики остида Нодира ҳам кенгашка турди.

– Поччанг, бизнинг ҳавлиға келиб турсин, ўзим уйлантириб қўяман, дейди.

Анвар бошқаларнинг кенгашига қулоқ солмағанидек, опасининг сўзига ҳам илтифот қилмади. Махдум жавоб бермагунча бу уйдан кетмаслигини билдириб, фақат поччасига ёрдам бериб туриш ваъдаси билан опасини тинчтитди.

Анвар иккинчи ой маошидан уч тиллони ўзида қолдириб, уйга кийим-кечак олиш учун изн сўраған эди, махдум «шу иш чакки-да, болам. Хайр, бундан сўнг шу номаъқулчилик бўлмасин!» деб аранг кўнди. Анвар Нигор ойим, Раъно ва ўзига кийимликлар сотиб олди. Нигор ойим шолпар, Раъно атлас кийдилар.

Нигор ойим Анварнинг пинжига кириб олиб, ўз йўлиға сола бошлади. Маошининг ҳаммасини махдумга бермасликка, шунга ўхшаш кам-кўстларга ҳам яратиб туришға ундар эди. Анварнинг андишасини рад қилиб: «Ҳар қанча берсанг ҳам дадаси ола берадир. Лекин берганингни сен билан бизга миси ҳам юқмас. Шундай бўлғандан кейин, ишни ўйлаб қилиш керак», дер эди. Чунки Нигор ойим эрининг Анварга қаттиғ ботина олмаслигини сезар эди. Шундай бўлса ҳам Анвар етти-саккиз ойғача топқанини махдумга бериб, дуосини олиб турди. Лекин махдум шунчалик даромад билан ҳам эски табиатини бир зарра ўзгартмас, ҳамон эски тос, эски ҳаммом: ҳар кун суюқ ош, Худо ёрлаған кун озодлиқнинг палови, шунда ҳам Анвар кеч келиб совиған ошни ер, уйда иссиф нон ёпилмас, ҳамиша панжшанба кун йигилған нон суви қочиб, тарақлаб келаси панжшанбағача кафолатни ўз устига олар эди. Бора-бора Анвар ҳам бу ҳолдан сиқилиб, Нигор ойимнинг кенгашича иш қилмоққа мажбур бўлди. Олтин бериб қуруқ дуо ва миннатдорчилик олишдан, дуосиз еб-ичишни аъло кўрди. Уйга гўшт ва бошқа масаллиғ олиб бериб, хоҳлаған таомини буюриб турди; ўзи яхши кийинганидек, Нигор ойим, Раъноларни ҳам яхши ки-

йинтириди. Нодира опасиға, жиянларига кийимлар олиб берди; икки тиллони Марғилонда оғриб ётқан Моҳлар ойимға совға-салом қилиб юборди.

Бу ўзгариш маҳдумни довдиратиб қўйди ва қўрқа-писа «бу ой харожатлабсизми, болам?» деб сўраған эди, «кам-кўстларни тузатиб олдик» деган жавобни берди. Иккинчи ойда, қўрпа-ёстиқларни тузатиб, маҳдумнинг кўзи тўрт бўла бергач, икки тиллолиқ «холис» дуо ҳам олиб қўйди. Лекин маҳдум бу ҳолдан анча шошқан эди. Бирар шайтон йўлдан оздирдими, деб астағфируллоҳ ўқур эди. Анварнинг эскича очиқ юз билан муомала қилиб фақат «нақдина» важҳидангина дам бўлиб қолиши, топқанини «бемаза» овқатларға, кийим-кечак ва бошқа «бехуда молояни»¹ларга сарф қилиши маҳдумни кўб тангликка солған эди.

— Бўтам Анвар, — деди бир кун маҳдум, — дунё деган кўб ноёб нарса; кишининг бир куни бўлса йиғлаб-сихтаб ўтиб кета берадир, илло, зар қадрига етиш керак... менда бўлса ўзингда турғандек гап, болам.

Бундай «муассир» насиҳатлар ҳам Анварга кор қилмади. Чунки Нигор ойим ва Раънолар билан бу тўғрида қатъий битишиб қўйған эди. Шу билан бирга маҳдумнинг ойлик вазифасини икки тиллодан ҳам камайтирамади. Инсон ҳар нарсага қобил... бора-бора маҳдум шунга ҳам қаноат қиласирған бўлиб, ҳисоб-китобни эсидан чиқарди. Бироқ, ой сайин икки тиллони олғанда «қолғани» тўғрисида бир оз юраги ачишиб қўяр эди.

ХОННИНГ ИЛТИФОТИ

Девонда расмий мирзо бўлишнинг учунчи йилида Анвар жуда катта эътибор қозонған эди. Айникса, туркӣ таҳрирда мирзоларнинг ҳар бирисидан устун: чиройлик услуби, осон таркиб² ва ифодаси бор эди. Буни

¹ М о л о я ъ н и – қийматсиз нарса.

² Т а р к и б – жумла тузиш.

мирзолардан бошлаб сарой шоирлари, сарой муфтилари, бош мунший Мұхаммад Ражаббек, ҳатто хоннинг ўзи ҳам эътироф қилар эдилар.

Худоёр мухр босиш асноси ёзилған ёрлиғ ва номаларни ўкутиб эшитар, муншийларнинг эшитилмаган араб ва форс сўзлари орқалиқ тўкуған ярим туркий жумлаларига аксар вакт тушунмас: «Эналаринғ арапқа текканма?» деб мирзо, муфтиларни койир эди¹. Аммо, Анварнинг ёзған ҳар бир жумласини мусиқий каби роҳатланиб, тушуниб тинглар ва «шу бала бариларинғдан ҳам ўкуғанрақ чиқар!» деб, бошқа мирзоларнинг юрагига ўт ёқар эди.

Мұхаммад Ражаб мунший кейинги кунларда мухим тазкиралар таҳририни Анварга топширадирған бўлди. Ўзи бирар жойға кетадиган бўлса, девон идорасини Анвар қарамоғиға қолдирав, ҳар бир тўғрида ҳам бошқалардан кўра Анварга ишонар эди. Зеро, Анвар ҳар бир ишни тўғри ва холис адо қилар, вазифасидан ташқари ишларга киришмас, оладирған маошидан ортиқча та-маъга тушмас эди. Бу ўрунда Анварнинг бир хусусиятини атайноқ ёзиб ўтишкан бурчлимиз: ўрус истибоддидораси ёнидағи мусулмон қозихоналари ва улардаги

¹ Худоёр кипчоклар ичида ўскани учун тили ўзбекчадир. Эналаринг сўзидаги «нг» ҳарфини «нғ» радишида қалин сўзлайдир. Бу кунги фарғона ўзбекларида ҳам (айниқса қишлоқларда) юмшоқ «нг» ўрнида қалин «нғ» ишлатиш кўп эшитиладир. Ҳозирги ислоҳ килинган ҳарфимизда бу қалин «нг»нинг маҳсус шакли йўқдир. Ёзғанда (н-ғ) ҳарфларидан бир товуш ясалса ҳам бироқ ўкуғанда ҳар ким буни ўз маҳражидан чиқаролмас, янглиш ўкур. Бу қалин «нг» ўзбекча бир неча сўздагина ишлатилмай кўб (эллилаб) сўзда истеъмол қилинғани учун манимчча, алоҳида бир шакл қабул қилиш эҳтиёжи хис этиладир. Масалан машҳурлари: занғ, панғ, ланғ, даранғ, қаланғи-қасанғи, данғ, тўнғуз, шанғи, тўнғилламоқ, тўнғ, тўнгуч ва ангиз, тинғ бошқалар... Эски «нинг» «нг» радишида ислоҳ килинган. Бу йўғон «нғ» ҳам «ғ» ҳарфининг устига уч нуқта қўюлиб ёзилсамикин... (муал.).

мирзоларни ҳар ким хотирлайдир. Ўша мирзоларнинг унар-унмаска «қалам учи» сўрашлари, кичкина ишни улғайтиб мазана¹ чиқариш харакатлари ҳам бизга маълумдир.

Шу қозихона мирзолари, баайни ҳикоямизнинг мавзуи бўлған Худоёр саройи муншийларининг кичкина нусхалари эдилар. Хонға ёзиладирған арзи-додлар сарой мирзоларидан ташқарида таҳрир қилинған бўлса, аксар вақт ишқа ошмас эди. Яъни четда ёзилған ариза қабул қилинса ҳам, ариза эгаси қалам учини бегона қилғани учун аризани хонға ва сармуншийга кўрсатмай, йиртиб ташлар эдилар. Ариза эгаси натижা сўраса, «аризангизни саводсиз киши ёзған экан; жаноб илтифотсиз қолдирдилар» деб саводлиқ кишидан бошқа ариза ёздириб беришқа маслаҳат кўрсатар эдилар. Ариза бергучи иккинчи мартаба харажатланиб, сарой мирзоларининг ўзларидан ёздиришға мажбур бўлар эди. Мундан бошқа, бир-бирлари устидан хонға шикоят қилиш, ўзаро битмас адovat ҳам давом этиб, аксар бир-бирларининг тегига сув ҳам қуйиб турар эдилар. Яна аксарият мирзолар хоннинг хуфиялик хизматини ҳам адо қилиб, шахсий адovat ёки хонға яхши кўруниш учун фуқародан нечаларнинг гуноҳсиз қониға чўмилиб, мудҳиш фожиаларға ҳам сабабчи бўлар эдилар. Шунинг учун халқ, айниқса, камбағаллар сарой мирзолариға нафрат билан қарап, улар ёниға яқинлашишдан кўрқар, иложисизликдан икки букилиб салом берар эдилар.

Лекин Анвар тамаъни, шайтанатни, адovatни айниқса, хуфияликни билмас, девонда ўзига топширилған вазифанигина адо қилар, алахусус мазлумлар додномасини хонға эшитдиришқа ва яхши натижалантиришқа тиришар эди. Ул ўзининг шу тўғрилиғи соясида ҳами-

¹ Мазана – ширинкома.

ша анови мирзоларнинг ишига билоқасд¹ халал бериб, чиришни² бузуб турар, ҳам шу ва бошқача сабаблардан уларнинг адоватига яхшифина ҳадаф³ ҳам бўлған эди. Бироқ, Анварнинг ҳомийси – Муҳаммад Ражаббек катта эътибор ва нуфузга молик, ҳам хонға инобатлик, шунинг учун мирзолар Анварга қарши ҳеч нарса қилолмас эдилар. Мирзолар орасида Анварга тиш-тироғи билан қарши бўлған Шаҳодат муфти каби кекса мирзолар яшағанлариdek унинг истеъдод ва закосига холис мафтун бўлған Султонали каби мирзолар ҳам бор эдилар.

Шу йўсун тажриба йилидан ташқари беш сана саройда ишлаб келар эдиким, мундан ўн беш кунлар муқаддам сармунший Муҳаммад Ражаб пойгачи бир ҳафтагина оғриб, вафот этди. Анвар ўзига самимий меҳрибон бўлған бир кишидан айрилди. Неча йиллардан бери Муҳаммад Ражаббекнинг ўлумини ёки бошқача бир фалокатини кутиб, ундан сўнг бош муншийликка ўзини чоғлаб юрған Шаҳодат муфти хизмат билан қишлоққа чиқиб кетканлиги учун, муваққат равища бош муншийлик вазифасини Анвар адо қила бошлади. Ва шу бир неча кун ичida Анварнинг бош мунший бўлиш шойиъаси юриб қолдиким, ҳозирга бу тўғрида бир мuloҳаза айтиш қийиндир. Чунки бу мансабга интилгучи казо ва казолар, шоир ва фузалолар кўбdir.

АНВАРНИНГ АНДИШАСИ

Анвар Шаҳидбек билан маҳдумнинг сўзларига қарши мажхул бир азиятда бош қимирлатиб суфага қайтди. Уларнинг чиқиб кетишларини кутиб турғандек ички эшикдан Раъно кўринди. Ҳар замон титраб, учиб

¹ Б и л о қ а с д – қасдсиз, ният қилмай.

² Ч и р и ш – битаётган ишни бузиш.

³ Ҳ а д а ф – нишон.

кетишка ҳозир турған бошидағи сариф атлас парчасини (рўймолни) бир қўли билан босиб ушлаган эди. Анвар Раънони шу ҳолда кўриб, суфа ёнидағи очилған гуллар устида тўхтади. Раъно келар экан, ўпкалик кўз билан Анварга кулимсиб қарап эди. Келиб суфа лабида турған бўш лаганларга тақилди.

– Бу кунги меҳмондорчилиғимиздан рози бўлған ўхшайсиз, Анвар ака, – деди қайрилиб Раъно.

– Жуда рози бўлдим, – деди Анвар ва Раънонинг ёниға келди, – айникса, сенинг кўлинг билан тугилган мантилардан жуда мамнун бўлдим, Раъно.

Раъно лаганлардан кўлини олиб, тирсаги билан сувфага суюнди:

– Маним кўлим билан тугилган мантиларни қаёқдан билдингиз?

– Қаёқдан билдингиз? – деб Анвар кулди, кўлида бир дона қашқар гули бор эди, – айникса, сенинг кўлинг нимага теккан бўлса, мен ўшани даррав сезаман.

– Мен туккан мантилар қандай экан?

– Танимайди дейсанми?

– Танимайсиз.

– Чоклари диққат билан чимтилган, тўрт бурчаги иккига қовиширилған, дўндиқ... танимайди, деб ўйлайсанми? Мен нуқул сен туккан мантиларни танлаб едим...

– Мазалиқ эканми?

– Мазалиқ нима деган сўз, – деди Анвар, – мана шу қашқарнинг қизил гули ёдингдами, биз бу гулни келтириб ўтқузған йилимиз пушти ранглик бўлиб очилған эди. Икки йил ўтмай қизил туска кирди. Биласанми бу нимадан?

Раъно Анварнинг жиддий қилиб берган бу саволига тушунмади:

– Офтоб қизартирғандир.

— Янглишасан, Раъно, — деди Анвар, — мен бу гулнинг қизариш сиррини ҳам биламан, бунинг қизаришига ҳам сен сабаб, сенинг қип-қизил лабинг...

— Ҳазилни қўйинг, — деди шу гулдек қизарған Раъно, — Шаҳид семиз нима учун келган экан, сизни мирзабоши қилмоқчилар шекиллик?

— Бу гапни қўй, Раъно, ишонмасанг ойнаға қара, сенинг лабинг билан шу қизил гул ранги орасида фарқ борми, мана қара?..

Анвар томонидан лабига тегизилган гулдан Раъно ўзини олиб қочди:

— Ҳазил ўлсин... Сизни мирзабоши қилмоқчиларми?

— Мени ҳар бало қилмоқчилар... Лекин бўлмаған сўз.

— Нега бўлмаған сўз, шаҳарга овоза бўлған эмиш-ку?

Анвар орқаси билан сакраб суфа лабига оёқ солинтириб ўлтурди. Раъно бояғича унинг ёнида суфага суяниди.

— Овоза ҳақиқат эмасдир.

— Шамол бўлмаса, теракнинг боши қимирамас эмиш. Балки сизни мирзабоши тайин қилурлар.

— Мени мирзабоши тайин қилсалар яхшими, Раъно?

— Яхшими, ёмонми, мен қайдан билай?

— Ёмон, Раъно.

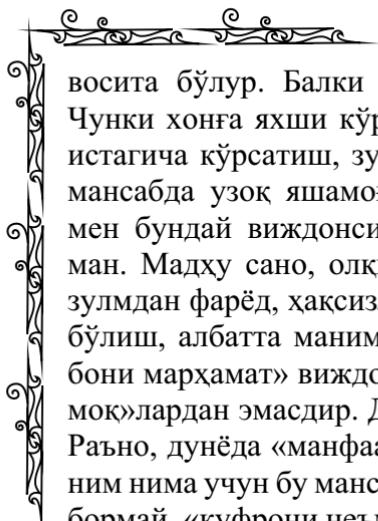
— Нега ёмон?

— Ифлос иш. Агар бошқа касб топсам, ўрдани бутунлай ташлаб кетар эдим.

— Ифлос иш?.. Сизнинг бек поччангиз ҳам шу хизматни қилар эди-ку?

— Мен бек почча бўлолмайман, Раъно. Ўрдадағи тўкулиб турған гуноҳсиз қонлар, доим теваракдан эшитилиб турған оху зорлар маним юрагимни эзадир, тинчлиғимни оладир. Яна мен мирзабоши бўлиб қолсан бу оху зорларнинг, тўкилган маъсум қонларнинг ичида билфеъл¹ сузарман. Бу вақт маним азобим бе-

¹ Б и л ф е ъ л – амалда.

восита бўлур. Балки бунда иштирок ҳам қиларман. Чунки хонга яхши кўруниш учун кўб ишларни унинг истагича кўрсатиш, зулм пичоғини қайраб бериш, шу мансабда узоқ яшамоғимнинг асос шартидир. Лекин мен бундай виждансилик учун яратилмаған ўхшайман. Мадху сано, олқиши ва дуо замирига яширинған зулмдан фарёд, ҳақсизлиқдан дод маънолариға малҳам бўлиш, албаттa маним кўлимдан келмас. Чунки «соябони марҳамат» виждан кенгашига қулоқ солғучи «аҳмок»лардан эмасдир. Дадангнинг феъли сенга маълум, Раъно, дунёда «манфаат»дан бошқани кўрмайдир. Маним нима учун бу мансабдан қочқанлиғимнинг фарқига бормай, «куфрони неъмат қиласан, ойифа фалон тилло» деб дафъатан қўркоқлиғимға ҳукм чиқарадир. Дадангга бояғи узрларни кўрсатиш тошнинг қулогига аzon айтиш билан бир бўлғани учун сукут қилдим. Агар орада бир киши бўлмаса эди, гарчи, бош мирзолиқ ҳозир бир хаёл эрса-да, ўшанда ҳам шу овозага бўйин сунмас эдим, Раъно.

Раъно Анварнинг кўзига тўғри тикилиб, сўзни тинглади. Унинг тусида Анварга ачиниш вазияти бор эди:

– Яхши ният билан мирзолиқни қабул қилсангиз, – деди, – аҳолидан ёрдам қўлингизни йиғмасангиз, шу ҳолда барча гуноҳ сизнинг бўйнингиздан соқит бўладир, Анвар ака.

– Тўғри, – деди Анвар, – лекин гап бунда эмас, Раъно, мен шундай бўлишини тилар эдим. Бошқалар мен тилаганча қилмайдилар, биноан алайҳи, масъулият маним бўйнимдан соқит бўлди, деб тинчланиш мумкин эмасдир. Сен тамоман бошқача тушунган бир масала, сенинг харакатинг ва истагинг аксича натижаланиб турса, руҳан эзиласан, вижданан азобланасан. Мана, асли мушкилот шу нуктададир. Йўқса, гардандан соқит қилиб қўйиш ҳар нарсадан ҳам қулай вазифа, аммо маънавий мағлубият оғир масала, Раъно.

Раъно Анварнинг мақсадиға тушунди шекиллик, бир неча вақт жим қолди ва қаршисидағи йигитнинг ўйчан юзига бир-икки қараб олди.

- Демак, миrzобошилиқни қабул қилмайсиз?
- Агар топширсалар, қабул қиласман.
- Шунчалик мушкилот ичида?
- Чунки отанг буни мендан талаб қиласдир.
- Отамнинг қандай бийлиги бор?

Маъсум бу саволдан сўнг Анвар энтикиб қўйди ва Раънони бир фурсат кўздан кечириб турди:

- Жуда катта бийлиги бор, – деб яна энтикди.

Раъно қайтиб сўрамади. Гўё ул ҳам бундаги бийлика тушунган эди. Секингина лаганларга қўлини юбориб, Анварга бўштоброқ қаради:

- Чой ичасизми?
- Кейинроқ ичаман.

Раъно лаганларни кўтариб жўнади. Атлас қўйлак ичида тўлқинланиб кўринган унинг латиф гавдаси алҳол Анварнинг кўз ҳадафи эди.

- Мен хуфтанга чиқмайман, Раъно!

Раъно ярим йўлда тўхтаб, кулимсираган ҳолда Анварга қаради:

- Чиқарман! – деди.

ЖИЛОВХОНАДА БИР ЖАНЖАЛ

Аср намози учун масжид жиловхонасиға энди уч киши йифилған эди. Жиловхонанинг тўрида ўлтурган қора тўнлик, ўттуз ёшлар чамасида рангсиз ва ёшлиғига қарамасдан қуюқ соқолини баҳайбат ўстуриб, бир бурдагина юзига от тўрба осқан каби бир киши эди. Унинг ёнида бўз яхтак боғичини осилтириб, ҳандалак-дек бўқоғи билан ўнг томоғини зийнатлаган ўрта яшар яна бир «хусни Юсуф» кўринар эди. Унинг қаторида

ошловдек чўзуқ юзлик, оқ бўз кўйлаги ердан тўрт эллик кўтарилиб, бўз салласи гардани аралаш ўралған учунчи нозанин ўлтуар эди.

Булардан биринчи муҳтарам шу масжиднинг ёш имом ва хатиби Абдураҳмон домла жаноблари бўлиб, иккинчиси маҳалланинг шириңсўз ғийбатчиларидан Самад бўқоқ, учунчиси масжиднинг муаззини Шукур сўфи эди. Самад бўқоқ билан Шукур сўфи имом афандининг мулойимона, ҳам битта-битта айни мақомиға чертиб ва қатор териб борған сўзига сомиъ эдилар:

— Ўрда ичиди шунчалик оқил ва донолар тўлиб ётқан бир фурсатда, таҳсил кўрмаган, нодон бир гўдакка бундай улуғ бир вазифа, валлохи аълам топширилмас деб ўйлайман. Бу вазифани уҳда қилмок учун кўб гап керак. Аввало, ақли солим, сониян, таҳсили том лошим, ваҳоланки, сиз айткан йигит ўткан саналар Солих маҳдумда савод ўқуб, биздан ҳижжа¹ ўрганиб юрар эди. Баҳархол, бу хабарга ақл бовар килмайдир...

— Ҳа-а, тақсир, — деди Самад бўқоқ ва Шукур сўфини тирсаги билан туртти, — бу бала киму, ўрдаға мирзабошилиқ ким. Замонанинг зайлар минан, бояғидек Мамаражаб мирзабошининг ярдамида ўрдаға киришиб қоған-да... бояғидек оппоққина бўлса Мамаражаб ўз ёниға оған-да...

Имом бўқоқнинг сўзини тинглаган ҳолда, икки кўзини ерга қаратқан эди.

— Юртнинг сўзига қараб айтаяппан-да, — деди Шукур сўфи, енгилган оҳангда, — ҳарчи бир неча кундан берি катта-кичикнинг оғзида шу гап.

— Кўбчиликнинг оғзини тикиб бўлардима, сўфа.

Самад бўқоқнинг бу сўнгғи ғийкиллашида томоғи остидағи йўғон томирлари туртиб чиқди. Имом ҳамон икки кўзи ерда бўлғани ҳолда кичкина бошини қимирлатди:

¹ Х и ж ж а – сабоқ.

— Ўрдадан бирар киши масхара учун хабар тарқатқандир.

— Ҳа-а, тақсир.

Шу ҳолда жиловхонаға тўртингчи киши кириб келди. Буниси жиккак, қирқ билан эллийнинг ораси, елкаси туртиб чиқған Сафар бўзчи исмлик эди. И момга салом берид, сўфининг ёниға ўлтурди ва сўзга бир оз қулок солғач, тушунар-тушунмас баҳска аралашиб қолди.

— Иншоолло, шу йигит мирзабоши бўлар, — деди Сафар бўзчи сухбатнинг рухини билмаган ҳолда, — ўзи ажаб зукко йигит, фуқаропарвар бола: бўғани маъқул, а, лаббай, тақсир?

И мом ерга қараған ҳолда бошини қимирлатиб қўйди. Самад бўқоқ ҳўмрайиб Сафар бўзчиға қаради:

— Э, акиллай берасан-да, Сафар, — деди бўқоқ, — биз нима деяпбиз-ку сен нима деяпсан.

— Хўш, нима деяпсанлар?

— Овоза гап деяпмиза, мирзабошилиққа катта милла керак деяпмиз-а.

— У милла эмас эканми?

— Милла бўлса ҳам, ҳашаки миллалардан-да.

— Ашунга қоғонда чалғибсан, Самад, — деди Сафар бўзчи, — хат битишка келганда қўявур, камбағалга қайишқанини кўрсанг, ҳа, бўлди дейсан.

— Занталағинг кимга қайиша қопти?

— Ҳаммага, ҳаммага, — деди Сафар, — мени ўзимга ҳам ёрдам қилди-да, яшағуринг.

— Ҳа-а, хўш?

— Бултур ана шу кезда, — деди Сафар энгашинқираб, — бозорға саккизта бўз олиб тушкан эдим. Бирарта мушкит иғво қилдими закотчининг томоғи тақилладими, ҳарчи фалакат, қўлтуғимдағи бўзни ёппа олди, қўйди; «отанг яхши, онанг яхши, косибман, савдогар бўлсан уйим куйсин»... Асти кўйса-чи... Бир йиллик

закотинг деб күтарди кетти. Қўлингдан нима келади, Самад. Хафалигим ошиб, уйга қуруқ қайтдим. Майдада-чуйда кутиб ўлтурган бола-чақанинг қути учти. Мол кетти – жон кетти, ишқа ҳам қўлим бормайди. Энди бўлар иш бўлған десанг юрак ачиыйди, дастмоя ҳам ғалтакка чиқадиган. Арза-парза биттирсамми дейман. Қўчада унга-бунга кенгаш солсан, арзанг маъкул дейишди. Шу яқинда, ўзи ўрдада турадиган бир арзачи бор эмиш. Кеткан устига кеткан деб дўкон теги яримта бўз бор экан, қўлтуғимға тиқиб олдим. Ана шу тобларда сўроғлаб арзачи мирзоникига борсан, ҳозир ўрдадан келиб, энди тўнини ешиб турған экан. Ёш, навқирон йигит, «салом», «алик», «хорма», «бор бўл». «Шундай, шундай гап; бир парча арза биттирсан, деб келган эдим». Ўрдалиқقا гап уқдириш қиёматдан кейин, тақсир. Лекин бу йигитда гаврлик¹ сиёки йўқ, Шукур сўфи. Гапка қониб олиб, қулоқ қоқмай «хўб». Арзанинг бир ерига закотчининг оти тушар экан, неча қайта сўраса ҳам билмадим, ундан кейин афти башарасини уқдириб эдим, тусмоллаб биттасининг отини ёзди, чоғи. «Энди кета беринг, арзани ўзим топшираман» дейди. Жавобини ҳам икки кундан кейин ўзидан олар эмишман...

Манави осонлиқни қаранг, тақсир. Дуо қилиб қалам учисига бўзни бердим, олмайди. «Ёпирай, озсиндиёв, қурғур» деб кўрқдим. «Арза ўрунласа яна хизмат қилармиз, мирзабоши». Яна йўқ, «тоза фалакат бости» деб турсам, «арзага ҳақ олмайман, бўзингни олиб кетавур» – дегани экан. Барака топкурни қаранг, тақсир. А, шундақа одам ҳам бўладими, Самад оға. «Олтин олмасанг, дуо ол» деб қўлимни очтим. Ҳа, энди буни қўяувринг. Эртаси кечқурун гула тўғрилаб ўлтурсан эшикни бирав тақиллатади. «Ҳа, келавуринг». Дўконхонага бўз қўлтуқлаған бир киши кирди.

¹ Г а в р, г а б р – оташпаратслик, исломни танимаслик.

— Сафарбой сизми?

— Ҳа, биз.

— Арза берганмидингиз?

— Берган эдим.

— Отангизнинг оти нима?

— Маматбой.

Қўлтуғидағи бўзни олдимға ташлади. Худда кечаги бўзларим; таппа-тақ саккизта.

— Бўзларингизни олдингиз-а?

— Ҳа, олдим.

— Хайр.

— Ҳўш.

— Бу яхшилиқ арзадан ҳам бурун мирзабошидан бўлди, деб ўйладим. Балаларнинг кенгаши билан икки бўзни кўтариб шом пайтида мирзанинг уйига бордим. Чақирдим, чиқди. Миннатдорчилик билан икки бўзни узатдим; асти олса-чи. «Яхтакка бўзим бор, кетавуринг», дейди. «Сотиб, пулини берайми», десам «пулим ҳам кўб» дейди. Ақалли биттасини ҳам олмади. Яна дуо қилиб бўз билан қайтдим. Фаришта ҳам шунчалик бўлар, деб ўйлаб қолдим, Шукур сўфи! А, шундай йигит мирзабоши бўлмай ким бўлсин, Самадбой! Кўбни дуоси кўл деганлар; ишонмасанглар, ана, тақсиридан сўранглар!

Ҳикояни эшлиши асноси имомда бир ғижиниш вазияти бор эди. Ҳикоя биткач, заҳарханда билан Самад бўқоққа қаради, дами кесилаёзған бўқоқ бундан рухланди.

— Ёлғонни ҳам ямламай ютадиган бўлибсан-да, Сафар, — деди бўқоқ.

Сафар бўзчи тўсиндан ўзгариб кетди. Ранги ўчинқиради:

— Азбаройи худо, қасамми?

– Иккита бўзни икки қўллаб оборсанг, – деди Самад бўқоқ, – қайси аҳмоқ олмай қайтарар экан? Ёлғонни сал киши ишонадиган қилиб гапириш керак, Сафар!

– Азбаройи худо, олмади! – деди Сафар ва асабийланиб ўрнидан туриб кетди, – шу Каъбатуллонинг ичидагултуриб ёлғон гапирган одам мусурмон эмас, кишининг қасамиға ишонмаған ҳам етти маҳзабда мўмин эмас!

Сафар аканинг азтахидил аччиғланғанини сезган имом ораға тушти:

– Бундай яхшилиқни ҳар ким ҳам қила оладир, Сафар ака, – деди, – шунинг учун мирзобошининг сизга килған яхшилиғиға мен ишондим. Аммо бизнинг баҳсимиз унинг бева-бечорага қилған яхшилиғи тўғрисида бўлмай, бу одам ўрдадағи мирзоларға бошлиқ бўла оладирми, яъни ўшандоғ катта ишнинг уҳдасидан чиқадирми, устидадир.

– Баракалла, тақсир, – деди Сафар бўзчи турған еридан, – менга қолса, иншоолло, уҳдасидан чиқади!

Имом Сафар бўзчиға тушуна олмай, бир оз тикилиб турғандан кейин сўради:

- Унинг уҳда қилишини сиз қаёқдан биласиз?
- Худой билдирса, биламан-да тақсир?
- Хўш?
- Ахир, кўбчиликнинг дуоси кўл-да, тақсир!
- Кўбчиликнинг дуоси кўл бўлса яхши, – деди имом, – аммо бу хизматка унинг илми кофийми?
- Ковфий, тақсир, ковфий!
- Ахир, сиз кофийлигини қаёқдан биласиз?
- Ахир... ковфий эмаслигини сиз ҳам қаёқдан биласиз, тақсир.
- Кофий эмаслигини мен шундан биламанки, – деди имом аччиғини ичига ютқан ҳолда, – бундай мансабга минадирган киши Бухоройи шарифда таҳсил кўрмаган-

да ҳам лоақал Хўқанд мадрасаларида ўқуған бўлиши керак, аммо сизнинг мирзобошингиз саводхонлиқдан бошқани билмайдир.

– Билмаганини сиз қаёқдан биласиз, тақсир?

– Чунки мен уни ўз қўлимда ўқутқанман... бир ятим бола эди.

– Худонинг бериши, тақсир, – деди Сафар, ўйлаб-нетиб турмай, – жанобингиз Бухоройи шарифда неча йил ўқуб, ниҳояти маҳаллага имом бўлдингиз... Худой бермаса шундай, тақсир. Ул бўлса мадраса кўрмасдан мирзаларнинг миrzаси бўлмоқчи; Худой берса шундай, тақсир.

Сафар бўзчининг бу сўзидан имомнинг қонсиз ранги яна қонсизланған, оламинчоқ кўзи алланучка ҳолатка кирган эди.

– Аблаҳ одам экансан! – деди.

– Сиз ҳам аҳмоқ мулла экансиз! – деди Сафар бўзчи.

Ином ғазаби билан ўрнидан туриб Сафар бўзчиға хезланған эди, уни Самад бўқоқ ушлаб қолди.

– Падарлаънат, адабсиз! – деди Самад, – домлаға шундай сўзни айтасанми-я?

Сафар бўзчи турған ўрнидан силжимади:

– Чўзма кекирдагингни, бўқоқ, – деди, қани қўйиб бер-чи тақсирингни, ёқалашсин-чи мен минан! Андисханинг отини қўрқоқ қўйдингми?

Шукур сўфи ўрнида бақа бўлиб қолған, имом бўлса гўё хужум қилмоқчидек Самад бўқоқни итарар эди. Самад бўқоқ ғийбатдан бошқа ишқа ярамағани учун, имомнинг ёрдамиға етиш чамаси йўқ эди.

– Шу адабсизлиғинг билан, – деди Самад насиҳатомуз, – яна домланинг орқасида намоз ўқуйсанми, Сафар, а!

– Ўқумасам қутиламанми сенлардан!

– Ўқумасанг бор, жўна!!!

– Ҳе... – деб сўкинди Сафар бўзчи ва жиловхонадан чиқиб жўнади. Унинг орқасича «падарлаънат жоҳил» деди имом ва илгариги ўрнига борди. Бир неча вақт учавлари ҳам сўзсиз ўлтурдилар.

– Бир ит-да, тақсир, хафа бўлманг.

Имом жавоб бермади. Яна бир неча киши келиб қўшилғач, Шукур сўфи мезанага чиқиб аzon айтди. Асрни ўқуш учун масжидга кирдилар.

ИФЛОС БИР МОЗИЙ

Имомнинг таъби жуда сустланди. Шом ва хуфтан асноларида ҳам хеч ким билан сўзлашмади. Сафар бўзчининг «Бухоройи шарифда неча йил ўқуб келиб, ниҳояти маҳаллага имом бўлдингиз. Худой бермаса шундай бўлади, тақсир» деган сўзи заҳарли ханжар каби унинг юрагида янгидан-янги жароҳат очар эди.

Дарҳақиқат, Сафарнинг бу сўзи имомнинг эски жароҳатини мудҳиш тузлаб ташлади. Бу жароҳат шу кунгача ичдангина фасодланиб юрган бўлса, бу кун Сафар бўзчи каби бир «бемаъни» бу ярани раҳмсиз суратда ёриб юборди. Самад бўқоқ ва Шукур сўфи каби бемазалар олдида имомнинг обрўсини тўқди. Бу бир ёқдан. Иккинчи тарафдан Сафарнинг «ул бўлса, мадраса кўрмасдан мирзоларнинг мирзоси бўлмоқчи...» жумласи яна дард устига чипқон. Яъни имомнинг ҳасад ўти тўрт томондан пуфланди, гўё ул икки олов ўртасида қолғандек бўлди.

Анварнинг бош муншийликка ярамайдирғанлигини, илмсиз, фазлсизлигини нега бунча исбот қилишфа тиришди? Сафар бўзчи каби бир «аблаҳ» билан баҳслшиб, ўзига нега бунча хафалик орттириди? Гарчи, Анварга холис қиймат бермакчи бўлғанида ҳам буни Сафар каби илмсиз, нодон бир кишига тушундирмоқ учун

қандай ҳожат бор эди? Бунинг сабабини сўзлашдан илгари имом афандининг ўткан тарихиға бир оз кўз ташлаб олишға мажбурмиз. Чунки бусиз ўқуғучимизни таъмин қилиш мумкин эмасдир.

Ҳозирги имомимиз – мулла Абдураҳмон мундан йигирма йиллар муқаддам, қисқагина, аҳамиятсизғина «Рахмон» исми билан аталар эди. Абдураҳмоннинг отаси уламо наслидан, аммо бу шараф нима сабаб биландир, унинг отасиға насиб бўлмаған, бироқ Абдураҳмоннинг амаклари ота касбини ушлаб таҳсил кўрган жойлари Бухорода катта мударрислардан саналар эдилар. Абдураҳмон ёш бола экан, отаси ўлиб, онаси ва ота томонлари тарбиясида қолди. Ўн беш ёшларғача Солих маҳдум мактабида савод ўқуғач, мударрис амакларидан Бухорий шарифка келиб таҳсил қилишға даъват хати олди. Хатда Абдураҳмоннинг бобо касблари уламолик эканини, шунинг учун бошқа касбларга уруниб умрини зойиъ қилиш абаслиги¹, ўз тарбияларида таҳсил кўриш лузуми сўзланар эди. Бу даъват Абдураҳмоннинг онасиға ва бошқа яқинларига жуда маъқул тушиб, уни Бухороға жўнатиш қарорига келдилар. Абдураҳмон ҳам истиқболдағи мударрис, муфтилик ширин хаёллари ичida Бухороға сафар қилди.

Катта амак Бухоронинг «Хўжа Порсо» мадрасасининг мударриси бўлиб, Абдураҳмон шу кишининг тарбиясига келган эди. Абдураҳмон силлиққина бола, мадраса муллабаччалари албатта шундай силлиқ болаға ўч... Шунга биноан домла мударрис гарчи мадрасадан хужра бериш мумкин бўлса ҳам мазкур ишончсизлик мажбуриятида Абдураҳмонни ўз меҳмонхонасиға жойлаштирди. Шу ҳолда Абдураҳмон таҳсил бошлади.

Домла мударрис «замона бузуклигини» назарга олғани учун Абдураҳмонни ҳалиги тўғрисидан жуда

¹ А б а с – бефойда, бехуда.

қаттиғ назорат қилар эди. Бирок, домлаларнинг бундай бузуқлиққа қарши бора олишлари мумкинми эди? Уларнинг ўзлари шу «махрам» балосиға гирифтор, яъни бузуқлиққа манбаъ бўла туриб ҳам яна «замона бузуқлиғи»дан шикоят қилишлари ўша вақтлардағи «мадраса мантиқи»ға ҳеч бир баҳсиз сиға олур эдиким, бу тўғрида менга осила кўрмангиз. Кишининг боласини бузиш ҳар бир салласи муazzам, илми «фавқулодда», ўзи «варасатул-анбиё»¹ саналған зотлар назарида ва виждонида маъғу, аммо ўз ўғлиға бошқалар ўшандоғ хайвонликни қиладирған бўлса: «Замона бузуқ, эҳтиёт шарт!»

Шу йўсун домла мударрис буродарзодасини яхши эҳтиёт билан, ҳатто шомдан кейин дарбозага қулф солиб тарбия қилар, мадрасадаги оти ёмонға йиртилганxoҳ ёш, xoҳ кекса умуман, талабалар мажлисига яқинлашдирмас эди.

Киши аввало моҳхов ёки пес бўлмасин: бўлдими, бетдан бўлмаса – елкадан, кўлдан сув очмаса – оёқдан, ҳар ҳолда оқаберадир. Шунга ўхшаш жамият ҳам бир касал билан оғридими, унинг ҳар бир табака ёки синфига, яна тўғриси, фардига² шу касал сироят³ қилмай қолмайдир. Домла мударрис буродарзодасини мадраса муллабаччаларидан ҳар қанча эҳтиёт қилса ҳам, яна амният⁴ остида эмас эди. Мадрасадан ташқарида ҳам Абдураҳмонни кўз остиға олғучи «муллабаччалар» йўқ эмас эдилар, масала четларнинг кўз олайтиришиға етканда, табиий, домла мударриснинг қўлидан ҳеч иш келмай қолди.

¹ В а р а с а т у л - а н б и ё – пайғамбарлар авлоди.

² Ф а р д – кимса.

³ С и р о я т – таъсир.

⁴ А м н и я т – тинчлик.

Домла назоратни эскича давом эттириб, хотиржам юрганда бир неча жувонбоз савдогарлар Абдураҳмон билан алоқа қилиб қўйған эдилар. Домла мударрис эрта-кеч Абдураҳмонни кўз ўнгидан юбормас, хуфтандан кейин дарбозага қулф солар, Абдураҳмонни меҳмонхонада ётқузиб, сўнгра ўзи ичкарига ухлағали кирав; зиёфатка бориладирған бўлса, ўзи билан бирга олиб юрар эди. Яна шу ҳолда Абдураҳмонни қандай қилиб буза олсинлар? Таассуф, бузган эдилар. Баччабозлиққа маҳсус ҳунар ва найранглар ижод қилған омилкор савдогарлардан бир нечаси «Абдураҳмонча»ни йўлдан оздириған эдилар.

Домла мударрис хотиржам ичкарига ухлағали киргандан кейин меҳмонхонанинг кўча томон даричасига кичкина бир кесак тиқ этиб тегар, гўё ешиниб ётқан Абдураҳмонча бу ишорадан сўнг туриб кийинар ва се-кингина даричани очар эшик очилған кўчадан бир ўрим арқон тўп этиб меҳмонхонаға ташланар эди. Абдураҳмонча арқоннинг бир учини меҳмонхонанинг дарчасига боғлаб, иккинчи учига ўзи осилиб кўчага тушар, арқонни бўй етарлик қилиб яширгач, нарида кутиб ўлтурган «одам ўғриси» билан бирга базм ўрниға жўнар эди. У ерда бўлса беш-ўн «ошибклар» Абдураҳмончани келиши он билиттифоқ «Бухоро амирлиги»га кўтариб, амру фармониға итоат қилурлар:

«Мулла Абдураҳмонжон, жаноби олий, гарам, аз сарашон гардам, балонгни олай!»¹ каби мадҳу саноларга кўмилган «Абдураҳмонча» ҳар бир ишни ўз тилагича юритар: май учун соқий бўлар, заифона кўйлак, лозим ва бошиға кокил кийиб ўн олти ёшар қиз суратига кирап; чойға лабини тегизиб «табаррук» қилар; дутор, танбурга йўрғалаб ўюнчи бўлар; бошидағи кокил билан

¹ Гарам, аз сарашон гардам, балонгни олай – айланай, бошингга жоним фидо, дардингни олай.

«ошиқлар»ни раҳмсиз қамчилаб ситамгар ва золимга айланар, энг охирда... Қисқаси, бу бобдаги бор чорамиз учун ҳам ярарлық ҳолға келган ёки келтирилганды.

Уч йилгача шу йўсун «ошиқлар» кўнглини овлаб келиб, бир кун сир очилиб қолди. Домла мударрис бу номуска чидалмай Абдураҳмонни ўз уйидан кувлади. Абдураҳмон тавба қилиб, домла мударрисдан лоақал мадрасада туришни сўради. Восита-васоит билан изн ҳосил қилиб, мадрасада истиқомат қила бошлади. Энди ишрат навбати мадраса жигар сўхталарига¹... Икки йил чамаси мадраса афроди² орасида чандир каби саккиз тарафдан тишланиб юргандан кейин соқол-мурти чикиб хусн сармояси заволга юз тутди ва кундан-кун «бозор касодланиб» харидор озайди. Абдураҳмон уч йил бўйи савдогарлар орасида «ахлоқ тузаткан» бўлса, яна икки йил мадрасада туриб шу тузалган ахлоқни «камолатка» эриштирди. Шунинг учун анвоъи эркалика, неча хил мукайифотка, ранг-баранг «иззат, хурматка» ўрганган кўнгли бу харидорсизлик балосига туз сепкан ярадек ачирилди. Кўбни кўрган бу кичик бош баъзи уят найрангларга ҳам уриниб кўрар, масалан «вақтсиз чиққан» соқол-муртларини мўйчинак билан териб, ҳар кун ўн қайта ойнага қарап, янги харидор топиш мақсадида кун сайин бозор-растада, кўй-гузарлар сайрига чиқар эди...

Маълумдирким, дўндиқчалар аввало оқчаси кўб, бел оғриғи кўрмаган бойларға насиб бўлурлар. Улар зерикиб ташлағач, ўрта ҳол «ташна»лар домиға тушарлар. Соқол-мурт чикиб давангилиқдан³ хабар келгач, учунчи табака, яъни бўйни йўғон, ғўлабурлар истифодасига кечарлар. Шунга ўхшашиб бизнинг Абдураҳмон ҳам мўйчинак ушлаган даврида шу учунчи табака –

¹ Жигар сўхта – ошиқи бекарор.

² Афрод – шахслар.

³ Даوانгил – ўсмирилик даври.

чойхонанишин, тавкаргир¹ ва бобойи банглар орасидан ўзига замин топди. Унинг бу учунчи давридаги аҳволини ёзишға қалам маъзурдир. Шу йўсун бу кейинги табақа орасида ҳам уч йил чамаси иш кўргач, ажойиб бир дунёдийда, мисли озшалоқ, ҳамма шароитлари билан мадрасалик бир безори ва чапан ҳолда баччалик даври билан видолашди. Чунки, башара нонға чумоли ёпишқандек соқол мурт билан тўлиб, мўйчинакка сўз берарлик бўлмади.

ХУШЁРЛИҚ

Ҳозир Абдураҳмон ўзининг яқин мозийсида усти ширнига беланганд от тезакдан бошқа бир нарса кўрмаганидек, истиқболида ҳам эпакалиқ бир ҳол тасаввур қилолмас эди. Бир неча ойлар ниҳоятда руҳсиз, кайфсиз ва дарсига ҳам ҳафсаласиз давом этиб юрди. Гўё бу кунларда бениҳоят ичкулукдан сўнг бош оғриғи даврини кечирар эди. Шу йўсун кўб вақт руҳий хасталиқ кечириб кутилмагандага жонланиб кетди. Яъни «Ақоид»нинг шарҳига яхши тушуниш учун беш бармоғини оғзиға тикқандек енг шимарди.

Юқоридағи руҳ тушиш даврида ул мозийсидағи каби эркалиқ, амру фармон ва шухрат учун қайғирған, қўб бош оғритиб эндиғи шухратни мўйчинак истеъмоли билан эмас, балки ақоид, шарҳ ва ҳавоший² воситасида топмоқчи бўлған, яъни фарди ғоясиға³ диний олимлик либосини кийдириш фикрига келган эди. Беш

¹ Т а в к а р г и р – қиморда ютуқдан чўтал олувчи.

² Ҳ а в о ш и й – ҳошиялар, бирон китобнинг шарҳига берилган шарҳ.

³ Ф а р д ғ о я с и – Аллоҳнинг бирлигини англаш ғоясидир. Юқоридаги жумлада мана шу ғояни, яъни Аллоҳнинг яккаю ягоналиги ғоясини диний илимлар билан исботлаш назарда тутилади.

йил «ғоя» учун қаттиғ берилиб, рутубатлик ҳужрада захлаб, саломатлиги учун умр бўйи аrimайдирған ориғлиқ, рангсизлик ортдириб йигирма саккиз ёшида «хатми кутуб»¹ қилишға мұваффақ бўлди. Беш йиллик ўзгаришдан сўнг домла мударрис Абдураҳмоннинг эски гуноҳларини кечирган эди. Ўз ёнидан бир мунча сарф этиб, Абдураҳмон учун хатм тўйи қилиб берди.

Мулла Абдураҳмон Кўқон сафарига ҳозирланар эди. Кўнгли Кўқонда ўзини кутиб турған уламолик шухратига; муфтилик, қози ва аъламлик мансабига ошиқинар эди. Унинг фикрича, Кўқондағи қариндош-уруғлар ҳам ёш олимнинг истиқболиға ҳозирлик кўргандек эдилар.

Шу йўсун ошиқлар ёр васлига ошиққандек мулла Абдураҳмон ҳам ўз шаҳрига елиб-югуриб етди. Ул ўйлағанча истиқболға бутун Кўқон кўчиб чиқмаса ҳам, қариндош-уруғдан уч-тўрт киши, маҳалла кексаларидан иккита савобталаб чол дарбоза ёнида кутиб олдилар. Бу соддача истиқбол қилиниш Абдураҳмоннинг Бухорода туриб қилған ширин хаёлиға биринчи зарба эди. Уйига бориб тушти. Бир неча кунгача фотиҳаонлиқ, ҳордик чиқариш маросимлари давом этди. Лекин бундан ҳам қаноатлана олмади, билъакс, жини отланди. Чунки зиёрат қилғучиларнинг аксариси мертуқ-сертуқ қавму қариндошлар, узок-яқин кўз таниш мадраса талабалари ва бир неча маҳалла имомлари бўлиб, ул куткан асосий моялар², яъни мударрис, пешволар, муфти-уламолар ва бек-бекзодалар, бообру ашроф ва боёнлар зиёратчилар орасида ақалли кўз оғриғи учун ҳам кўринмадилар. Бу иккинчи зарба эди.

Зиёрат қилишға «қўли тегмаган» баъзилар узр мақомида ўз уйларига «махсус зиёфат» билан чакираплар, деб кутди. Баҳтка қарши, бу умид ҳам бўш чиқди. Бир

¹ Х а т м и к у т у б – китобларни ўқиб тугатиш.

² М о я – аслзода.

неча қариндошларнинг титраб-қахшаб қилған зиёфатлари билан «уйдан уйга ўтиб неъматлар ичида сузиг юриш» хаёли ҳам «бир хаёл» бўлиб қолди. Бу учунчи зарба эди.

Бир ой ўтмай қавму қариндошларнинг-да зиёфатлари ниҳоятига етиб, бева онасининг туппасига қаноат этишка мажбур бўлиб қолди. Бухорода ўйлағанча бирар мадрасанинг мударрислиги ёки бу топилмағанда мукарриргигина эмас, ҳатто нариги маҳалланинг имоматини олиш ҳам қийин келди. Ўзидан икки маҳалла нарида бўлған ҳозирғи масжид имоматига тайин қилмоқчи бўлған эдилар, бунга ҳам мониъ чиқди; мулла Абдураҳмон алҳол суннатни бажо келтирмаган, яъни, уйланмай, тарки суннат қилған кишининг имоматида нуқс бор, дейишиб, маҳалладаги баъзи тақводорлар эътиroz қилдилар. Шундан кейин бир неча ёр-дўстлар, тўй чиқимини ўзаро устларига олишиб, уни уйландириш фикрига туштилар. Бухородаги «хаёллар» зеру забар¹ бўлған ҳолда, мулла Абдураҳмон уйланиш шарти билан ҳалиги маҳалла имоматига ўтди. Ҳозир шунчалик паст ишқа ҳам бўйин эгиш зарурати бор эди...

Мулла Абдураҳмоннинг совчилари ибтадаан² Солиҳ маҳдумнинг қизи – Раъно учун бордилар. Чунки Раъононинг ҳусни бу даҳада машхур, ундан кейин Абдураҳмоннинг ўзи Солиҳ маҳдумда савод ўқуб юрган фурсатда ёш Раъони кўрган, учунчидан – ёш олим кекса домланинг қизига уйланса яна бир ҳусн бўлар эди. Айниқса, мулла Абдураҳмон ҳануз Раъононинг эрга берилмаганлиги хабарини эшиткач, бу тасодифни истиқболининг хайрлик фоллари сирасига киритди. Раъно бу ўн йил ичида яна етилган бўлса керак, деб тўйни кутмаёқ унинг хаёлий сиймосини қучоқлай бошлади.

¹ З е р у з а б а р – остин-устин, вайрон.

² И б т а д а а н – бошлаб, дастлаб.

Мактабдор домлаларға қарағанда ўз илм ва мартабаси-ни аллақанча юқори қўйғанлиқдан, Солиҳ маҳдумнинг қулоқ қоқмай домод қилишиға ишонар ва бу кунми, эртами, Раъони чиндан оғуш этиш учун ошиқар эди. Лекин тақдир бунда ҳам уни алдади. Совчилар Нигор ойимдан бўлмаған узрни олиб келдилар: «Қизлари ҳали ёш эмиш, энди ўн икки ёшқа кирган эмиш...»

Мулла Абдураҳмон хотинлар сўзига ишонмай Со-лиҳ маҳдумнинг ўз олдиға маҳалладан бир-иккита кексани совчи қилиб юборди. Бу совчилар ҳам яна ач-чиғроқ жавоб билан келдилар. «Солиҳ маҳдум қизини ўрдада мирзолик қиласидирған Анвар исмлик бир йигит-ка фотиха ўқуб қўйған экан. Фотиха қиласидан, албатта сизга берар экан, кўб афсус чекти».

Бу жавобдан кейин Абдураҳмоннинг дами ичи-га тушиб, ўз тақдириға лаънат ўқуди. Аммо кўнглида Раъони оладирған Анвар исмлик йигитка қарши бир кек туғилди. Бу жавоб чиндан тўғрими, найранги йўқ-ми, деб ўрдада хизмат қиласидирған Анвар отлиқ мирзо-ни сўраштириди. Тўғрилиғини билиш устига ҳатто бу Анварни кимлигини ҳам хотирлади: ўзи Бухороға ке-тар олдида Солиҳ маҳдумнинг мактабида ўқуб юрган ўша ятим бола эмиш. Уч-тourt йиллардан бери ўрдада мирзолик қилиб, неча тилло моҳона олар эмиш... Бу сўраштириб билишдан кейин Абдураҳмоннинг ичи яна ёниб кетди; Бухорода ҳатми кутуб қилиб келган бир «олим», ақалли бир маҳалла имоматига хархашасиз ўталмасин-да, унинг харом тукига арзимаган бир бе-савод ятим ва баднажот исқирит ўрдадан фалон тилло вазифадор бўлсин ва шу туфайлда Раъно каби бир қиз-ни ҳам ўзиники қилсин: бу айниқса киши чидарлик гап эмас эди...

Мулла Абдураҳмон бутун камолатини ишка қўйиб, имомат ва хатибликка шурув¹ қилди. Ҳар кун қавмла-

¹ Ш у р у ъ – бошлиш, ишга кириши.

риға амри маъруф, нахий анилмункар¹ айтиб, хусусан, ҳар ҳафта жума куни амри маъруфни кенгроқ доира-да юритиб, кўбларнинг кўнглини эритишка муваффақ ҳам бўлди. Изҳори фазл ниятида қилинған бу кўз бўяш кўбларнинг дикқатини ўзига жалб этиб, ҳатто унинг амри маъруфини тинглаш учун жума кунлари чет маҳаллалардан оғиб, кишилар кела бошладилар. Бу муваффақиятдан чатнаёзған мулла Абдураҳмон кучангандан кучанар, айниқса, орада хонға тегишлиқ ҳукуматдор беклардан кўриниб қолса, жаннат ва жаҳаннам устидаги масалани дарҳол хонға итоат, бекларга ҳурмат билан айрибошлаб олар эди. Ҳаммабоп бўлишға қарағанда, айниқса, хонбоп бўлишға тиришар эди. Унинг бу жонбозлиғи бошқа тўғриларда бирар амалий натижага эришмаса ҳам, фақат бир важида ниҳоятда яхши самара берди. Унинг «дарёи фазли»га мафтун бўлған савдогарлардан бири қиз қариндошини бериб ўзига куяв қилди. Яхши оиласа куяв бўлғанидек, шаҳардаги бошқа давлатмандлар билан ҳам алоқа боғлади ва уларнинг зиёфатлари воситасида баъзи мадрасаларнинг мударрислари, мукаррирлари билан ҳам танишди, қисқаси, бир оз бурни кўтарилаётди. Фақат энди ўрдаға яқинлаша олса... Аммо ҳануз бу мұяссар әмас-да.

Имомнинг кўнгли Анвар қаршисиға озғина кирлик эканини ўқуғучи юқоридан онглади. Унинг кўнглидаги шу озғина кир Анварнинг кўтарилишидан тинчсиз эди.

– Нодон Анвар ўрдадан қувланиш ерида сармуншийлик маснадига минмакчи.

Холис муҳокама кўпинча муҳокама бўлиб қоладир. Аммо ғаразлик фикр аксар сўзлагучини шарманда қиласадир. Шунга ўхшаш, мулла Абдураҳмон ҳам муҳокамасига озғина ғараз аралаштириб, Сафар бўзчининг аччиғ ҳақоратиға ҳадаф бўлди.

¹ Н а ҳ и а н и л м у н к а р – ёмонлиқдан қайтариш.

Шундай, ул Анварга кекли эди. Шунинг билан бирга Анварга қарши амалда бир иш қилиш кучидан ҳам маҳрум эди. Балки сиз «энди И мом афанди уйланиб олибdir, Раънога эҳтиёжи қолмабdir, бас, шу ҳолда кек сақлашға қандай мантиқ бор?» дерсиз. Бу жуда содда муҳокама. Аслида бу кек Раъно билан бошланған бўлса ҳам, ҳозирда доирани бошқача ушлаган. Масалан дейсизми? Масалан, Сафар бўзчи жуда билиб сўзлади: «Сиз шунча йил Бухорода ўқуб келиб, ниҳояти маҳаллага бир имом бўлдингиз, ул бўлса...»

Битишка маҳкум бўлған кекни мана шу «неча йил Бухорода ўқуб келганлик ёки Бухороға бормаса ҳам кимсан фалоний бўлғанлиқ» сақлаб турар эди. Агар сиз содда бўлсангиз, масалага Сафар бўзчи каби қараб «худой берса шундай» дерсиз, яна гапга тушунмассиз. Абдураҳмон каби кишиларнинг табиатига тушуниш албатта қийин ва тушунмаган маъқул.

ЁРЛИГ БЕРИШ МАРОСИМИ

Ёрлиғнинг кимнинг исмига ёзилғанлигини эрталабданоқ ўрдада ҳар ким сезиб қолди. Девонда эски одатича ўз ишини қилиб ўлтурғучи Анварнинг ёниға дам-бадам мирзо ва ғайри сарой ходимлари келиб, оҳистағина уни табрик этиб кетар эдилар. Анвар табрикларга илтифотсиз, оддий вазиятда, хонға эшитдирилиши зарур, атроф ҳокимларидан бу кун келган нома ва аризаларнинг муҳимини аҳамиятсизидан ажратиб, худайчига топшириш учун тайёрлар, баъзилари ни биринчи хонада олдиға давот-қалам қўйиб дафтар устида ўлтурған мирзо, муфтиларга ҳавола қиласа эди.

Сармунший хонасида Анвардан бошқа яна икки номанавис бор эди. Бу иккиси қофозға михлангандек гап-сўзсиз савағич қаламни қирр-қирр қофоз усти-

дан юритиб турар эдилар. Бу қовоқ-тумшуғи осилиб кетканларнинг биттаси Шаҳодат муфти бўлиб, номзади хонға манзур қилинғанлардан эди. Иккинчиси шоир «Мадҳий»нинг сармунший бўлишини орзу қилған Калоншоҳ отлиғ яна бир пешқадам мирзо эди.

Биринчи хонадаги ўн бешка яқин мирзолар ҳам турлиси турли вазиятда: Султонали мирзоға ўхшағанлар ер остидан ёнидағисига кулиб муомала қилас ва баъзилари Шаҳодат муфти каби тўнини тескари кийиб олған кўринар эди. Анвар ёнидағиларнинг бу ўзгаришларидан сиқилғансумон ҳар бир аризани кўриб чиқиш ораси уларга қараб олар эди. Қаршисидағи иккиси гўё мумтишлаған каби сўзсиз эдилар.

– Бу қундан мени мазоҳ қилиб бошладилар, – деди ниҳоят Анвар, – гўё мен сармунший бўлар эмишман...

Шаҳодат муфти савағич қаламини давотка бир-икки тиқиб олғач, қўзи қофозда экан, жавоб берди:

– Бўлсангиз ажаб эмас...

– Йўқ, – деди Анвар ариза буқлаб, – сиз қишлоқда бўлғанингиз сабабдан келгунингизча ишлар тўхтаб қолмасин деб вазифамдан ташқари ишларга уриндим. Эртадан бу вазифани ўзингиз олингиз, тақсир, мен бу мазоҳларга чидай олмайман.

Шаҳодат муфти қарийб бутун кўкрагини ёпқан баҳайбат мош-гуруч соқолини қалам билан таради.

– Мазоҳ бўлмаса керак, – деди билинтирмайгина энтикиб, – алҳол ёшсиз, муҳофазангиз бутун, зерикиш сизнинг учун айб бўлади... Биз энди бу ишни кўб қилиб зерикканмиз...

– Албатта, – деди муфтининг ёнидағи Калоншоҳ мирзо кўзини қофоздан олмаған ҳолда, – мазоҳларга қулоқ солиш керак эмас.

Анвар табрикларни бир қадар ҳақиқатка яқин кўрар эди. Аммо уларга «мазоҳ» деб таъбир қилиши, ўзини

маълум ўнггайсизлиқдан қутқариш ва уларга ҳам енгиллик бериш учун эди. Бироқ Калоншоҳ мирзонинг кейинги сўзи яна уни эзиб, очиқдан-очиқ бўлған бу адоватка қарши қандай муқобала қилишдан ожиз келди. Шу ҳолда биринчи хонанинг даҳлизидан ҳудайчи кўринди ва турған жойидан Анварни чақирди:

– Мирзо Анвар!

Анвар, ҳудайчи учун ажратқан аризаларни қўлиға олиб ўрнидан турди:

– Аризалар тайёр... Ҳузурингизга чиқармоқчи бўлиб турған эдим¹.

Ҳудайчи бошини чайқади:

– Аризаларни хозирча қўйиб турингиз, – деб ерга ишорат қилди, – ўзингиз мен билан бирга келингиз.

– Қаёққа, таксир?

– Ҳузури муборакка.

Мирзолар бир-бирларига қарашиб олдилар. Шаходат муфти бўзрайиб ҳамроҳига қаради. Анвар эса қўлида аризалари билан ҳайрат ичиди. Даҳлизда уни кутиб турған ҳудайчи яна танбеҳ қилди:

– Мен сизга айтаман, Анвар.

Анвар, қўлидағини ўз жойиға қўйиб ҳудайчи орқасидан чиқди.

Хон таҳтда эди. Ўнг тараф курсида Абдураҳмон офтобачи² ва сўлда шоир мулла Ниёз домла қўл боғлаб ўлтурап эдилар. Биринчи хонадан Ҳудоёр ҳузурига кирадиган эшикнинг икки ёнида ойболта кўтарган икки жаллод сурат каби қотқанлар, улар қаторида хон улуғлари – аъён ва сарой беклари чизилишиб ўлтурғанлар эди.

Ҳудайчи «ҳузури муборакка» кириб таъзим қилди...

¹ Ариза ва бошқа гаплар хонга факат ҳудайчи томонидан тақдим қилинадир (*муал.*).

² М а ш ҳ у р о ф т о б а ч и – Мусулмоқулнинг ўғли (*муал.*).

- Чакирдинғма? — деди хон.
— Тақсир.
— Из берамиз.

Худайчи қуллук қилған күйи орқаси билан юриб, биринчи хонанинг даҳлизига келди ва даҳлизда кутиб турған Анварни «хузури муборак» сари йўлға солди.

Анвар «хузури муборак»нинг эшигига тўхтаб, таъзим адо қилди ва унинг ёнидағиларға ҳам ярим таъзим ишорасини берди.

- Ишларинг яқшима, мирза? — деб сўради хон.
— Дуолари баракасида, қиблагоҳ, — деди Анвар.

Хон мулла Ниёз домлаға қаради:

— Бу жигит бизнинг мирзалар орасида ўбдан кўри-нади, — деди.

Домла Ниёз ўрнидан қўзғалиб олди.

- Файзи шаҳаншоҳий.

— Мен бу жигитни мирзабаши қилмақчи бўлдим, — деди хон ва тиззаси тегидан бир қоғоз олиб, домла Ниёзға узатти, — ўқунғ, домла.

Домла Ниёз ўрнидан туриб, қоғозни олиб ўпди, Абдураҳмон офтобачи ва унга эргашиб биринчи хонадаги аъёнлар баробар ўрунларидан туришдилар.

Домла Ниёз турған кўйи ёрлиғни ўкуди:

«Ба исми субҳонаҳу. Анрулоҳи фаризатун ва амруно вобиж¹. Бизким Фарғона мамлакатининг хоқони султон ибни султон, аъни Сайид Худоёрхон сўзимиз: Жулуси солисамизнинг² учунчи санаси мутобиқи³ 1287-ҳижрия⁴ моҳи сафарнинг 25-нчиси⁵, ушбу ёрлиғимизни бердик хўқандлик мулла мирзо Анварғаким,

¹ Аллоҳнинг амри фарздири, бизнинг амримиз вожибидир.

² Ж у л у с и с о л и с а – тахтга учинчи марта ўлтуриш.

³ М у т о б и қ – мувофиқ, уйғун.

⁴ Милодий ҳисоб билан 1872 йил.

⁵ М о х и с а ф а – сафар ойи, қамария йил ҳисобида иккинчи ой номи.

мазкур мулла мирзо Анвар бинни Салимбой шаръи ша-
риф узра устивор турууб, амримизга инқиёд¹ этиб девон-
беги унвон дигар садри муншийлик умури² вазойифа-
ларимизни кама янбағи³ адo қилғай деб. Адоий ҳадама⁴
асноси биз амири вазифа мутлақалъинон⁵ дорус-салта-
нанинг⁶ ҳаққи шаръийсиға хиёнат қилишдин ижтишор⁷,
адолатимиз ойинасини даноат⁸ ғубороти бирлан халал-
дор айлашдин пархез, арзи доди фуқаромиз суръати
истимоъида⁹ ихмол¹⁰ ва сустлик кўрсатмай интишори¹¹
адолатимиз кўшишида субҳи шом машғул ва мабзул¹²,
диккат ва эътибори том қилғай деб ва яна мазкур исми-
га ёрлиғ мактуб бўлмиш итоатига афроди¹³ девонхона-
миз маъмурлар¹⁴ деб, муҳри шоҳонамиз бирлан ушбу
ёрлиғни таъкид ва тақрир¹⁵ этдик».

Домла Ниёз ёрлиғни тугатиб, қофозни манглайиға
кўтарди ва икки қўллаб Худоёрға узатди.

Худоёр ёрлиғни олиб қаршида бош букиб турған
Анварга ишорат қилди. Анвар югуриб келиб, ёрлиғни
олиб ўпти ва уни салласига санчиб, орқаси билан юриб,
илгариги ўрниға бориб тўхтади.

¹ И н қ и ё д – бўйсуниш.

² У м у р – ишлар.

³ К а м а я н б а ф и – талаф даражасида, кўнгилдагидек.

⁴ А д о и й ҳ а д а м а – хизматларни бажариш.

⁵ М у т л а қ а л ъ и н о н – ўз-ўзига мустақил.

⁶ Д о р у с - с а л т а н а – мамлакат.

⁷ И ж т и н о б – четланиш.

⁸ Д а н о а т – пасткашлик, тубанлик.

⁹ И с т и м о ъ – эшитиш, қулоқ солиш, тинглаш.

¹⁰ И х м о л – эътиборсизлик.

¹¹ И н т и ш о р – ёйилиш, тарқалиш.

¹² М а б з у л – бағишлиамоқ.

¹³ А ф р о д – одамлар, кишилар.

¹⁴ М а ъ м у р – амр килинган.

¹⁵ Т а қ р и р – карор.

Домла Ниёз Анвар тарафидан дуоға қўл очти.
– Давлати шаҳаншоҳи рўз-барўз афзун, душмано-
ни амир-ал-мўминини сарнигун бошад. Аллоҳи таоло
сояи зиллаллаҳиро, аз сари раиятон кам накунад...¹

Худовандо, бигардоний балоро,
Зи офатҳо, нигаҳ дорий ту моро.
Ба ҳаққи ҳарду гисёи Муҳаммад,
Забун гардон забардастони мор².

Дуо асноси айникса биринчи хонадаги аъённинг
йиғи ва рикқат оҳанглик «омин, омин» садолари «хузу-
ри муборак»ни титратди. Дуодан кейин худайчи икки
тўн келтириб, кимхобни домла Ниёзга ва қора баҳ-
малдан тикилган мирзобошилиқ хильъатини Анварга
кийдирди. Кимхобни кийиб олғач, мулла Ниёз «саҳо-
ватда Ҳотамитойдан,adolатда Нўширавони одилдан»
ортироқ ул жанобнинг ҳаққиға яна янги дуо ва сано-
лар тўкуди, гўё «амирал-мўминин»ни кўмди ва ўзи ҳам
қайнади. Бундан сўнг маросим итмолига³ етиб, Анвар
секин-секин орқаси билан юриб биринчи хонага ва ун-
даги аъённинг табрикларига кўмилиб, даҳлизга чиқди.

Анвар девонхона саҳнига етканда ичкаридаги кат-
тадан кичик мирзо, муншийлар янги бошлиқларини
муборакбод қилғали ўрунларидан қўзғалдилар. Ҳозир
баъзиларининг устида бояғи «онглашилмовчиликлар»

¹ Шаҳаншоҳнинг давлати кун сайин кўпайиб, амирал-
мўмининнинг душманлари йўқ бўлсин. Аллоҳ таоло ўз соясини
фуқаро бошидан кам қиласин.

² Эй Худо, Сен балоларни қайтарғучидирсан,
Офатлардан бизни саклагуҷидирсан.

Муҳаммаднинг икки кокили хурматига,
Бизга ғолиб келгучиларни забун қил (*муал.*).

³ И т м о м – тамомлаш, тугаллаш.

гўё бўлмағандек, ҳатто мулла Шаҳодат муфти ҳам ҳеч нарсани кўрмагандек, ўз умрида биринчи мартаба Анварнинг хурматига ўрнидан турди.

— Муборак, муборак! Боракалло, мирзо Анвар! — деди.

Баъзи муншийлардаги ярим соатлиқ бу ўзгаришдан таажжуб қилинмасинким, бунинг сабаби оддий ва очиқдир. Сармунший — демак, агарчи соқоли кўксини туткан Шаҳодат муфти кабиларнинг бўлса ҳам хўжасидир. Шу соатдан бошлаб уларнинг тақдири шу бир кишининг қўлидадир.

Анвар самимий ва риё аралаш табриклардан анча ўнгғайсизланған эди. Бошидағи ёрлиғни қўлиға олиб, ўз-ўзидан таажжубланганнамо атрофидаги мирзоларға қаради:

— Жанобнинг амирлари билан, — деди Анвар уларга хитобан, — энг оғир ва жавобгарлик бир хизматни ўз устимга олишқа мажбур бўлдим. Бу мажбуриятим ўзимга эътимод қилғанимдан эмас, балки сизнингдек оталарим, оғаларимға такягоҳ деб ишонғанимдандир. Ўйлайманким, бундай мажбуриятда қолған бир укангизни албатта ерга қаратмассизлар ва ундан марҳаматларингни аямассизлар... Мен сизларнинг сояларингизда тарбияландим, менга ўз шогирдларингиздек муомалада бўлиб келдингизлар. Бу кун мен расман сизларга бошлиқ бўлиш мажбуриятида қолған эканман, яна ҳеч аҳамияти йўқдир. Мақсад: мундан кейин ҳам менга кечаги Анвар каби такаллуфсиз муомалада бўлишларингиз ва хурматлар билан мени ранжитмасликларингиздир. Чунки содда муомала яқинлиқ ва меҳрибонлик белгисидир.

— Бу кунгача биз сизни мархум мулла Мухаммад Ражаббекнинг шогирди бўлғанлиғингиз учун эҳтиром қилмадик, — деди жавобан Султонали мирзо, — балки

сизнинг истеъдодингизни хурмат қилдиқ. Мундан сўнг ҳам бош мирзолигингизни эмас, мирзо Анварлиғингизни эҳтиром қиласмиш.

Мулла Шаҳодат муфти ер остидан Султоналига хўмрайиб қаради ва нос отиб ўз жойига бориб ўлтурди.

– Сиз ҳамиша мени муболағангиз билан уялтирасиз, мулла Султонали ака, – деди Анвар. – Агар менга хурмат лозим бўлса, муболаға билан эмас, яна такрор айтаман, бир қариндошингиз қаторида такаллуфсиз муомала қилиш билан бўлсин.

Фотиҳадан сўнг ҳар ким ўз ишига ўлтурди. Анвар ҳам баҳмал тўнни еша бошлиған эди, ёнига Султонали мирзо келди:

– Анвар, сиз уйга борсангиз яхши эди.

– Нима учун?

– Ёрлиғ олғанингизни хабар қилиш учун шаҳарга ҳозир жарчи чиқар. Уйингизга сизни муборакбод қилғали кишилар келса...

– Аввало, меним уйим йўқ. Ундан кейин мени муборакбод қиладирған танишларим ҳам йўқ, – деди Анвар қўйл силтаб, – бундан хотиржам бўлингиз.

– Ёшлиқ қиласиз, Анвар.

Анвар жавоб бериш ўрниға кулимсираб қўйди ва жойига ўлтуриб, аризалар кўра бошлади.

АДРАС ТЎН ВА ИССИФ НОН «ФОЖИАСИ»

Ёрлиғ олишнинг иккинчи соатларида бутун шаҳарга бу хабар тарқалиб кетди. Ўрда жарчиси бозор ва уруниш жойларда тўхтаб:

– Айюҳаннос! Билмаган билсин – эшитмаган эшитсин:

Вақтики ажал паймонаси тўлди,
Мунший мулла Муҳаммад Ражаббек ўлди!

Фазл боғида очилған бир гул,
Яньни гул шохига құнған булбул.

Ба номи мулла мирзо Анвар,
Камолига мусалламдир¹ аксар.

Хузури муборакдан олиб ёрлиғ,
Майдони қаламкашлиқда қилур сухандонлиғ.

Хар кимсанингким баҳти кулса,
Шохига жону дил ила хизмат қилса.

Лутфу шохонага сазовор бўлғай,
Атрофи зару зевар ила тўлғай!..

манзумаси билан жар солиб юрар эди.

Кечаги хабарларга кулги ва мазоҳ тариқасида қараған шаҳар уламо ва ашрофлари бу кунги ҳақиқат олдиди ҳар замон ёқа ушлаб: «Тавба, бу қандай бемазалик? Бир беному нишонга бунча илтифот!» дер эдилар. Шаҳарнинг аксарият қисми бўлған камбағал-косиблар бу масала устида бир хилдароқ фикр қилиб «ким бўлса ҳам ўзи инсофлик бўлсин, нима дединг-а, Мамарайим?» каби содда жумла билан ўз орзуларининг нимада эканини гавдалантирар, аммо Анварга иши тушиб, унинг шафқатини қўрган Сафар бўзчи кабилар бу хабардан жуда ҳам хурсанд: «Қилмишидан топти бу йигит, бўғани жуда маъқул» деб, янги мирзобошининг таърифини қиласр эдилар.

Махдум бу хабарни илгаридан кутиб турған бўлса ҳам яна шошиб қолди. Сўйинчига келган йигитни тўхтатиб қўйиб, дарҳол икки болани меҳмонхонани су-пуриб жой солишқа буюрди ва бошқа болаларни ёппа

¹ Мулла – тан бермоқ.

озод кўйиб юборди. Алпанғ-талпанғ ичкарига кириб, ўкуғучи қизлар ичида Нигор ойимни ўз ёнига чакирди:

— Ҳай,—деди,—Анварингдан киши келди, сандиғинг-ни оч-чи!

Нигор ойим маҳдумнинг шошиб айткан бу сўзига тушунмади.

— Анвардан нима учун киши келади, сандиқни нега очай?

— Ҳай, аҳмақсан, — деди маҳдум энтикиб, — Анвар ёрлиғ олған, сўйинчига йигит келди; сандиқни очиб, шунга бир нарса бериб юборайлик, дейман, тез бўл!

Нигор ойим ҳам шошилинқиради, уйга кириб, сандиқнинг калидини тополмай тўрт томонни излар, маҳдум даҳлиздан туриб уни койир эди. Калид топила бермагач, маҳдумнинг тоқати тугади, чиқиб қизлар ичидан Раънони чакирди.

— Топдим, топдим! — деди Нигор ойим.

Маҳдум уйга қайтиб кирди. Нигор ойим сандиқни очиб сўради:

— Қандай тўндан олай?

— Бўздан ол, бўздан.

Шу вақт Раъно ҳам уйга кирди. Маҳдум қизига қараб кулди:

— Бахтинг-да, қизим, — деди, — Анвар аканг сармунший бўлибдир.

Раъно кулимсираб четка қаради:

— Мени нега чақирған эдингиз?

— Сандиқнинг калитини биласанми, деб чақирған эдим, калит топилди.

Нигор ойим бир бўз тўнни олиб, эрига кўрсатти:

— Шуниси бўладими?

— Ҳа бўлади, ташла.

— Ўрдадан келган кишига шу тўнни бериб бўлармискин?

Раъно ҳам бўз тўнга эътиroz қилди:

– Бериб бўлмайди, уят.

Махдум ўйлаб қолди:

– Бўлмаса, – деди иккиланиб, – жўнроқ адрасдан олчи, – Нигор ойим бир адрес тўн олиб маҳдумнинг кўлиға берди. Маҳдум тўнни ёруққа солиб кўрди:

– Йўқ, адрес ҳайф, Раъно, – деди тўнни тахиға солиб, – ҳалиги бўзни беравур.

– Бўз тўн бергандан, бермаган яхши, – деди ачифланиб Раъно, – арзимаган нарса учун Анвар акамни уялтирасизми?

Раънонинг ёниға Нигор ойим ҳам кўшулди:

– Киши уялғулиқ бўлмасин, Раъно.

– Ҳайф-да, ҳайф, – деди маҳдум, адрес тўнни салмоғлаб кўриб, бояғи шошилиш ҳолати ҳозир йўқ, аммо юзида ачиниш вазияти бор эди. – Увол-да, увол, қизим, ипаги жуда қуюқ экан.

– Ипаги қуюқ бўлса, ҳеч нарса қилмас, – деди асабийланиб Раъно. – Кишининг иззати-нафси ундан ҳам қуюқ.

– Хайр, хайр, – деди маҳдум, адрес тўн билан видолашқандек. – Сен қизларингни озод қўй, Нигор, дастурхон тайёrlаб, чой қайнат. Фотиҳага одамлар келса керак. Сен, Раъно, соchlарингни ювиб сал одамшавандада бўлиб юрсанг бўлмайдими, қизим?

Маҳдум шу сўзни айтиб чиқди. Раъно маҳдумнинг орқасидан нима учундир кулиб юборди. Нигор ойим югуриб эрининг орқасидан чиқди:

– Ҳай, Раъно! – деди ҳавлида кетиб борған маҳдумга, – нонларимизнинг суви қочқан, хамир қилишға вақт оз, бозордан иссиғ нон олдирасизми?

Бу гап маҳдумга адрес тўннинг алами устидан туз сепкан таъсирини берди.

Ҳавли ўртасида бош қашиниб қолди ва қўзини қисиб, хотиниға қаради:

– Жуда қаттиғми? – деб сўради.

– Жуда қаттиғ, ҳатто ушатишқа ҳам қўлнинг кучи етмас.

Жавоб яна фалокатлироқ эди. «Хўб, нон олдираман» дейишкага ҳам маҳдумнинг мажоли қолмаған ҳолда бошини қуий солиб, жавобсиз ташқариға жўнади. Мехмонхона саҳнида кутиб ўлтурган йигитка ўз қўли билан адрес тўнни кийдирди. Йигит дарбозадан чиққунча ҳам маҳдумнинг кўзи «хайф кеткан» адрес тўнда, ҳатто ундан Анварнинг келаёткан хабарини сўрашни ҳам унуткан эди. Ҳавли супурғучи бола сув сепмай чангитиб юборғани учун уни «аблаҳ, кучук!» деб койиди. Мехмонхонада кўрпача ёзиб турған боланинг ёниға кириб, кўмаклашди ва боланинг уқувсизлиғидан ранжиб, буни ҳам бир мунча ачитиб олди.

– Сен чопиб гузарга чиқ, – деди болаға, жой солиниб бўлғандан кейин. – Катта толнинг тагида Совур новвойнинг дўкони бор. «Маҳдум домлаға йигирма дона нон керак экан. Нархи қанчадан?» деб даррав сўраб кел. «Маҳдум домлаға» дегин, «арzon қилиб айтар эмишсиз, пули нақд эмиш» дегин... «Янги мирзобошининг ўрдан мемонлари келар экан» дегин... Югар!

Болани нарх билишкага жўнатиб, ҳавлига чиқди. Ҳавлидаги бола сувни кўб сепиб, ерни лой қилиб юборған эди, яна койиди ва дарбоза олди – кўчага ҳам сув септириб, ичкари кирди.

– Қизларни озод қўйибсан, яхши, – деди маҳдум Нигор ойимға. – Биз-ку шу хабарни кутиб турған эдик. Шундай бўлғандан кейин, нон-понингни тўғрилаб турмайсанми; ун бўлса-ку бор, аглаҳ, қани менга уч-тўртта нонингдан олиб кўрсат-чи.

Раъно онасининг сўзи билан қутидан беш-олти дона нон олиб дадасининг қўлиға берди. Дарҳақиқат, бир-бирига ўхшамаған нонлар тарашадек қотиб қолған эдилар. Махдум уруниб кўриб, биттасини ҳам синдиришға кучи етмади. Раъно, юзини четка ўгуриб, кулиб тураг эди. Махдум урина-урина ниҳоят ўзи ҳам кулди.

– Зор қолғуринг жуда ҳам қотипти-да, кун ҳам иссиқ-да, Раъно?

Бу сўздан Раъно баттарроқ кулиб юборди. Нигор ойим ҳам кулимсиди:

– Ахир, ўзингиз кечагина мен хамир қилай десам койидингиз, – деди Нигор ойим. – Биз-ку майли, куни бўйи ишлаб келган Анварга жабр. Шунчалик рўзғор қилиб, лоақал юмшоғроқ нон едирмасак... Киши жуда уялади.

– Мен иссиқ нонга бола юбордим, – деди маҳдум қаттиғ нонларни Раънога бериб. – Анварга жабр бўла-дир, деб ўйласанг мундан кейин ўзига лойик, оз-оз нон ёпиб тур. Сен билан мен бўлсақ қаттиғ нонни ҳам ея берамиз: жаззаси чойға бўқтириш-да.

Махдум айтмаса ҳам Нигор ойим Анвар билан Раънога яширинча юмшоқ нон ёпиб берар, фактат бу кун ўша нондан бир-иккита қолған эди. Маҳдум энди нон сотиб олишни бўйниға олиб, ташқариға чиқди. Нарх билиб келган болаға йигирма пул бериб, орқаси куймаганини олиш шарти билан нонға юборди.

Анварнинг «танишсизлик ва уйсизлик» фикрининг аксича фотиҳаҳонлар ҳам кўриниб қолдилар, иккинчи, учунчи дуркум фотиҳаҳонлар келгандан сўнг, маҳдум Анвар олдиға киши юбориб, уни чақиртириб келишка мажбур бўлди.

Шу кун кечкача шаҳарнинг ҳамма табақаларидан ҳам фотиҳаҳонлар келиб турдилар. Ҳатто Анварнинг нодонлиғидан кулиб ёқа ушлаган уламолар, бой ва

ашрофлар муборакбодчиларнинг аксариятини ташкил этар эдилар. Чунки бу кейинги табақа замонасозлиқ, мувосо¹ ва тадбир орқасида яшагучидирлар. Анвар ўзини табрик қилғучи уламо ва ашрофлар юзидан очик равишда риё, шайтанат ва тамаъ ўкур, камбағаллардан содда самимият кўрар эди.

КИТОБ СЎЗИ

Асрдан бир оз илгариrok эди. Махдум дарбоза ёнида муборакбодчи мударрислардан бирини икки букланниб таъзим қилған ҳолда узатар эди. Ҳазрати мударрис хайрлашқан жойида яна тўхтаб томоқ кириб олди.

– Ҳай, мулла Солиҳ, яна бир гапни саҳв қилибман, – деди ҳазрати мударрис. Солиҳ маҳдум югуриб ҳазратнинг ёнига келди. – Мирзога айтишни эп кўрмадим; масалан, ривоят ва ҳоказо масалаларга ҳожат тушса, биздан бегона қилмасин... Жанобингиз ҳам шуни тайинлаб кўясиш.

– Хўб, тақсир, хўб.

– Фаромуш қилмассиз, албатта?

– Хотиржам, тақсир.

Маҳдум уламо, амалдор ва ғайрилардан шунинг каби сипоришиларни тўрт-беш соатдан бери қабул қила-қила жуда мияси суюлған эди. Ҳозирғи илтимосни ҳам ўшалар қаторида бўйнига олиб, ҳазрат мударрисни жўнатди.

Нари-бери бўз салласини бошига чулғаб, сарпойчан кафшини шап-шуб босиб, дарбозадан ичкарига кириб бормокда бўлған Сафар бўзчини маҳдум тўхтатди:

– Хўш, хўш, ука, – деди Сафар бўзчиға. – Йўл бўлсин сизга?

Чунки маҳдум муборакбодчи камбағаллар у ёқда турсин, ҳатто уламо ва бойлардан ҳам ҳозир зериккан

¹ М у в о с о – муроса килиш.

эди. Бу зерикиш카 иккинчи мартаба нон олдиришнинг ҳам алоқаси бор эди. Сафар бўзчи остона ёнидан маҳдумга қийшайиб қаради:

- Лаббай, тақсир? – деди.
- Йўл бўлсин сизга?
- Мирзо Анвар инимга Худо мартаба ато қилған эмиш деб эшитдим, – деди Сафар бўзчи, – пиrimни зиёрат қилай, деб келяпсан…
- Келганингиз маъқул, илло ўзи ҳозир жуда чарчаб колған-да, четдан дуо қилиб турсангиз ҳам кифоя, ука.
- Сафар бўзчи бошини қашиб, яна маҳдумнинг афтига қараб қўйди:
 - Зиёрат қилиб чиқа бераман, тақсир. Бошқа гап йўқ, тақсир.

Маҳдум Сафар бўзчининг илгарисига ўтди:

- Майли-ку, ука, ранжитасиз-да.
- Садағаси кетай мирзонинг, – деди Сафар бўзчи маҳдумнинг қаторига бориб, – барака топқурнинг ўзи ранжийдирган йигит эмас, хоксор-да, тақсир, кўрсангиз биларсиз-ку, мен минан жуда қадрдон-да, тақсир.

Маҳдум асабийлашиброқ Сафар бўзчининг бетига қаради. Сафар бўзчи ҳам маҳдумга бир оз тикилиб турғач, илжайди.

– Кўрсангиз биларсиз, мен минан жуда қадрдон-да, тақсир, – деди яна ва маҳдумга илтифот қилмай, ичкарига юруй берди. Бир неча мартаба келиб Анварнинг меҳмонхонасиға ўрганиб қолған, шунга биноан бу тўғрида маҳдумнинг ёрдамиға муҳтоҷ ҳам эмас эди.

Анвар меҳмонхонада Шаҳидбек ва яна бир саркарданамо билан сўзлашиб ўлтуар эди. Сафар бўзчини даҳлизда кўриб ўрнидан турди. Иккиси неча йиллик қадрдонлар каби самимий кўришидилар. Сафар бўзчи кўзида ёши билан Анварни табрик қилди. Анвар унга ўз ёнидан жой кўрсатиб ўлтуришидилар. Сафар бўзчи-

нинг фотиҳасига анови икки бек аранг қўл кўтариб қўйдилар.

- Закотчидан тинчмисиз? – деб Анвар кулди.
- Худойға шукур, давлатингизда, мирзам.
- Бозорлар яхшими?
- Бир нави... ҳарчи тириклик тебраниб туради, ука.

Сафар бўзчининг бояғи ҳаракатидан аччиғланиб ташқарида қолған маҳдумнинг кимни ҳам бўлса ичкарига таклиф қилған товши эшитилди. Сафар билан Анварнинг сўзлари бўлинишқа мажбур бўлди.

Мулла Абдураҳмон Анвар билан ёнма-ён ўлтурғу чи «дўсти» Сафар бўзчини меҳмонхонанинг даҳлизига киришидаёқ кўриб қолди ва сариқ туси бўзариб кеткан ҳолда ичкарига қадам узди. Сафар бўзчининг ҳурмати учун лоақал қимир этмаган беклар ҳам мулла Абдураҳмоннинг истиқболиға қўзғалишдилар. Маҳдум мулла Абдураҳмон билан Анварни бир-бирларига таниши дирди.

– Балки хотирларсиз, мирзо Анвар, – деди маҳдум, – сиз маним қўлимға келган йилларингизда мулла Абдураҳмон акангиз ҳам бизнинг мактабда ўқур эдилар.

- Хотиримда. Хўб саломатмилар, тақсир?
- Алҳамдулиллоҳ, – деди Абдураҳмон ва ер остидан Сафар бўзчиға қараб қўйди, – мартабалари муборак бўлсин.

– Кутлуғ, тақсир, қани, марҳамат қилсинглар.

Ўлтуришдилар, фотиҳадан сўнг яна бир даражага ахвол сўрашилди. Ҳозирги тасодуф жуда қизиқ тушкан эди. Мулла Абдураҳмон бу учрашишдан ниҳоятда ўнг-ғайсизланған. Анварни табрик этиш учун оғиз очишға кодир эмас ва ҳар замон қаршисидағи «бемаъни»га қараб қўяр эди. Шу ҳолда бир неча фурсат сўзсиз ўлтуришкандан кейин, Анвар кўбчиликни дастурхонға

таклиф қилди ва Шаҳидбек мулла Абдураҳмонни сўзга тортди.

– Нима лавозимотдалар, тақсирим?

– Имоматда, – деди Абдураҳмон ва ер тегидан Анварга кўз юбориб олди, – Бухородан келганимиздан бери имоматдамиз... Мадрасада ҳам бир мунча мукарриргимиз бор...

– Кўб яхши экан; имоматлари қайси маҳаллада?

– Бизнинг маҳаллада, – деди сўзга аралашиб Сафар бўзчи, – тақсиримнинг илмлари жуда дарё, ўzlари Бухорода хатим китоб қилғанлар.

Шаҳидбек гўё кўнгил учун яна:

– Кўб яхши экан, – деди.

– Мулла Абдураҳмоннинг илми дарҳақиқат яхши бўлған деб эшитаман, – деди маҳдум.

Сафар бўзчи мулла Абдураҳмоннинг тилагига қарши яна сўзлаб кетди:

– Яхшилиқка келганда – яхши, бироқ тақсиримнинг толеълари бир оз пастлик қилиб туради. Бўлмаса мударрислик, муфтилик, мирзолик – буларнинг барисига ҳам тақсирим етук... Фақат толеъ паст-да, бек бобо. Мана энди мирзам оталиқ қилиб, ўрдадан бирав иш то-пиб берсалар, тақсиримфа ҳам офтоб тегса ажаб эмас. Ўzlари ҳам бир ҳафтадан бери мирзамнинг ҳақлариға дуода эдилар... а, тақсир, шундай эмасми?

Мулла Абдураҳмон Сафар бўзчининг қархисида ҳозир ҳар бир разолатка ҳам бўйин эгар эди. Манглайидағи терини артиб бесаранжом аҳли мажлиска қараб чиқди ва ғулдирағансумон:

– Шундай, – деб юборди.

Маҳдум Сафар бўзчини мулла Абдураҳмон тарафидан воситачилик учун жўрттага келган, деб ўйлади.

– Мулла Абдураҳмон ўзимизники, – деди маҳдум, – албатта мирзо Анвар қўлидан келган ёрдамини аямас.

– Албатта, мунший тариқасида ўрдага олинса ҳам бўлади, – деди утта¹ бек.

Анвар ваъда бериб қўйишни эп билмаганлиқдан, сўзсиз ўлтуар эди. Мулла Абдураҳмон ҳар замон манглай терини артиб олар эди. Сафар бўзчи тунови кунги адабсизликни тақсиримнинг кўнглидан чиқардим, деб мулла Абдураҳмоннинг кўзини учратишкага оғзига бўлса ҳам тақсиримдан миннатдорчилик олишга тиришар эди. Бир мунча вакт шу кўйи сўзсиз ўлтуришкандан кейин беклар фотиха ўқуб қўзғалмоқчи бўлдилар. Сафар бўзчининг яна оғзини очиб юборишдан кўркиб, ҳатто қимир этмай ўлтурган имом ҳам бекларнинг фотиҳасига қўшулишиб ўрнидан турди. Сафар бўзчи ҳам мирзонинг ҳақига дуо қилиб имомга эргашти. Чунки имом билан биргалашиб кетиш орзуси, шу баҳонада тунови кунги паст-баланд гапларни мулла Абдураҳмоннинг кўнглидан чиқариш нияти бор эди.

Анвар билан хайрлашиб, тўрт киши баробар кўчага чиқдилар. Ўттуз қадам чамаси бирга бориб, Шахидбек ўз ҳавлисига бурулди. Яна бир оз борғандан сўнг иккинчи бек ҳам бошқа кўчага кириб кетди. Мулла Абдураҳмон ҳам Сафарбой «дўсти» билан бирга юришни хоҳламади шекиллик, тез-тез адим ташлаб ҳамроҳлик алоқасини узмоқчи бўлди. Бунга қарши Сафар aka уч ҳатлаб бир босиб, Абдураҳмоннинг ёнидан чиқди. Бу ҳолдан яна имомнинг феъли айнаб, йўл устида бирдан тўхтади ва Сафарнинг афтига бир турли мушук қараши қилди:

– Нега тўхтадингиз, боравуринг.

Сафар бўзчи Абдураҳмоннинг тўхтағанидан хабарсиз икки-уч адим нарига ўткан эди:

– Биргалашиб борамиз-да, тақсир.

¹ У т а – анови, нариги.

— Мен сиз билан юришни хоҳламайман, жўнанг, жўнанг!

Сафар бўзчи тушунолмай бир оз қараб қолди:

— Нега, тақсир?

— Нега дейди-я, аҳмақ одам...

— Ўзларингизни айтишларингизга қарағанда, мусулмон киши учун кина саклаш бир рўймолни ювиб қурутқанча экан, – деди Сафар бўзчи, – бизлар бўлсақ тўрт кундан бери шайтонни апичлаб юруймиз... Шуниси ҳам кифоя-да, тақсир.

— Астағфирулло, – деди имом, – сиз ўша куни маним устимга уч кунлик гап қилдингизми?

— Шайтоннинг иши-да, тақсир, – деди Сафар, – ахир, яна маним айтканим бўлди-ку, мен бунга бир нарса деяпманми? Недир, кинани қўяйлиқ деяпман-да.

Мулла Абдураҳмон истиғфор айтиб йўлға тушти. Сафар бўзчи ҳам мулоиймфина унинг ёнида қўл қовуштириб жўнади.

— Хўш, кинани ташлаған бўлсангиз, – деди йўлакай имом, – нега боя уларнинг олдида оғзингизға келганини ўтладингиз?

— Яхшилиқдан бошқа ҳеч гап айтмадим. Фақат илмингизни мақтадим.

— Бошқа гап айтмадингизми?

— Нима дедим, ахир? Шунчалик илмлари бўлса ҳам толелари озгина пастлик қилиб турадир, дедим. Бу тўғри гап эмасми, тақсир?

— Мен сизга мирзодан хизмат сўраб беринг, деб ваколат берган эмас эдим-ку.

— Ваколат-ку, йўқ... Ахир, токай илмингизни хор қилиб масжидда ётасиз... Ахир, биравни ука, биравни aka деб сиз ҳам тузукроқ ишка қатишинг-да, тақсир.

— Астағфирулло... Балки менга подшоҳлиқдан ҳам шу имомат яхшидир.

– Бэ-э-э, гўрними, тақсир, – деди Сафар бўзчи, – у гапни қўйинг, нафси замр гап яхши. Шаҳардаги биравта мударрис домлани ўшандака мирзобоши кўтарсалар йўқ дерми?.. Вой-боёв, тақсир, сизга ҳам ўрдадаги бир мирзоликни берса, деб, «сизнинг ҳаққингизга тақсирим дуода бўлдилар», дедим-да. Маним холислигимни шундан ҳам пайқасангиз бўлар эди, ука.

– Астағфирулло, – деди яна имом, – дарҳақиқат, мен уни шундай, деб дуо қилғанмидим... Ёлғоннинг нима кераги бор?

– Тақсирим бўлсангиз ҳам ҳали ёшсиз-да, – деб кулди Сафар. – Башарти ростини сўзлаб «сизнинг мирзобоши бўлишингизни тақсирим кўралмаган эдилар» десам, хурсанд бўлармидингиз, вах-хах-хах, хех-хех-хех... Йўқ, тақсир, ўзингиз ҳам Бухорода ўқуған бўлсангиз керак: китоблар икки жойда ёлғон айтишни маъкул деган эканлар; биттаси – эру хотиннинг орасида, иккинчиси – икки мўминни битириш учун. Буни Худо раҳмати домлам ўқуб берар эдилар. Шу гап қулоғимда қолған экан, мен дуруғ¹ айткан бўлсам китоб сўзига амал қилдим-да, икки мўминни битиштириш учун сўзладим-да.

Мулла Абдураҳмон яна оғиз очолмади. Чунки Сафар бўзчи «китоб сўзи» билан уни енгиб қўйди. Маҳаллага келиб етдилар. Сафар бўзчи кинани тамоман кўнглидан ювиб ташлаған эди. Шомни мулла Абдураҳмон орқасида ўқуш учун масжидга кирди. Жиловхонадаги намоз кутиб ўлтурган қавмлар ичидан Самад бўқок, Шукур сўфилар ҳам қўринар эдилар. Сафарнинг имом билан бирга масжидга киришидан таажжубланган Самад бўқок уни тутиб сўради:

– Ярашдингларми?

¹ Дуруғ – ёлғон.

— Кина деган рўймолни ювиб қуритқунча, — деди Сафар бўзчи, — янги мирзобошининг уйидан домла билан бирга фотиха ўқуб келамиз. Ҳали эшигдингми, ўша маним мирзам ёрлиғ опти-я.

Самад бўқоқ индамай четка бурулиб кетди. Шукур сўфи шом намози учун такбир тушура бошлади.

ШОИРНИНГ СИРРИ

Ўн беш куннинг ичидаги маҳдумнинг меҳмонхонаси расмий бир маҳкамага айланаво. Ўрдаға ариза билан мурожаат қиласидирған ҳар ким, ҳатто расмий кишилар ҳам аввал маслаҳат сўраш учун Анварнинг ёнига келлар эдилар. Кундузлари ўрда девонини бошқариш, эрталаб ва кечқурун ўз уйидаги хусусий кишиларни қабул қилиш, албатта, Анвар учун оғир эди. Аммо бу оғирлик бурундан сармунший бўлған кишининг устидаги конуний вазифаси ҳисобланиб келганликдан кишиларни уйда қабул қилишга Анвар мажбур эди. Бу хусусда камбағалларнинг берадирган заҳматлари Анварга унча оғир тушмаса ҳам, беклар, уламо ва бойларники аксар чучмал ва машаққатли бўлар эди. Чунки камбағалнинг кенгаш сўраб келиши жуда муҳим ишлар устида, масалан: бир бекнинг қилған зулми устидан шикоят, жуда камбағал бўлғани учун соликлардан дархонлик сўраш ва ҳоказо... Кейингилар эса, масалан: бир мударрис иккинчи мударрис устидан шикоят қилиб, бу тўғрида домла Ниёз Муҳаммад шоғовулбошининг қулоғиға андаккина тинғиллатиб қўйишни сўрар; бир закотчи иккинчи бир закотчининг хиёнатидан «холисона» шикоят килар, бир савдогар ўзининг жуда факирлигидан ҳасратланиб, закотдан озод қилинишини сўрар; агар закотдан қутқазиб юборса, Анварнинг «қўнглини тўлатиш»ка ҳозирлигини ҳам билдирад эди. Анвар бу кейинги илтимосчилардан гоҳ аччиғланиб, гоҳ кулар,

ҳар ҳолда бир неча дақиқалиқ ваъдалар билан уларни жўнатқунча эси кетар эди.

Бу сўнгфиларнинг ташрифлари Анварга қанча бехузурлик берса, маҳдумга ўшанча мағрурият ва лаззат бағишлар, ҳатто Анвар ўрдада бўлған кезларда ҳам уларни меҳмонхонаға қабул қилиб, Анвар келгунча унга қанча сифоришлар ва аксар сифоришчиларнинг ўзларини тўплаб турар эди. Юкорида Сафар бўзчи билан воқе бўлғанидек, маҳдум ариза ва кенгашка келгучи косиб ва тўни эскилар ила чиқиша олмас, ўлгунча уларни ёмон кўриб, «мирзо бу кун келмайди, сиз билан гаплашишка фурсати йўқ, бемаъни бўлманг» каби гаплар билан камбағалларни эшикдан қайтаришға тиришар эди. Анварнинг бирарта камбағал билан «эзилишиб» ўлтурганини кўрса, ичидан аччиғланиб «куллушайъин яржиъ ило аслиҳи... паст ҳамиша пастлигини қила-дир... Сут билан кирган – жон билан чиқар, мақоли кўб тўғри сўз» деб ўйлар ва энсаси қотиб, четка кетар эди.

Маҳдум шу кунгача Анвар билан Раъноларнинг тўйларини қилишға шошилмасдан келар эди. Аммо бунда бир қанча сабаблар бўлиб, жумладан – Анварнинг Раънога қаттиғ боғланғанини яхши сезганлиги ва шунинг орқасида Анвардан «хотиржам»лиги эди. Шошилмаслиқнинг иккинчи, ҳам кучлик сабаби мумкин қадар тўйни узоққа чўзиб, шу воситада Анварни соғиши... чунки тўй қилиниб Раъно Анварга берилса, бу даромаднинг қатъиян кесилиш эҳтимоли бор эди.

Анвар бош муншийлик даражасини олғандан кейин маҳдум илгариги «сиёсат»ни яна давом этдириш ва этдирмаслик тўғрисида иккиланиб қолди. Зеро, Анвар хозир бутун шаҳарга донғ тортқан, шаҳарнинг уламоси, ашрофи, бек ва бекбаччаси Анварни танийдир; Анварга мазкур олий табақаларнинг ҳар қайсиси ҳам ўз қизини

бериб, куяв қилишға тайёр. Бас, шу ҳолда яна махдум эски тадбир билан амал қылса мүмкінми?

Махдум ноилож сармуншың бўлишни йигирманчи кунларида Нигор ойим билан кенгашиб, мирзо Султоналига мурожаат қилиш мажбуриятида қолди. Токи мирзо Султонали Анварнинг ризолифини олиб берсин.

Анвар кечқурун ўрдадан қайтишға ҳозирланар эди. Хон аъёнларға рухсат береб ҳарамга кирган, ўрданинг кундузлик ходимлари тарқалишиб, фақат кеча беклари, хон соқчилари, доимий ходимлар қолған эдилар. Энг кейинга қолиб Анвар билан Султонали мирзо ҳам ўрдадан чиқдилар. Уларнинг орқасидан ўрда дарбозаси ёпилди.

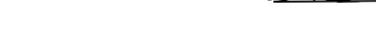
Султонали мирзо Анварнинг ташқи ахволи билан яхши таниш бўлса ҳам унинг ички сиррига воқиғ эмас, чунки Анвар хусусий ҳаёти, айниқса, Раънога алоқасидан ҳеч кимга оғиз очмас эди. Анварнинг махдум ҳавлисида туришини жойсизликдан ва ёшлиқдан шунда ўсиб ўргангандан, деб юрган Султонали мирзо бу кун эрталаб ўз уйига келган махдумнинг сўзидан кейин бир оз ҳақиқатка тушунгандек бўлди. Айниқса, махдумнинг ҳеч бир муқаддимасиз «Ожизамиз билан Анварнинг тўйларини қилмоқ ниятимиз бор эди. Шу тўғрида жанобингиз мирзо Анвардан тўйға урунишимиз учун бир калима жавоб олиб берсангиз» деб, тўғридан-тўғри фақат тўй вақтини белгилашни сўраши Султонали мирзога яна бошқа сирларни онглатқан эди.

Иккиси йўл бўйлаб сўзлашиб борар эдилар:

– Маним сўзимга кирсангиз, албатта, бир от олинингиз, – деди Султонали мирзо, – айниқса, сизга энди пиёда юриш келишмайдир.

Анвар бояғича яна қулди.

– От минишнинг нима ҳожати бор, модомики, тайёр оёғ отимиз бўлғанда...

— Маъкул-ку, мундан сўнг яхши эмас-да.
— Ҳозир яхши эмас экан, — деди Анвар, — мен бу хизматдан тушкандан сўнг пиёда юриш яхши бўладими?
— Нега тушар экансиз... Кўб йиллар шу вазифада қоласиз.

Анвар кулиб қўйди:

— Лекин, манимча, бир йил ҳам қололмасман...
Агар оғам бўлсангиз, Худодан сўрангки, бўйнимға би-
пар бўхтон ортилмай, азл қилинайин.

— Бўлмаған васвасаларга тушасиз, Анвар.
— Шаҳодат муфтингизнинг афтига сира қарайсизми, шоирингизнинг пичингларини пайқайсизми? Агар шу жонворлар мендан сармуншийликни тинчлик билан олсалар, ўзимни жуда ҳам баҳтлик кишилардан санар эдим... Шунчалик зўр харидорлари турған бир замонда бу вазифани менга келиб тўхтағаниға ҳануз ақлим бо-
вар қилмайдир... Бу воеа ё мени ўта баҳтиёриликқа ёки фоже бир фалокатка олиб борар. Сиз айтканча васва-
самга, ёхуд бошқа бир бадбинлигимга биноан кейинги эҳтимол...

— На Шаҳодат муфти ва на шоирнинг қўлидан бир пуллик иш келса мендан домангир бўла берингиз, — деди Султонали, — сизнинг сармунший бўлишингиз ҳар ҳолда бир хақиқат эди. Негаки, кўб йиллардан бери хиёнат, иғво билан кун кечириб етти ёшлиқ гўдакнинг ҳам назарида икки пуллик обрўси қолмаған муфти-
нинг сиррини ёлғиз менгина эмас, бутун шаҳар, ҳатто хоннинг ўзи ҳам биладир. Бас, бу жиҳатдан унинг ёр-
лиғ ололмаслиғи аниқ эди. Домла Бурҳон маҳдумнинг бўлса, шоғовул домла билан оралари бузук; агар хон ёрлиғни унинг исмига буюрганда ҳам шоғовул домла ёзмас эди. Мундан бошқа домла Бурҳоннинг лоқайд-
лиги, девонхонани ост-уст қилиши бўладирған савдо...
Шоир «Мадхий»нинг бўлса яна аҳволи маълум; хонни

махташ, ўзига ёқмағанни ҳажв қилиш, хотинбозлиқ, баччабозлиқ билан овора бир бетайин. Мундан ташқари, «Мадхий»нинг ёрлиғ ололмаслиғиға яна бир сабаб бор эдиким, бу сирни ўрдадан фақат биз бир неча кишиларгина билар эдик...

– Хўш?

– Буни сўраманг-да, кулманг.

– Хўш, хўш?

Султонали мирзо кулди ва товшини секинлатиб деди:

– Шоир ҳарамдаги канизларнинг бири билан алоқа боғлаған экан...

– Хўш, ундан сўнг?

– Бу ҳолни сезган иккинчи бир каниз хонни бу алоқадан хабардор қиласидир. Хон канизни ҳарамдан ҳайдаганидек, шоирни ҳам хузурига чорлаб, ўбдан оғиз-бўғзиға, ҳатто энасининг ўсма-сурмасигача қолдирмайдир... Шоир аранг тавба қилиб қутиладир.

Анвар кулди:

– Шунинг учун унга ёрлиғ берилмади, дейсиз?

– Албатта. Шоирнинг эси бўлса бўйини бошоқقا узатмай, саройдан ҳайдалмаганига ҳам шукур қилса бўлар эди. Бинобарин, сизнинг хаёлларингиз тамоман ўрунсиз. Яхши, ҳозир кўнмассангиз ҳам пиёда юриб зерикканингиздан кейин от минишка мажбур бўларсиз. Шунинг учун буни қўйиб турайлиқ-да, отдан ҳам зарурроқ масалага ўтайлик, масалан, бошингизни икки қилиш учун, албатта вақт еткандир, деб ўйлайман?

– Қаёқдағи гапларни топасиз, Султонали ака.

– Ҳазили йўқ. Уйланиш сизга ҳам фарз, ҳам қарз. Бунга қолғанда, албатта бир узр кўрсаталмассиз.

Анвар кулимсиб қўйди:

– Уйланишни ҳам бекор бўлишғача тўхтатиб турсақ, дейман.

— Ана гап, — деди Султонали, — балки умр бўйи шу вазифада қолиб кетарсиз. Шу ҳолда бутун умр хотиниз юриш, хах-хах...

— Ким бир вазифада умр бўйи қолған бўлсин.

— Қолғанлар кўб. Масалан, Муҳаммад Ражаббек марҳум; Муҳаммадалихон замонидан бери девон билан олишиб келар эди. Мен сизга жиддий айтаман: шаҳардан кимнинг қизини ёқтирангиз ҳам биз олиб беришка ҳаракат қиласиз.

— Раҳмат...

— Чиндан сўзлайман, Анвар.

Анвар ярим жиддий Султоналига қаради ва унинг ўзидан жавоб кутканини сезиб:

— Хўб, мен бу тўғрида домла билан кенгашиб, сизга жавоб берайин, — деди.

— Бу кун эрталаб домла бизникига келган эди, — деди Султонали жиддий турда, — домланинг сўз даромадига қарағанда, сизни ўзига куяв қилиш фикри борға ўхшайди. Сизнинг ризолифингиз биланми, йўқми, бунисини билалмадим...

Анвар қизаринди. Жавоб бериш ўрнига «натижа?» дегандек қилиб унга савол назари билан қаради.

— Домланинг гапига қарағанда, бошқа тарафлар биткан кўринди, — деди Султонали давом этиб, — фақат ул маним воситамда тўйни бошлиш учун сиздан изн олғали келган экан. Мен бу тўғриға сиздан жавоб олиб бермакчи бўлдим.

Анвар кулди. Аммо бу кулиш унинг бояғи кулгуларидан тамоман бошқа, яъни баҳтиёриқ кулгуси эди.

— Яхши, — деди Анвар ва ўн қадам чамаси сўзсиз борди. — Яхши, мен эртагача ўйлашиб, сизга жавобини бераман.

— Маъқул, агар бу кун домлаға учрашсан, жавобни эртага оламан деяйми?

-
- Албатта.
 - Хайр, Худонинг паноҳига, Анвар.
 - Ҳўш, Султонали ака.
- Иккиси ажралишдилар.

ҲАЁТ ШАМИ

Неча йиллар Анварнинг кўнглини машғул эткан бир муаммо ниҳоят орзуға мувофиқ ҳал қилинғандек, яъни шубҳа ичида қизарған муҳаббат ғунчаси висол хабари билан очилаёзғандек ва қуруқ томоша билан кечкан унинг ой, йиллари бу кун Раъно гулини искаш башоратига ноил бўлғандек эди. Дарҳақиқат, бунча йиллардан бери маҳдумнинг эшигига қолиши, опаси Нодиранинг: «Мен сени онамнинг уйига чароғчи бўларсан, деб сўйинган эдим. Ўз истиқболинг учун қайғирмай, бир кишини семиртириб юришинг ақлли йигитларнинг иши эмас, Анвар» каби таъналарига бўйин эгиши ва ҳатто шу уйдан силжимаслик фикрида ўзи тиламаган вазифаларга ҳам уриниши яна шу башоратни олиш учун эмасмиди?

Истиқбол сўзини ҳар ким ҳар турлик тушунадир. Анвар ўз истиқболини ёлғиз муҳаббат орқалик кўрар эди. Ота-онанинг чароғини ёқиш учун, аввало, ўзига бир шами ҳаёт топмоқчи ва ўзи шамсиз туриб ота-онаға чароғ ёқишни асло тасаввур қилолмас, яъни истиқбол Анварнинг фарди ҳаётида¹ ёлғиз муҳаббат эди.

Йигитлар ўз истиқболлари қайғусида янги бино, янги рўзғор тузийдирлар ва ҳатто дунёда ҳаёлий ҳам бўлмаған рафиқалари учун кийим тикдирадирлар... Анвар эрса, аввало, Раъно каби бир рафиқаға эга бўлмоқчи ва шу воситада бошқа масалаларга қарамоқчи эди.

¹ Фарди ҳаёт – шахсий ҳаёт.

Анвар Султонали мирзога бояғи ваъдани бериб, бу хабар билан юраги шопиринган ҳолда уйга келди. Мехмонхонада ўзини кутиб ўлтурғанлар билан нари-бери ишни битириб, ичкари кирди. Унинг бу кириши ҳар кундагидек киши билмас, тасодуфий эмас, Раънони кўришдан бошқа яна маълум бир маънони Раънодан ўкуш учун эди.

Раъно айвоннинг устунига суюниб китор ўқур, Ниғор ойим ўчоқ бошида овқат пишириш билан машғул эди. Раъно ўзига қараб келгучи Анварга ер остидан кулимсиб олғач, бир оз кўриниб турған оёқ учларини сариф атлас кўйлаги билан яширди, атлас кўйлакни яхшиғина туртиб турған сирлик қўкраги устига ён ўрим соchlарини олиб ташлади. Анвар яқинлашғач, секингига китобдан кўзини олиб, «ҳормант» деди, яна китобка юз ўгиради. Анвар келди ва унинг қўлидағи китобка қарди.

– Умар Хайём, – деди ва Раънонинг қаршисиға, ҳавлига оёғ солинтириб ўлтурди. – Қани, ўқу-чи эшитайлик.

Раъно китобни секингина ёпиб, Анварга узатди:

- Сиз ўқунг, мен эшитай.
- Ўзинг ўқи, баҳилсан-да.
- Мен тўғри ўқуй олмасам, тунови кунгидек куласиз...
- Жўрттага хато ўқуб, ўзинг кулдирдинг... Ўқи, Раъно.

Раъно китобни ерга кўйди:

- Мен ўқуб зерикдим...
- Маним учун ўқиб бер, деяпман.

Раъно йўлакка ишорат қилди:

- Дадам келиб қолади.
- Қаёқдан бу қадар уятчан бўлиб қолдинг?

Раъно табассум билан жавоб берди ва унда бир оз қизариниш белгиси бор эди. Анвар бу ҳолдан бир нарса сезгандек, сўзни бошқаға бурди:

– Кун иссиқми, терлабсан, Раъно?

Раъно бурни устидаги билинар-билинмас марварид резаларини рўймоли билан артди.

– Терлашим иссиқдан эмас, – деди қулимсираб Раъно, – бошқа нарсадан…

– Нимадан, қани?

Раъно бир оз эски кулавич ва мунаққидлик ҳолатига кирди:

– Сиз беклашканингиздан бери… сизни кўрсам уяладирған бўлиб қолибман. Терлашим ҳам сиздан уялғанимфа…

– Кесатук ҳунаринг эсингдан чиқдими, деб турған эдим. Ҳар начук ёдингда экан. Тағин, хўш?

– Хон жанобнинг муншийлар муншийси бўлған бир йигитнинг салобати борлигини ким инкор этсин. Албатта, бу тўғрида канизингизга ҳақ берарсиз деб ўйлайман.

– Хўб, ҳақ бердик, – деди қулиб Анвар ва ўрнидан турди. – Башарти, канизимиз уялмасалар, бизнинг ҳам бир амримиз бор: амр қилсақ уялмасмикинлар?

– Амрингизга маҳжуби инқиёд¹ этишка канизингиз ҳозир.

– Канизларнинг ўз хўжалари билан ўлтуриб муомала қилишлари мумкинми? Амрга инқиёд этишдан илгари шу тўғрида жавоб берсангиз…

Раъно иргиб ўрнидан турди, гўё канизлардек, икки қўли ёнида ва боши қўксида афу сўради:

¹ М а ҳ ж у б и и н қ и ё д – яширинча бўйсуниш.

— Инсон муштақ ас нисёнаст¹... Канизи бетамиз ҳамиша афу атоға лойиқдир, чунки зархарид² хўжасиға содиқдир.

Анвар, очиқ ва ўюн-кулгини бир дақиқа ҳам қўйиб туролмаған парининг санъаткор шу вазиятига кулимсираган кўйи анча қараб турди, ҳам ўзининг хўжалиқ рўлини бузмай:

— Мен суфада бўламан, фурсат топиб ёнимға чик, сенга айтадирған маҳфий бир сўзим бор, — деди.

Раъно канизлар каби бош букиб «хозирман» ишорасини берди ва табассумга мойил жоду кўзлари билан Анварга оҳиста бош кўтариб қаради... Анвар ўзини завқ ҳам кулгидан тўхтатолмаған ҳолда ташқариға бурулиб жўнади. Ўчоқ бошида машғул Нигор ойим ҳам қизининг кейинги ҳаракатидан қулиб, Анварга қарди. Лекин Раъно билан Анварнинг доимий шунингдек ўюнлариға тушуниб қолғани учун бу тўғрида гап айлантиրмади:

— Ошим пишиб қолди, Анвар, — деди ўчоқ бошидан кулимсиб, суфада бўласизми?

— Бўламан.

— Отангиз аср намозидан чиқиб, бир жойға бориб келаман, деган эдилар. Сизнинг ошинингизни сузуб чиқара берайми?

— Майли.

— Ташқарида болалар кўринса айтиб юборингиз-чи!

— Хўб.

Анвар маҳдумнинг қаёққа бориб келишини ўйлаған ҳолда ташқариға чиқди.

Шомдан бир оз эртароқ эди. Енгилча бир шамол суфа атрофидаги гулларни эринибкина қимирлатар ва

¹ Инсон муштақ ас нисёнаст... – фаромушхотирлик айрим пайтларда инсон учун хос хусусиятдир.

² Зархарид – кул.

бу кимирлатишдан районларнинг ўткур иси ўқтин-үқтин димоғқа келиб уринарди. Ўн икки-ўн уч кунлик ой кўкнинг шарқи-жануби қисмидан туссизгина бўлиб кўтарилиб келмақда, қуёш ботқан сайин унинг чехраси ҳар замон очилиб бормоқда эди. Шахар подаси қайтиб, теваракдан сигир ва бузоқларнинг ма-а-а-му-у-у-лари, қўзичоқ ва қўйларнинг ба-а-а-бу-у-у-лари эшитилиб турар эди.

Анвар суфада ўрда юмишларидан баъзисини таҳрир килиш билан машғул экан, ичкаридан Раъно чиқиб келди. Гўё Анвар Раънонинг келишидан хабарсизча ўз ишига қаттиғ берилган эди. Раъно оҳистағина Анварнинг ёниға келиб, суфага суюнди, икки қўли билан иягини кўтариб, оралиқдан Анварнинг таҳририга қаради. Анвар ҳам мулойимфина кулимсиб Раънога кўз қирини ташлаб олғач, гўё илтифотсиз яна қаламини қоралаб, қоғоз устига бир-икки калима ёзди. Аммо учунчи калимага ўтканда қалами қўлида ўйланиб қолди ва бояғидек ёнидағиға кулимсиб қаради. Раънонинг ҳам кўзи унга тўқнашиб бир оз бир-бирларига кулимсираган ҳолда тикилишдилар...

- Нега тўхтадингиз, ёза беринг.
- Сенинг қылған ишинг доим шундай, Раъно.
- Масалан?
- Масалан... Ҳамиша иш чоғида келиб, фикрни бўласан.
- Мен ораға сўз аралаштиридимми?.. Ёза беринг, мен шундай қараб тураман.

Анвар Раънога ўнгланиб ўлтурди:

- Фойдаси йўқ, энди фикрни ўғирладинг.
- Мен фикр ўғриси эмасман... Қани ёзинг.

Анвар қўлидағи ёзилған қоғозни қўйиб, иккинчи оқ қоғоз олди:

- Энди бошқа нарса ёзаман?

- Майли ёзинг.
— Сен ҳам жавоб ёзасан, хўбми?
— Хўб.
— Тунови кундагидек жавоб тополмасанг нима қиласай?

Раъно суфага оёғ солинтириб ўлтуриб олди.
— Юзимга бир шапалоқ уринг, лекин сажъ қофияси осон бўлиш шарти билан.
— Маъқул, — деб кулди Анвар ва Раънога қараған ҳолда ўйланди. Бу ўйланишдан Раъно қошларини чимириб эътиroz этди:
— Кўб ўйламанг.
Анвар жавоб бериш ўрнига қаламини қоралаб ёзди:

Агар Фарҳоднинг Ширин, бўлса Мажнунларнинг Лайлоси,
Насиб ўлмиш менга гулшан аро гулларнинг «Раъно»си.

Анварнинг қаламидан қоғозга тушиб борған сўзларни таъқиб эткан Раъно, қоғоздан кўзини олиб қизарди ва бош чайқаб тескарига қаради.

— Қани жавоб, Раъно?
Раъно шу кўйи бир оз Анварга қарамай турди ва қайрилиб унинг қўлидан қалам-қоғозни олди-да:
— Уят қилмайсизми? — деб сўради.
— Маним ёзғанимни сен уят қилмасанг, мен ҳам сенинг ёзғанингни уят қилмайман. Лекин шарт шуки, маним икки йўлимға айни жавоб бўлсин.
Раъно яна бир оз ўйланиб, Анвардан яширинча ёзди:

Агар ор этса Лайли ҳақлидир Қайснинг жунунидин,
Не баҳт, Раъно харидоринг талаб аҳлининг «Мирзо»си.

Раъно ёзувни Анварнинг олдиға ташлаб, қизарған ва кулимсираган ҳолатда чопиб гуллар ёнига кетди. Анвар жавобни ўкуб завқланди:

– Офарин, Раъно, лекин биравнинг устидан ортиқ-чароқ муболаға қилибсан.

Раъно гуллар ёнидан Анварга жиддий қаради:

– Сиз ҳам муболаға қилған эдингиз.

– Маники муболаға эмас, – деди Анвар, – масалан, сен ҳозир гуллар ёнидасан, ҳам чиндан-да, гулларнинг раъносисан... Мана, мен яна ёза бошладим; жавобға ҳозирлан, Раъно.

Раъно югуриб Анварнинг ёниға келди ва унинг қаламидан томған сўзларни ўқуб борди:

Хамиша хавфда кўнглим бу муҳаббат интиҳосидин,
Мени ҳам этмаса мажнун дебон Раънонинг савдоси.

Раъно кейинги мисрани ўқуб ўйланиб қолди. Анвар ҳозирги Раънонинг ўйчан кўзига анчагина тикилиб турғач, кулимсиди:

– Жавоби қийин келдими, Раъно?

– Қаламни беринг, – деди Раъно ўпкалаган қиёфатда қўл узатиб, – Ўйлағали ҳам фурсат бермайсиз.

Ёзди:

Муҳаббат жомидин нўш айлаган¹ аҳли зако бўлмиш,
Фунуни тибда мажнундир кишининг куйса сафроси.

– Енгдинг, Раъно, енгдинг, – деди Анвар, – лекин кейинги мисрада бир хато қилдинг...

– Масалан?

– Тибнинг айтишича, сафро эмас, қон куйса, киши жинни бўладир...

– Қоннинг бузулишиға аввало сафронинг куйиши керак, сафро куймай туриб қон бузулмайдир... Хўш, яна ёзасизми ёки енгилдингизми?

– Енгилдим...

¹ Н ў ш а й л а м о қ – ичмоқ.

– Енгилган бўлсангиз, ютуғимни беринг.
Анвар юзини тутиб берди. Раъно бўшқина унинг юзига уриб қўйди.

– Агар шу гал ҳам енгсам, – деди Анвар ачиниб, – мен сени уруб ўлтурмас эдим...

– Нима қиласар эдингиз?

– Энди фойдаси йўк.

– Айтинг-да, агар менга ҳам маъқул бўлса, урғаним хисоб эмас, бўшқина урдим-ку.

– Лекин сен уни қилолмайсан...

– Нега қилолмайман, қани айтинг-чи.

– Қилолмайсан... – деб кулди ва бир оз айтишка кучланиб турди. – Мен... мен сенинг юзингга қўлим билан эмас, оғзим билан урар эдим...

Раъно қизариб ерга қаради. Юзга оғиз билан уришни ул ўз умрида биринчи мартаба эшитканлиги учун қизаришқа ва ерга қарашға ҳақли ҳам эди. Ўзининг ёзған муҳаббатка оид шеърлари ва Анварга берган ҳалигидек жавоблари билан чин бир маҳбуба ва маъшуқа бўлиб қўринса ҳам, лекин кейинги гапларга ҳануз ошна эмас ва юзга оғиз билан уришлардан тамом бегона эди. Бу гап Анварнинг ҳам биринчи жасорати бўлиб, иккиси-да шу «янгилик»нинг ўнгғайсизлигида қолдилар.

Гумбази нилигун қандилида шами кофурийлар ёқила бошлиған эди. Ой ҳам бир оз нурланиб, турмушка янги қадам босқан бу икки ёшнинг ҳозирги ҳолларидан кулимсигандек қўринар эди. Бояғидан бир мунча кучая тушкан шамол гулни гулга қовиштириб, гўё бу икки ёшға: «Сиз ҳам мана шу гуллар каби қовишинг» дегандек бўлар эди. Ўнгғайсизликда қолған Раъно хижолат аралаш Анварга кулимсиб бош кўтарди.

– Мен сизнинг «амрингизга» мувофиқ чиқған эдим.

– Амримга мувофиқми? – деди Анвар ва Раъононинг кўзига тўғри караб илжайди: – Шомдан кейин.

-
- Нима шомдан кейин?
 - «Амримга» мувофиқ чиқишинг.
 - Ҳозир-чи?
 - Ҳозир мумкин эмас.

Раъно ўпка билан Анварга қаради ва туриб ичкарига жўнади.

НЕГА ЕРГА ҚАРАЙСАН, РАЪНО?

Кучлик шамол кўтарилиб, боқчадаги ҳар нарсани тўрт тарафка бука бошлади. Кўча чанглари кўкка кўтарилиб, ой ва юлдузлар нурини хирароқ бир ҳолға қўйдилар. Чигирткалар чириллаши, кеча ҳашаротларининг нағмаси кучлик шамол товши билан кесилди. Суфа устидаги сўри ҳар замон тўрт томонға чайқалиб, ўз остида ўлтурғучиларнинг бетларини гоҳ кўрсатиб, гоҳ яшириб, улар билан ўйнашқандек теваракка хусайн ғужумларини бир-икки бора узиб ташлади.

Анвар ўзидан нарироққа тушкан бир шингил узумни олиб еди ва бир-икки ғужумни ҳамроҳига узатти:

- Ма, Раъно...
 - Мен емайман.
 - Мен ҳам сенга егин демайман.
- Раъно ўз ёнидағи ғужумларни йиғиб, Анварга берди.
- Мана узум есангиз... Менда нима юмишингиз бор?
 - Баракалла... Тўкилган узумларни йиғиб бер-чи менга.

- Раъно яна бир нечта ғужумларни териб узатти.
- Қани, юмишингиз?
 - Сенда нима юмишим бўлсин, Раъно. Ҳар кунги ўзинг билган гап... сўзлашиб ўлтуармиз; узум тўкулса, менга териб берарсан, деб чақирған эдим.
 - Дадам хуфтандан қайтиб қолади. Гапингиз бўлмаса, мен кетаман.

– Ҳуфтан ҳали ўқулған әмас, азон ҳозир айтилди. Башарти дадамиз ҳуфтанни ўқумай келиб қолса, буннинг ҳийласи осон: даррав анави гулнинг тагига яширинализ.

– Башарти дадам бизни қидириб гулнинг тагидан топса, нима қиласиз?

– Нима қиласар эдик? Сен уйингга кетасан, мен бўлсам меҳмонхонага.

– Иккавингиз гулнинг тагида нима қилиб ўлтурган эдингиз, деб сўраса, нима жавоб берамиз?

– Ўзимиз ўлтурган эдик, деймиз.

– Нима учун, деса-чи?

– Қизингиз уялғани учун, деймиз.

Раъно қулиб ўрнидан турди ва суфадаги кўзи илғаган ғужумларни териб Анварга берди:

– Хайр, юмишингиз бўлмаса мен кетдим, шамолдан қулоғим битти.

– Гапим бор, гапим, – деди Анвар, – кел, айтаман.

Раъно қайтиб келди.

– Айтинг.

– Ўлтур.

Раъно Анварнинг қаршисиға ўлтурди. Ўлтуриши билан кучлик шамол юриб бошидағи рўймолини учурди ва олиб бориб Анварнинг бетига ёпти.

– Ха-ха-ха, шамол сиздан ўчимни олди. Қани, гапуринг.

Анвар рўймолни қисимиға олди.

– Ҳозир гапираман, лекин шартим бор.

– Айтинг шартингизни.

– Аччиғланмайсан.

– Хўб...

– Уялмайсан.

Раъно масалаға тушунгандек ўйланиб қолди.

– Рўймолимни беринг.

— Рўймолинг учиб кетди... Шартимга кўндингми?

Раъно жавоб бермади. Анвар Раъонинг олачалпоқ кўлага ичида хаёлий бўлиб кўринган юзига қаради. Унинг ҳаё ичида олийлиқ касб эткан жоду кўзи Анварнинг ҳозирги мақсадиға тушунганликни ифода қиласар эди. Бирмунча вақт шу кўйи сўзсиз қолдилар. Шамол дам кўтарилиб, дам босилар эди. Шамол асноси гуллар ҳам келинлар каби ҳар томонға эгилишиб салом беришиб олар эдилар.

Анвар ўзини суфанинг қоронғу қисмиға олди. Раънога айтмакчи бўлған сўзи эҳтимол унинг ўзига ҳам ўнгғайсизлик берар эди.

— Туғилғандан сўнг ўсиш, ўскандан сўнг икав-икав бўлиб яшаш бор, — деди Анвар ва бир оз тўхталиб олди. — Жуфтлик ёлғиз кишилар орасидағина эмас, ер юзидағи ҳар бир махлукда ҳам бор... Масалан, тоғлардағи оҳулар, ўрмонлардағи тўтилар, чамандаги булбуллар ҳам ёлғиз эмас, жуфай яшайдирлар... Сенингча қандай, мен уни билмайман, аммо жуфтланишнинг, манимча энг муҳим бир шарти борким, ул ҳам икки тарафнинг муҳаббат занжири билан бир-бирларига қаттиғ боғлашишларидир... Биз икав ёшлиқдан бирга яшаб келамиз, орамизда махфий сирларимиз йўқ ва бизнинг ўзаро сирларимизга воқиф бўлған чет кишилар ҳам йўқ. Шунга биноан сен билан маним ҳар бир тўғрида ҳам очиқ сўзлашмагимизга ҳеч бир монеълиқ бўлмас, деб ўйлайман... Агар янглишмасам, иккимизнинг бир-биримизга муомалаларимиз самимий ва юракларимиз тепиши ҳамоҳангдир. Ёки янглиш сўзладимми, Раъно?

Раъонинг ерга қараған кўзи секингина Анварга кўтарилиб, яна ерга оғди. Анвар унга бир оз қараб турғач, сўзида давом этти:

— Сен эшитдингми, йўқми, билмадим, улар иккимизни жуфтлашдирмакчи бўлиб, бу кун мендан киши

орқалиқ түй вақтини белгилашни сўратқан эдилар, мен эртага жавоб бермакчи бўлдим... Сени бу ерда тутишим ҳам сен билан кенгашиб, эртага шунинг жавобини уларга айтишдир... Нега ерга қарайсан, Раъно?

Раъно бошини кўтариб кулимсиди ва юзини четка ўтириди...

– Сен уял, уялма, улар бизни жуфтлашдиарлар. Мархума Моҳларбибининг фотиҳаси ерда қолмас. Агар сен шундай юра берайлик, десанг, мен ҳам уларга сенинг жавобингни айтаман... Гапир, Раъно.

– Юра берайлик, – деди Раъно юзини четка ўтирган ҳолда, – уларга нима оғирлиғи бор?

Раънонинг бу сўзи Анварнинг устидаги юкни кўтариб ташлағандек бўлди.

– Иккимиздан бошқаға албатта оғирлиғи йўқ... Лекин, сен айтканча, қачонғача юра берайлик? Уларга бир мухлат кўрсатишимиш керак. Раъно.

– Қариғунимизча...

– Қариғунимизча, деб мухлат сўрайми?

– Ўлгунимизча...

Анвар кулди ва сурулиб Раънонинг ёниға келди. Гўё уни ўзига қаратмоқчи бўлғандек, елкасига қўл юборди...

– Менга қара, тўғри жавоб бер, Раъно.

Раъно қулоги остиға теккан иссиғлиқдан чўчиб юзини ўнглаган эди, тасодуфан лаби ҳалиги иссиғлиққа учрашди... Иложсиз каби лабини иккинчи ҳароратлик лабдан ажратолмай, бир неча соний кутиб қолди. Кучлик шамол кўзғалған эди. Шамол, гўё кўмаклашкан каби орқадан эсиб, Раънони Анвар томонга майл этдидарар эди. Терак орқасида қолған ой ҳам кучлик елнинг кўмагида терак бошидан буларга мўралаб олди. Икки ёшнинг ҳозирги ҳолини яқиндан томоша қилмоқчи

бўлған туссиз бир юлдуз кўк саҳнининг ерга яқинроқ қисмиға учиб тушди...

– Жавоб бер, Раъно.

– Бу ҳолда мен жавоб бералмайман...

– Жавоб бермасанг, мен ҳам сени бўшатмайман.

– Дадам келиб қолади...

– Дадангдан бу кун жавоб олдим.

Раъно Анварнинг ияги остиға сўл чаккасини қўйиб четка қаради.

– Сиз хоҳлаған вақтда бўлсин.

– Менга қолса эртага...

– Майли...

Анвар ияги остидағи мулойимлашқан қизнинг юзидан ўпти ва унинг тўзғиган соchlарини тўғрилаб, ҳаёт-бахш кокилларнинг муаттар бўйини узоқ ҳидлади.

– Чин сўзла, мен сенинг раъйинг билан уларга жавоб айтмакчиман, Раъно.

– Кўкламга...

– Чинингми?

– Чиним.

– Хўб бўлғай. Мен эртага, тўйимиз кўкламга бўлсин деб жавоб айтаман... Ерлар кўк гиламлар билан бежалганда, ҳар тарафни бинафша чечаклари босқанда, қушлар уя қайғусини чекканда биз ҳам тўй қиласмиз; чимилдиқда баҳт созини тинглаб, истиқбол куйини куйлармиз... Шундайми, Раъно?

– Шундай...

– Ундан сўнг маним оғушимда шунинг сингари да-данг келиб қолишидан қўркиб, киши қўлиға тушкан қуш боласидек типирчиламассан. Шу хуснинг, шу ма-лоҳатинг ва шу латофатинг билан тамом меники бўлар-сан, шундайми?

Раъно жавоб бермай, Анварнинг оғушидан ўзини кутқариб ўрнидан турди. Суфанинг зинасига бориб

кафшини кийди ва Анварнинг кувлашидан қўрқиб, сапчиб ерга тушти...

– Жавоб айтиб кет, Раъно.

– Ҳа, шундай, – деди Раъно, гул ёнида рўймолини тўғрилаб. – Энди сизнинг олдингизга чиқмайман.

– Нега чиқмайсан?

– Негаки жуда ёмон киши бўлибсиз... Мен аямга айтаман.

Анвар кулди.

– Нимани айтасан?

– Ҳаммасини айтаман.

Шу вақт ўрта эшикдан кириб келган маҳдум уларнинг сўзини бўлди, ичкарига кетиб борған Раъонони тўхтатиб, «Анвар акангга чой бердингми, қизим?» деб сўради.

ЗУЛМ ЎЧОГИ

Худоёрхонға 1283 йилда¹ учунчи мартаба тахтка чиқиш насиб бўлди. Унинг охирғи салтанати хонлик истибодининг аччиғ зулм ва таъаддиларининг жонсўз қора саҳифаларини ташкил этадир. 1283-ҳижрийдан 1292-гача бўлған саккиз йил, Худоёрнинг эркин нафас олиб, Фарғона устида ўзи тилаганча қамчи ўйнатқан ва зулм тифини камбағаллар қони билан сарбаст бўяған сўнгти давридир. Мамлакатни обод қилиш баҳонаси билан 1284 йилда Кўқон косибларини ҳақсиз – муфт² ишлатиб янги раста, карвон сарой, пахтасарой ва коппонлар бино қилдирди. 1285 йилда Кўқоннинг Урганч мавзейида машҳур Оқсаройни солдирди, узок жойдан ариғ қазитиб келиб, Оқсарой атрофини суғортирди.

¹ Милодий ҳисоби билан 1864 – 65 йиллар.

² М у ф т – текин, бепул.

Иссиф кунларда салқынлаш, малика хонимлар билан ишрат қуриш учун «Боғи Эрам» ясатди. Онаси Ҳоким ойимнинг васиятига мувофиқ, 1286 йилда «Ҳоким ойим мадрасаси» деб машхур мадрасани, яна шу йилда Амир Умархон тарафидан асоси қўйилған маълум янги ўрдани ҳам теварагида боғ ва гулзорлари билан ишлатиб битирди¹.

1286 - 87 йилларда «Улуг нахр», «Хон ариғ» деб машхур ариғни қазитди. 1287 йилда ўз номидаги «Мадрасаси олий»ни ва «Дахмаи шоҳон»ни, 1288 йилда Кўқоннинг эски қаландархонасини бузиб, янгидан тъммир, ҳам ўлган оғаси Султонмуродхон исмига мадраса бино қилдирди. Ва ушбу йил ўғли Ўрмонхоннинг хатнаси учун бир юз йигирма кун ош бериб, тўрт ойлик тўй эълон қилди. Шундоғки, ҳар кун икки юз қозон ош дамланар, саккиз юз танур нон ёпилар, икки юзлаб улоқ берилар, мамлакатдан тўйға келгучи аъёнга ҳар кун минглаб тўн кийдирилар эди.

Бу қадар саховат, бунчалик дабдаба, албатта, хазинадаги олтинлар кучи билан бўлғандир, деб баъзиларнинг кўнглига келар. Хонлар ва подшоҳлар хазинасидаги олтинлар манбаъи ҳам фуқаронинг билак кучидир. Лекин Худоёрнинг саховатпешалиги ва маъмуриятпарварлиги меҳнаткашнинг хазинага олтин суратида йиғилған кучидан эмас, бевосита билак кучидан, кўз ёшидан эди. Чунки Муҳаммадалихон давридан бошланған (1240) ўзаро тахт талаши, ўзбек-қипчоқ жанжали ва бошка тўполонлар хазинани ялаб-юлқан, Худоёр 1283 йил тахтка ўлтуришида эшиги очик – бўш хазинагагина эга бўлған эди.

¹ Эски ўрда Шаҳруххоннинг ўғли Абдукаримхон тарафидан 1145-хижрия миёналарида бино қилинған. Худоёрнинг орзуласиға жавоб бералмайдирган ҳолға келиб эскирган эди (*муал.*).

Бу «маъмурият даври» саналған беш-олти йиллар Фарғона фуқароларининг омҳузилари¹, қора кунлари бўлған эди. Худоёрнинг Сирдарёдан сув чиқариш мажаросини мисол учун олайлик:

Хоннинг раъий сув чиқаришға тўхтади. Хазинанинг бўшлиғини, ўйланған ишнинг ниҳоятда улуғлигини андиша қилмади. Қаламравидаги барча шаҳар ва қишлоқларға саркорлар, чўғоллар тарқатди. Улар халқдан солиқ йиғишқа, ёрдам тўплашқа буюрилған эдилар. Бу ихтиёрий равишдаги ҳозирликдан сўнг, «мамлакатимдаги ҳар бир хонадон битта кетман ва битта мардикор берсин!» деб истисносиз умумий бир фармон ҳам бўлди. Қамчиси кўкда тобланиб, ханжари заҳар сочқан «хон ҳазратнинг буйруғига» ким қарши бора олсин. Ҳар бир оила, гарчи, рўзғор бошлиғини бўлса ҳам, битта кетман билан хон тайин қилған жойға йўллай бошлиди. Бойлар битта мардикор ёллаб бериш устига от ёки арава ҳам топишқа мажбур эдилар.

Эни олти, бўйи (чукурлиғи) беш газдан ўн беш газгача қазиладирған ариғнинг узунлиғи ўттуз чақирим ва шу ўттуз чақиримлик ариғ қазилиб битканда, Намангандан ва Андижон туманларидан икки минг ботмонғача ер суғорилар эди. Шу йўсун ариғ қазила бошланди. Лекин ишчи кўб, озиқ-овқат йўқ эди. Бойлар киши ёллаб қутулғанлар, ўттуз чақиримлик ариғ хатига бола-чақасини оч ташлаб, кетман кўтариб келган нуқул меҳнаткаш, косиб ва дехқонлар чизилғанлар эди. Ўз ёnlаридан сарф килиш учун оқчалари, ҳукумат тарафидан бериладирган овқатнинг салмоғи йўқ эди. Иссиғ қуёш остида, гиёҳсиз чўл бағрида кетман одатдагидан кўброқ ем талаб қиласадир. Ариғ қазувчиларнинг овқатдан силлалари қуриб, иликлари пучайган, ердан ўн қадоқ тупроқ олиб иргитишқа эмас, ҳатто кетманнинг ўзини кўтаришқа

¹ О м х у з н – умумий хафалик.

хам дармонсиз эдилар. Хон тарафидан улар устига ишбоши қилиб белгиланган саркорлар, очлиқ ялқовлигини чинга ҳисоблаб, қулоқ эшиптмаган сўкишлар билан бечораларни таҳқир этар, сулайиб йиқилмағунча кетманни ташлатмас эдилар. Ҳар ўн беш-йигирма кунда ариғ бошиға келиб турғучи хон, саркорларнинг съюзити¹ билан ҳар бора бир-икки меҳнаткашни ялқовлиқда, ўзига итоатсизликда айблаб, кўбчилик кўз ўнгидага бўғизлатар ва ҳар гал келиб кетишида шунинг сингари мазлумлар қони билан янги «Хон ариғ»ни намлаб турар, бу зулмни ўз кўзлари билан кўриб турған бечоралар очлиқка, дармонсизликқа қарамай жон аччиғида ишқа ёпишар эдилар.

Шу йўсун зулм зарби остида ниҳоятда улуғ иш бир йилга ҳам қолмай итмомиға еткан, минг чакиримлар бўйлаб Сирнинг сирлик суви кумуш каби оққан, гиёҳ унмаган чўллар меҳнаткашлар қони баробарига ямаяшил кўкарған эди. Шу мисолдан онглашилған бўлса керакким, хоннинг маъмуриятпарварлиги, яъни унинг мадрасалар, боғлар, қасрлар, сарой-расталар ва даҳмалар бино қилиши, тўрт ойлаб тўй бериши хазинада асрлардан бери йиғилиб ётқан олтинларни сарф қилиб эмас, тўғридан-тўғри фуқарони муфт, мажбурий ишлатиш йўли билан эди.

Хоннинг гарчи зулм билан бўлса ҳам солған мадрасаларига, қаздирған ариғлариға таҳсин қилғучи, «золим бўлса ҳам маъмуриятпарвар экан» дегучи баъзи биравлар орамизда топилиб қолур. Шунинг учун хонни «маъмуриятпарвар» қилған омиллар устида тўхталиб оламиз:

Хон икки мартаба таҳтдан хайдалиб, анчагина тажриба ортдирған, учунчи мартаба таҳтка ўлтуриши маданиятлик ўрус истибододининг Тошкандни олиб Хў-

¹ С и ъ о я т – чақимчилик.

жандга ҳам қўл узатқан саналарга тўғри келган эди. Бу кунги шароит тажрибалик хонни бошқача сиёsat ушлашка мажбур этар эди. Ниҳоятда қаттиғ қўллиқ бўлиш, юқори табақа ҳисобланған уламони, ашрофни ўзига қаратиш лозим ва тахтига аждаҳо каби оғиз очиб келмақда бўлған ўрусларга қарши ўз маданиятини қуриб, жавоб бериши керак эди. Шунинг учун меҳнаткашни раҳмсиз ишлатиб мадрасалар бино қилмоқда, ариғлар чиқармоқда, сарой ва расталар, қаландархона ва ўрдалар ёпмоқда эди. Абдукаримхондан бери ўнлаб хонларға яраб келган ўрдани бузиб, янги ўрда бино қилиши ўз кайфига қарағандა ҳам ўрусларга жонлилиқ кўрсатиш, ялтирасин шаъну шавкат билан Фарғонани ўз қўлида сақлаб қолиш учун эди.

Ўчадирған чароғ ёниб ўчадир, мақоли каби Туркистон хонларида сийрак кўрилган бу маъмуриятпарварлик бизга қолса шу омиллардан туғилған ва бунда саиммий ҳеч нарса йўқ эди.

ҲАРАМ

Янги ўрда юкорида ёзғанимиздек, ҳақиқатан шукухлик, хушманзара бино қилинған эдиким, унинг ҳозирги харобасидан ҳам кўрса бўлур.

Ўрда қўрғонининг ташқари айланаси (тўрт томони) ажойиб гулзорлар, анвойи мевалик дарахтлар билан зийнатланган. Бу боғни маҳтаб Худоёрнинг ўз шоири Мулла Ниёз Мухаммад:

«Ясад қасре саодат даврида боғи жаҳон оро,
Муаттар бўлди гулзоридин олам гунбази хазро¹

Шаҳи волоки берди зеб боғ ичра раёхиндин,
Ўшал кун тутди ер сахнини бўйи анбари соро².

¹ X a z r o – кўйк яшил.

² C o p o – тоза, соф.

Ясарда тархини тарроҳ¹лар андоғ сакиз гулшан,
Бу гулшан ҳар биридин топдилар юз минг чаман оро.

Ки ҳар ашжор² асмор³ини таъмида шакар мазмар⁴,
Очарға шаккар оғзин муддалиққа наҳад оро.

Хиёбон расталардин боғ топди зеби оройиш,
Гулистониға бергандек чаман оро гули хумро⁵.

Жаҳон боғида ҳарна неъматидир бунда ул мавжуд,
Насиб эткай сенга юз йилғача ҳақ эй жаҳондоро⁶...»

дейдир ва Худоёрға бу боғда юз йиллаб роҳатланмоқ
учун дуо қиласидир.

Домла Ниёз Мұхаммад айткандек, гулшаннинг уч тарафи хиёбон, расталар ва бунда эртадан-кечкача халқ қайнашиб турад әди. Ўрда боғининг эшигида доим қоровуллар қараб турғанлиқдан, ўрдага алоқаси бўлмаған кишилар бокқа киралмаслар, фақат хафтада бир кун, хоннинг кўнгил очиш соатларида, баъзи мустасно зотлар учун боғнинг йўли очиқ бўлур әди. Бокқа кирилгандан кейин, тўғридан янги ўрданинг дарбозаси, мухташам музаяқакор тоқ ва равоқлар кўзни қамашдирав, киши гўё ўзини хон хузурида, истибодод салобати остида сезар ва мутантан⁷, ва музайян⁸ қасрдан рух олиш ўрниға, билъакс, бир даҳшат ва хавф ҳис эта бошлар әди. Ўрданинг хиштин, кунгирадор қўрғонлари ости билан жазойири қилич тақинған маҳсус муҳофиз йи-

¹ Тарроҳ – лойиҳачи.

² Ашжор – дарахт

³ Асмор – мевалар.

⁴ Мазмар – замири, ичи.

⁵ Хумро – қизил.

⁶ Жаҳондоро – жаҳонни эгалловчи ҳукмдор.

⁷ Мутантан – тантанавор.

⁸ Музайян – зийнатланган.

гитлар айланиб, бегона кишини қўрғон яқиниға йўлатмаслар, айниқса, ўрданинг юқори қисмидан қўйилған ҳарам дарбозасиға яқинлашиш учун, ҳатто ўрданинг ўз ходимлариға ҳам рухсат йўқ эди. Ҳарам дарбозасидан юрғучилар ёлғиз хоннинг ўғли – шаҳзода, хоннинг хотин қариндошлари, канизлар, доя хотинлар, яна баъзи «максус» юмишларга хон томонидан белгиланган заифаларгина эдилар. Бу дарбозадан хоннинг ўзи ҳам юрмас, чунки унинг ҳарамига кирадиган йўли ўз маҳкамаси ва шаҳнишин орқалиқ эди.

1287 йилнинг сунбула ойи, яъни эрта кузнинг кўклам ҳавосига яқин турған салқинча бир куни. Кечки соат бешларда ўрда ичида қайнаб турған ҳаёт бир оз тинчид тушти, дарбоза ёнларидағи коровуллар ичкарига киши киритмай қўйдилар. Ўрда хизматчилари, масалан, беклар, мирзолар, ясовуллар ва шулар сингари «сайд»¹ ходимлари бирин-сирин чиқиб тарқала бошлидилар. Биринчи дарбозанинг икки бикинида турғучи коровул йигитлар ўрданинг улуғ даражалик бекларини таъзим билан узатар, мансаби қўйироқ ясовуллар билан мутояба қилишиб қолар эдилар. Саркардалардан баъзиси дарбоза ташқарисида хизматчи тарафидан қантарилиб турған отининг ёниға келиб, отни қараб чиқар, яхши бокмағани, ёки тоза супурмағани учун сайис² ни койиб олар ва сўкуниш ораси сайис кўмагида отиға мишиб жўнаб кетар эди.

Дарбозабонлар ўрдада зарур юмиши борлиғини сўзлаб, илтижо қилғучи хар қандай кишини ҳам ҳозир ичкарига йўлатмаслар ва асабийланиб койиб қайтарарлар эди.

– Бу ўзи қандай одам, қулоғига ун босқанму! – деб жекириниб турған биринчи дарбозабон узоқдағи

¹ Сайд – амир демоқчи.

² Сайис – отбоқар.

кимгадир қараб қолди, күзи ўша тарафда экан бояғи сүзини такрорлади, – боравуриңгұ, оғизни очманғ, шери Яздон¹ келганда ҳам ичкари киритмаймуз!

Илтижо килғучи умидсиз дарбозадан йироклашды. Унинг кетича дарбоза ёнида банорас паранжилик бир хотин пайдо бўлиб, ичкарига парвосиз кира берди. «Шери Яздон»ни ҳам киритмайдирган дарбозабонлар хотинни бошдан-оёғ кузатиб, индашмай қараб қола бердилар. Хотин ичкари кириб тўғриға қараб юрди, асл ўрданинг улуғ муҳташам дарбозасига яқинлашқандан кейин ўнгдаги айри йўлға бурилди.

Хотин ҳарам дарбозасини чоғлаб борар эди. Кўрғон остидағи соқчилар хотинға ёвош-ёвош қараб олиш билан кифояланар ва уни таниғандан парвосизча ўз ёнларидан кечирап эдилар.

Хотин ҳарам дарбозаси ёниға етиб, остоңага қадам босқан чоғида бўсағадағи йигит «виш» этдириб қиличини қинидан суғурди.

– Тўхтанди!

Хотин тўхтади ва йигитка қараб бетидаги чашмбандини қия очти. Йигитнинг жиддияти кулимсирашқа мубаддал² бўлиб, ҳаводаги қиличини қайтариб ғилоғиға солди. Хотин юзини очқан кўйи ичкарига юрди. Ўттуз беш ёшларда кўринган бу гўзал хотин ҳарам ходималаридан Гулшанбону эди.

Гулшанбону Худоёрнинг иккинчи даврида ўз хусни билан бир неча мартаба хоннинг илтифотига сазовор бўлған ҳарам канизларидан эди. Худоёр тахтни ташлаб Бухороға қочишға мажбур бўлғандан кейин, оғасини ғайри шаръий ишларда, жумладан, хотинбозлиқда айблаб, тахтка минган Маллахон ўз даъвосига

¹ Шер и Яздон – халифа Алига берилган нисбат.

² Мубаддаль – алмашинган.

мувофиқ Худоёр ҳарамидаги юзлаб хотинларни ўз йигитлари орасида хотинлиққа тақсим қилиб юборди. Шу жумладан, Гулшанбону ҳам Маллахон тарафидан Худоёрға қарши урушда қаҳрамонлик кўрсаткан бир йигитка инъом қилиниб, шундан бери ўша йигитнинг никоҳида хотин эди. Худоёр учунчи мартаба таҳтка мингандан кейин, Гулшан хоннинг ёниға келиб, эски «қадрдонлик» номиға ҳарамдан бир хизмат сўрағанида, «марҳаматлик» хон Гулшаннинг арзини ерда қолдирмай, ҳарам ходимларининг жуда озлариға насиб бўладирған улуғ бир мартаба ато қилдиким, биз Гулшанга топширилған вазифанинг нимадан иборатлигин куйида кўрармиз.

Гулшан дарбозадан ичкари киргандан кейин, паранжи остида босилиб тартибсизланган соchlарини тузатди, чанг ўлтурган нилий ранг товор кўйлагининг этакларини қоқти, қўлидағи ёқут ва зумурад кўзлик олтин узукларини тўғрилаб тақти ва шундан сўнг зиналардан юқорига қараб чиқа бошлади. Йигирманчи зинадан кейин узун – ўрданинг эни қадар бир йўлак бошланиб, унинг ўнг-сўлини ўн чоғлиқ бухори чакма эшиклар зийнатлаган эдилар. Бу эшиклар ҳарамдаги алоҳида ҳавлилар ва улар даромадини¹ кўрсатар эдилар.

Гулшан узун йўлакка чиқиб, ўнгдаги биринчи эшикни итарди. Ичкари тарафдан кекса бир ходима – эшик очар хола кўриниб, Гулшанга салом берди ва «хуш келдилар» деди. Гулшанни ичкари киритиб, эшикни беклади. Бу, ҳарамнинг кичкинагина сув ҳавлиси эди. Ўртадаги мис ҳовузда кўм-кўк сув мавж уриб, бир неча канизлар ҳовуздан сув олмоқда эдилар. Ҳавлининг шимолидаги ходималар турадирған кичкина бир уйдан бошқа мунда бино йўқ, фақат жанубда ҳалигидек бир

¹ Д а р о м а д – йўлак.

эшик бор эди. Сув ҳавлисидаги бу ҳовуз ҳарамнинг бутун эҳтиёжини ўтар, уни ҳафтада бир неча мартаба маҳсус соатларда мешкоблар томонидан тўлдириб турилар эди.

Гулшан паранжисини қўлиға олиб, эшик томонға юрди. Эшик ёнига келиб секин-секин ҳалқани чертти. Эшик ичкаридан очилиб, бунда ҳам эшик очар хола кўринди. Лекин буниси ёшқина бир каниз эди. Гулшандан паранжи, чашмбандни олиб, «хуш келдилар» деди. Бу ҳарамнинг биринчи ҳавлиси эди. Ҳавлининг тўрт томони нақшинкор, ойнабанд, гул чакилган даричалик, ҳаммаси бир хил бичиқда танобий (зол) уйлар, ҳар бир уйга маҳсус даҳлизлар ва бир-бирига ямашдириб солинган хоналарни шу даҳлизлар бир-биридан ажратиб турар эдилар. У қадар кенг бўлмаған саҳн остиға хишт тўшалган, ҳавли юзида тўрт-бешта қизил шолдан кўйлак ва бошлариға сариф шолдан рўймол ўраб, оёқлариға бедонадан кафш маҳси кийган ёш канизлар сочилған ҳолда вазифалари орқасидан юарар эдилар. Гулшан улар билан оҳиста сўрашди ва канизларнинг биридан ярим товуш ичида сўради:

- Онҳазратим?
- Шаҳнишиндалар, – деди каниз, товшини четка чиқармаслиққа тиришиб.

Шаҳнишин – хоннинг хос ҳужраси, хон овқатланадирған, ухлайдирған ҳам хотинларни қабул қиласидирған уй бўлиб, сув ҳавлисининг қатори билан то тахт ўрнатилған маҳкамагача қатор уч хона танобий уйлардан иборат эди. Бу уйлар шаҳнишинликка мувофиқ бошқа бинолардан баланд қилиб солинган эдилар. Ҳавлининг шарқий томони маҳкамага қаратиб солинган бинолар орқаси, жануби хос ойимлар – яъни хонимлар танобийси, ғарби – қисман танобий ва қисман ошхона ва ҳарам хазинаси биноларини ва бошқа ҳавлиларга чиқиши учун даромадларни ташкил этар эди.

Гулшан, «шаҳнишиндалар» жавобидан сўнг, тараддудлангандек бўлди. Бир оз иккиланиб турғандан кейин; яна бир қайта сочини, рўймолини, кийимини тузатиб олди ва шаҳнишин томонға бурулди.

– Ойихоним чақирадирлар, – деб бир каниз шивирлади.

Гулшан уч-тўрт қадам босқан эди, тўрдаги танобийдан чиқиб келган канизнинг ҳалиги сўзи билан тўхтади ва сўзсиз каниз томонға бурулди. Гулшан кирганда даҳлизнинг тўрида уч нафар каниз санама¹ тикиб ўлтурапар эдилар. Улар билан саломлашди. Ул саломлашқан аснода ичкари танобийдан олти ёшлар чамалиқ, оқ туслиқ кора кўзлик кўркамгина бир бола сариф атлас кўйлагини ҳилпиратиб чиқиб келди.

– Ассалому алайкум... Соғмилар, шаҳзодам, – деди Гулшан қўлинини кўкрагига қўйиб, болаға букилинқираған ҳолатда.

Шаҳзода жавобсиз кулимсираб, Гулшанга бир оз қараб турди-да, ичкарига кириб кетди.

Гулшан кафшандозда оёғини ешиб, гиламга чиқди. Даҳлиз ўн бир ёғочлик катта мунаққаш уйдан иборат бўлиб, тахмонида атлас ва адрас кўрпа, кўрпачалар уюлған, тоқчалари анвойи хитойи ва қашқар чиннила-ри, Бухоро мис ва кумуш идишлари билан зийнатланган эди. Гулшан кафшини еша бошлиғач юқоридағи санама тикувчилар ҳам ўрунларидан турған эдилар, келиб кўришдилар. Улар кўришиб бўлғанда, бояғи каниз ичкаридан чиқди.

– Кирсинлар, – деди Гулшанга.

ОҒАЧА ОЙИМ

Гулшан эшикка юриб келиб, рўймол – лачагини туздатти ва ичкарига қадам бости. Эшик ичкарисида қўлковишириб ўлтурған каниз ўрнидан туриб букилди.

¹ С а н а м а – ироки.

– Сафо келдилар¹.

Асл гиламлар, бахмал кўрпачалар, олтин ва кумуш асбоблар билан зийнатланган танобий уйнинг орқа ва ўнги деярлик кўзни қамашдиралиқ шукухларга ғарқ бўлған эди. Танобийнинг ҳавли томонига қурулған учта кичкина теразаларнинг ойналари ҳам бундаги асл ашёларнинг турлиқ нави қабилидан ҳар кўзи ҳар рангда жилваланар ва уларнинг акси зиёси билан шипга осилған олтин қандил алвон тусда товланар эди. Танобийнинг тўрида, ипак жойнамоз устида қиблаға қараб ўлтурган ойим тизасига ясланған шаҳзодани эркалаб, ёнига қайрилди. Эшикдан кириб, қўл қовиштириб тўхтаған Гулшан икки букилиб салом берди.

– Келинг, Гулшан, – деди ойим, – ўлтуринг, ваалай-күм ассалом.

Гулшан таъзим билан биринчи даричанинг юкори-сиға бориб ўлтурди ва дуоға қўл кўтарди.

– Ойи хонимнинг баҳт ва обрўлари зиёда, шаҳзодамнинг умрлари узун бўлсин.

Эшик ёнида тик турған каниз дуо асноси ўлтуриб фотиха ўқушди. Фотиҳадан сўнг яна ўрнидан туриб қадалди. Ойим ҳамон шаҳзодани эркалаб жойнамоз устида ўлтурар эди.

Жияклиқ атлас кўйлак, Бухоро кундалидан² желатка на бошиға санама рўймол ўраған ўттуз беш ёшлар чамалиқ бу хоним – Хоннинг мұyttамад³ хотини Оғача ойим ва шаҳзода эса хоннинг суюклиқ ўғли – Ўрмонбек эди. Оғача ойимнинг хитой хонимлариникига ўхшаш қора бодом кўзи ва умуман сиймоси Туркистон қизи эмаслигини айтиб турар, бироқ тилида бегоналиқ сезилмас эди. Оғача ойимнинг асли исми Масъуда хоним,

¹ Сафо келдилар – хуш келдилар.

² Кундал – зар иплар билан тўқилган қимматбаҳо мато.

³ Мутамад – ишончли, эътиимодли.

аммо «Оғача ойим» деб машхур бўлиши унинг қашқар қизи бўлғанлигидандир. Уйғурлар биздаги «хоним», «бекач» дейиш ўрнида «оғача» дейдирлар. Масъуда Ўш атрофида турғун бўлған уйгурлардан Ибодуллахўжя деганнинг қизи, Худоёр ўзининг иккинчи давлатида бунга уйланган эди.

Худоёр тахтни ташлаб Бухороға кетишка мажбур бўлғандан кейин кўб хотинлари унга вафосизлиқ билан эр қилиб кетканлари ҳолда, шу Оғача ойим эрининг ҳорлиқ ва муҳтоҷлик кунларига шерик бўлиб юрған ва шу вафодорлиғи жиҳатидан хоннинг эътиmodини қозонған эди. Иккинчидан, Оғача ойим Худоёрнинг ҳарам хотинлари ичидаги ақллик, тадбирлик ва шу сояда ҳарамнинг барча хонимлари ва юзлаб канизлари бунинг идорасиға топширилған эдилар. Юзлаб кундашлар орасидағи жанжаллар оғачанинг ислоҳиға¹ келиб тўхтар, ҳарамдан ҳар кимса бунинг сўзига қулоқ солишиға мажбур, ҳатто хоннинг ўзи ҳам хотинлар орасидағи онглашмиловчиликларни Оғачанинг ислоҳиға ҳавола қилғучи эди. Янги кийим бериш вақти етканда, кимга қандай кийимлик лозим, ким қандай нарсага муҳтоҷ – бу ма-сала ҳам Оғача ойим тарафидан ҳал қилиниб, хазиначиға буюрилар ва ҳозирланилған кийимликлар унинг томонидан тақсим қилинар эди. Бундан бошқа, кундалик ошхона овқати ҳам Оғачанинг белгилаши билан пиширилар, ойим ва каниз, доя ва чеварларнинг ҳаммомга боришлири, бекларнинг тўйиға чиқишилари ва шунга ўхшаш лозим-омадалар ҳам бу ойимнинг кўрсатишига мувоғиқ эди. Баъзан Оғача ойим мамлакат ишларига ҳам оралашиб олар, гоҳо ўз фикрига хонни унатиб ҳам кўяр эди. Худоёрнинг хотинларидан кичик Шоҳ ойим² вафот этиб, ундан бир бола – Ўрмонбек ятим қолған

¹ И слоҳ – тузатиш, тўғрилаш.

² Шунғон бегининг қизи (муал.).

эди. Худоёр Ўрмонбекни жуда яхши кўрар ва ўзига валиаҳд белгилаган эди. Кичик Шоҳ ойим ўлгандан кейин Ўрмонбекни ҳарамда эътимодлик бўлған Оғача ойимға топширди. Шундан бери ул Ўрмонбекни ўз боласидек тарбия қилиб келар ва бу сабабдан ҳам хоннинг назарида унинг қадри жуда юқори қўтарилган эди.

Оғача ойим ҳануз Гулшанга илтифотсиз, Ўрмонбек билан сўзлашмакда эди:

- Жуда шўх бўлибсан, ўғлим. Мен сени отахонингға чақиб бир урдирай.
- Будана берсангиз шўхлиқ қилмайман.
- Буданаларингни ўлдириб битирдинг-ку, золим, буданаларни яна қайдан олайлик.
- Мен ўлдирмадим, ўzlари ўлиб бутдилар.
- Зийракни нега урдинг?
- Зийрак менга будана топмади.

Оғача ойим эшик ёнида тик турған канизға қаради:

– Кел, Мисқол, – деди ва Ўрмонбекнинг орқасини силади. – Сен ғуманг билан ўйнаб кир, буданани эртага топдирамиз.

Каниз Ўрмонбекни етаклаб чиқа бошлади.

– Олдимға ҳеч ким кирмасин, – деди Оғача ойим. – Эшикни ёпиб чиқ.

Улар чиқғач, Оғача ойим Гулшанни ўз яқиниға чақириб, жойнамоздан кўрпачага сурилиб ўлтурди, такрор – «яқинроқ келинг, Гулшан», деб таклиф қилди. Оғача ойимнинг бирар муҳим сўзи борлигини сезган Гулшанбону қўл қовиштириб, ойимнинг яқиниға бориб тиз чўкти.

- Шаҳардан нима хабарлар топдингиз, Гулшанбону?
- Шаҳар хабарлари ойи хонимдан маҳфий эмасдир.
- Ўзингиз тинч турасизми, уй ичингиз соғмилар?
- Шукур... Онҳазратим ва ойи хонимнинг сояи давлатларида.

— Ишларингиз қандай? — деди кулимсираб Оғача ойим. — Бизга кундашлар топиб бўладими?

Бу саволдан Гулшан бошини қуий солди, Оғача ойим кулимсиганча Гулшандан жавоб кутиб турар эди.

— Сиз бизга кундаш изласангиз ҳам, — деди Оғача ойим, — албатта, ўз ихтиёргизча эмас, сайиднинг амрлари билан; шунинг учун бу тўғрида мен сизни айблай олмайман.

Бу сўз билан Гулшан бир оз хижолатдан чиққандек бўлди.

— Албатта, ойи хоним...

— Сўзимни ерда қолдирмаслиғингизға ишонғаним важидан, — деди Оғача жиддий тус олиб,— сиз билан бу тўғрида махфий бир-икки оғиз гаплашмакчи эдим.

— Канизингизнинг боши устиға, ойи хоним.

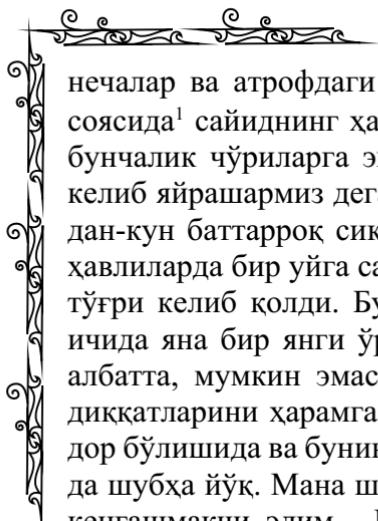
Оғача ойим деворға суялған ёстиқни тирсаги остиға тортиб такя қилди.

— Мен бу гапимни ўткан кун Ботирбоши холага ҳам айтиб қўйдим. Лекин сайиднинг қулоқлариға еткурмаслик шартдир. Бу тўғрида холадан ҳам сиз эҳтиётлироқсиз, деб ишонаман. Чунки сизнинг мен билан эски кадрдонлиғингиз бор.

— Чўрингиз сўз улашдиришни ёмон кўрадир, ойи хоним.

— Албатта, шундай бўлмоғи лозим, — деди Оғача ойим, — ўзгалардан ҳам сизга айтқулуғи йўқ, Гулшан. Сайднинг никоҳларида биз ўнлаб кундашмиз¹... Агар канизларни ҳам қўшиб хисобланса, кундашларнинг саноги бир юздан ортадир. Ботирбоши хола, яна бир

¹ Шариатда тўрттадан ортиқча хотин олиш йўқдир. Худоёрнинг расмий никоҳидаги хотини тўрттадан ошмас, яъни, янги хотин оладирған бўлса, тўртгинчи хотинини канизликка кечириб, ўрнига янгисини қўйиб турар эди. Оғача канизликка кечирилганларни ҳам бунда қўшиб хисобладир (*муал.*).

нечалар ва атрофдаги бекларимизнинг таважжухлари соясида¹ сайиднинг ҳарамлари уч-тўрт йилнинг ичидаги бунчалик чўриларга эга бўлди... Янги ва кенг ўрдаға келиб яйрашармиз деган эдик, баракатларингизда кундан-кун баттарроқ сиқилишиб борамиз. Ҳатто ичкари ҳавлиларда бир уйга саккиз, тўқуз каниз жойлашишфа тўғри келиб қолди. Бу ҳол давом этса, бирар йиллар ичидаги яна бир янги ўрда солишқа тўғри келадир. Бу, албатта, мумкин эмас. Ундан сўнг сайиднинг ҳамма дикқатларини ҳарамга тортилса, мамлакат иши халалдор бўлишида ва бунинг уволини бизлар кўтаришимизда шубҳа йўқ. Мана шу андишаларга бориб, сиз билан кенгашмакчи эдим... Бу андишам Ботирбоши холаға ҳам маъқул тушиб, ваъда берди. Сиз ҳам шу гапларни яхши ўйлаб, ўз фикрингизни менга сўзланг-чи, Гулшанбону.

Гулшан Оғача ойимнинг мақсадиға тушунмагандек бир оз ўйланиб турди:

- Муддаоларига чўрингиз тушунмадим, ойи хоним.
- Тушунмаган бўлсангиз, – деди Оғача, – мундан сўнг ҳарамга хотин ва каниз келтирилмасин, дейман.

Гулшан бошини қуий солди. Чамаси, Оғача ойимнинг таклифи унга ёқмағансумон эди. Дарҳакиқат, оғиздағи ошни олдириш ҳар ким учун ҳам бир хил эмасдир.

– Биз каминаларда нима гап, айланай ойи хоним... Биз, ҳарна қиссақ, онҳазратимнинг буйруқлари билан қиласмиз... Биз онҳазратнинг отқан ўқларимиз.

Оғача ойим Гулшаннинг кўзига анча тикилиб қолди. Лекин Гулшан кўзини ундан қочириб ерга боқди.

– Албатта, биз сайиднинг отқан ўқларимиз, – деди Оғача ойим қизиқишиқнамо. – Лекин, хўжам буюрди, деб ишнинг ўнг-терсига қарамай югурга бериш аҳмоқликдир. Агар сиз билан мен онҳазратнинг холис қулларига келиб кетсан, яхши ўйлаб, ўз фикрингизни менга сўзланг-чи.

¹ Атроф ҳокимлари хушомад тариқасида чиройли қизларни хонга юбориб турғучи эдилар... (*муал.*)

лари бўлсақ, сайиднинг давлатларига рахна солмайлиқ, дўсти нодонлиқ қилмайлиқ. Мана бу – холис қуллик даъвосида бўлған бизнинг қўлимиздан келадир... Зохиран, сайидга хиёнат кўринса-да, ҳақиқатда холис дўстлиқ, деб сизга бу таклифни қилдим. Сайдини кунчилайди¹, деб бошингизга келтира кўрмангки, ҳозир ҳам мен онҳазратнинг бир юзинчи хотини бўламан. Юз хотиннинг биттаси бўла туриб, кундашлиқ қилиш ўзи телбаликдир. Лекин, орада бир ғараз² бўлса, ул ҳам сизга айтканимдек, холис қуллик – чин давлатхоҳлиқдир³, тушундингизми Гулшан.

Гулшан «биз сайиднинг отқан ўқларимиз» деб Оғача ойимни аччиғландирған эди. Ўз хатосига тушунган Гулшан узр айтди.

– Мен сизга бу гапни бошқа мақсадда айтдим, ойи хоним. Биз, дедим... албатта, биз...

– Агар сиз бунда ноилож бўлсангиз, мендан йўл сўранг.

– Пир бўлиб қўлимдан тутсангиз, онҳазратимнинг ўғурларида бошим фидо бўлсин.

– Гап шундай бўлса, иккимизнинг бу ишқа кўмаклашувимиз ёки сукут қилишимиз давлатхоҳлиқ эмас, душманликдир, – деди Оғача ойим. – Маним сизга кенгашим – бундан сўнг устингиздаги хизматка бир оз ўйлашиб қадам босишидир.

– Мени итобга⁴ тутсалар?..

– Бунинг тадбири осон, – деди Оғача. – Аввал шуки, сайиднинг кўзларига оз кўрининг, кўринган чоғингизда сулук чўри тополмадим, деб узр айтинг. Сизни, то полмабсан деб қийин-қистоққа олмаслар, жазога торт-

¹ К у н ч и – рашик қилиш, қизғаниш.

² Ғ а з – мақсад, ният, муддао.

³ Д а в л а т ҳ о ҳ – хайриҳоҳ; дўст.

⁴ И т о б – таъна.

маслар. Мұхтожлиқдан құрқсанғыз мен бор, мен сизга құлымдан келған ёрдамни қиласман. Маъқулми, Гулшанбону?!

Кейинги жүмла билан Гулшаннинг чехраси очилиб кетди.

— Хұб, айланай ойи хоним.

— Аҳсан!

Даҳлизда санама тикиб ўлтурған канизлардан бири – хазинадор югуриб кирди.

— Лаббай.

— Опанғға икки тилло бер, устига мунсак ёп!

Аҳсан икки құлини күкрагига қўйиб, таъзим қилғандан сўнг, чикиб кетди.

— Шундай одатингизча маним олдимға келиб турвуринг, керагингиз бўлса торгинмай айтинг.

Гулшан бош букиб қуллик қилди. Эшик очилиб, қўлида адрес мунсаги билан Аҳсан кирди ва Гулшаннинг устида тўхтади. Гулшан ўрнидан туриб ойимға бош эгди. Шу ҳолда Аҳсан мунсакни унинг устига ёпиб, қўлиға икки тиллони ҳам узатди. Гулшан устида мунсаги билан оҳистағина ўлтурди. Аҳсан ҳам турған жойиға чўккалади. Гулшан доуға қўл кўтарди. Аҳсан омин, деди. Доудан сўнг Гулшан ва хазинадор – Аҳсан оҳиста-оҳиста орқалари билан юриб, Оғача ойимнинг хузуридан чикдилар.

ХОНИМ ОЙИМЛАР

Гулшан эгнида мунсаги билан даҳлизга чиқиб, уннадиги канизлар томонидан «илтифотга лойиқ қўрилгани» учун табрик қилинди. Кафшандозда кийинар экан, кўзи тўғридағи шаҳнишинда эди. Канизлар билан хўшлашиб ҳавлига тушди.

Юқорида сўзланганидек, бу ҳавлида хоннинг суюкли хотинлари ўзларига хос доя, чевар, канизлар ва куллари билан турар эдилар.

Оғача ойимнинг қаторидағи иккинчи танобий хоннинг суюкли хотини Розия ойимға қарар эди. Розия ойим гарчи ўткан йиллардагина хонға никоҳланган бўлса ҳам, ўзининг хаёлий ҳусни билан «сайид»нинг илтифотини жалб этиб, ҳарамда биринчи мавқуъга минган хонимdir. Хизматига тўрт каниз ва икки қул ҳадя қилинған бу ойим асли кошғарлиқ бўлған Охундожонбой деганинг қизидир. Розия хоним қизлиқ чоғида Кўқон бойларидан Жонбобо отлиғ бир кишига тегиб, бир бола туққандан кейин эри ўладир. Бундан сўнг кўқонлик Миён Фазл Ваҳҳоб ҳазратка эрга чиқадир. Гулшанбонуға ўхшаш хуфиялар «сайид»нинг кулогифа еткирган бўлсалар керак, бир кун хон, тўсиндан арава юбориб, Розия хонимни «мехмонға» чақиради...

Хоннинг ҳукмига қарши Миён Фазл Ваҳҳоб нима ҳам қила олсин. Розия хоним хон ҳарамида бир кечада қўниб, эртаси уйига қайтадир. Ул уйига қайтиб келганда Миён Фазл Ваҳҳоб Розия хонимнинг қўлиға талоқ хати топшириб, етти арава мол билан ўрдаға жўнатадир... Миён Фазл Ваҳҳоб бу ишни кўрқанидан қилғанми ёки хонға аччиғ тариқасидами, ҳар ҳолда буниси ҳатто Розия ойимнинг ўзига ҳам қоронғидир¹.

Гулшан Розия ойимнинг даромадига етканда икки нафар каниз даҳлиздан чиқиб, бўсағанинг икки томонида қўл боғлаб ва бош букиб тўхтадилар. Шу ҳолда ичкаридан гўё юзи сут билан сугорилғандек оқ, қуралай кўзи ойсиз ва булутиқ кечасидан ҳам қорароқ, қадди сарв каби мавзун, қора сочи тақимини ўпкан, уст-боши

¹ Ҳарам тўғрисидаги маълумотимизнинг аксариси бу кунда ҳам ҳаёт бўлған шу Розия ойимдан олинди. Ҳозир тўқсон ёшларға еткан бу кампир ўзининг кучлик хотираси билан бизга қимматлик маълумотлар берди. Ҳануз сақланиб келган баъзи ҳусусиятлари билан бизни таажжубка солди. Мухтарама Розия ойимға ва икки орада воситачи бўлиб устимга миннат қўйған кўқонлик дўстим Босит Қодирийға ташаккур ва раҳматлар айтишқа бурчлиман (муал.).

иپак ва олтинлар билан ғарқ бир хоним хиромон чиқиб келди. Бошидағи ҳисобсиз кокилларини санама тикилған оқ ҳарир рўймол билан озорсизгина боғлаған, ёқа ва этакларига нафис жияк бириктирган хонатлас кўйлак, Бухоро кундалидан қирғоқлариға олтин уқа (кўр) тутулған енгиз желатка кийиб, ёқут кўзлик олтин тутгамаларни бўшқина солған, хуснда мисли оз бу нозанин хоннинг суюкли хотини – мазкура Розия хоним эди. Розия хоним орқасидан саккиз-тўққуз ёшлар чамалиқ, кўз ва тишидан бошқа аъзосида оқи йўқ бир бола кўриниб, хонимни таъқиб этди. Бу ёш югурдак қулча хонимнинг ҳар бир майда хизматларига тайёр каби оёғ олар эди¹.

Розия хонимға қарши келгучи Гулшан букилиб са-

¹ Куллар аксар тожик ва ҳабашдан бўлиб етти ёшдан ўн икки ёшғача эдилар ва ҳарамда бундан юқори ёшдаги қуллар сақланмас, кул ўн икки ёшға етканда, ҳарамдан чиқарилиб, ўрдадаги бирар хизматка белгиланар эди, дейдир Розия ойим. Эрлиги олинган (бичилган) қуллар Худоёрнинг онаси Ҳоким ойим – Жоркин ойимғача (1185 йилда вафот) факат икки нафар бўлиб: (Эшмат саркор, Тошмат саркор; ҳар иккави ҳабаш) булар ҳам хондан ташқари ҳарамга киralмас эканлар. Ҳар кун эрталаб хон онасиға салом бергали киргандан ҳалиги икки нафар кул ҳам хоннинг орқасида кириб, Ҳоким ойимға салом бергандан сўнг яна хон билан бирга чиқишиб кетар эканлар (бу иккиси Шералихондан қолған, Ҳоким ойимға яқин, қадрдон қуллар бўлғанға ўхшайдир).

Розия ойимнинг айтишига қарағанда, шу икки қулдан бошқаларнинг эрлиги йўқотилмаган экан. Бундан онглашиладирким, Худоёр ҳарами тўғрисида ёзгучи ўрусларнинг кул (евнуҳ)ларни каниз ва хонимлар билан аралаш юрган ҳолда кўрсатишлари муболағадир.

Розия ойим яна тафсилга киришиб: «Хон биринчи мартаба таҳтдан ҳайдалишида ўзига қарашлиқ ёш қуллардан бир нечасини Жиззахка элтиб ўқутди ва сўнгги даврида уларни баъзи мансабларга кўйди. Улар: Шоғулом жарчибоши, Жамил Файзуло ва Муллача хазиначилар, Давлат удайчи, Давлат саркор ва Шопсанд кўрбошилар» дейдир. Бу қуллар ҳам ҳарамга киralмаганларидек, эрликлари ҳам жойида экан (*муал.*).

лом қилди. Розия хоним ишорат билан жавоб бергач, «эсонмисиз» деди ва унинг жавобини ҳам кутмай шахнишин томонға қараб йўл солди.

Гулшан Розия ойимнинг қуйисидағи даҳлизига юзланиб, ундаги канизлардан Курбон ойимнинг соғлигини сўраб ўтди. Курбон ойим танобийсидан сўнг ҳавлиниңг кун ботишиға мойил бино Шодмон ойимға қарашлиқ ва шу билан ҳарамнинг биринчи ҳавлисидаги ойимлар ҳисоби битадир¹.

¹ Розия ойимнинг айтишиға қарағанда, Худоёр ўзининг уч карра хонлик даврида шу хотинларға уйланган:

1) Қозок тўра – Розия ойим бунинг отасини аниқ айттолмайдир. Лекин, ўзи қирғизлардан эди, дейдир. Фикримизча, Мусулмонқулининг кизи шу бўлсамикин?.. Хизматида тўрт канизи бўлған; 2) Анбарчик тўра – Ўратепада юзбеги бўлған Худоёрбек валламининг кизи; 3) Катта пошшо ойим – қўқонлик Ҳўжа Калон тўранинг кизи, Насриддин бекнинг онаси, хизматида етти каниз, тўрт кул; 4) Қўқонлик ойим – Қўқоннинг Сармозор даҳасидан, кимнинг кизи эканини Розия ойим билмайдир. Хон биринчи мартаба таҳтдан кувланғач, эрга тегиб кеткан; 5) Курбон ойим – ғума (жория) лардан, Ўрмонбекнинг хазиначиси, хизматида икки кул, уч каниз. 6) Гулзода бекач – ғумалардан, хизматида тўрт каниз. Шаҳзодаҳон исмлик бир кизи бўлиб, 1919 йилда Ўшда ўлган; 7) Ширин бекач – ғумалардан, хизматида уч каниз, икки кул. Тўра пошша исмлик бир кизи бўлиб, қўқонлик Кароматхон тўрага берилган; 8) Исфаралик ойим – исфаралик Ҳабиб эшоннинг кизи. Бундан Моҳзодаҳон исмлик бир қиз туғулиб, қўқонлик Сафоҳон тўранинг ўғли Исоҳонға берилган (Моҳзода алҳол тирик эмиш). Худоёр иккинчи хонлик даврида исфаралик ойимни ғарлиқда айблаб, баҳона билан ўрдадан ҳайдаб юборған.

Худоёрнинг иккинчи хонлик даврида олған хотинлари:

9) Мунисхон пошша – қўқонлик Фозихон тўранинг кизи, хизматида саккиз каниз, тўрт қул. Бундан Сайид Умарбек исмлик ўғул туғулған. Сайид Умарбек бу кунда Рошидон райўн, Тўра кишлоқда турар эмиш; 10) Пошшабону ойим – Қўқонда машхур Баҳодирхон тўранинг синглиси, Мухаммад Аминбек билан Чорсолаҳон пошшанинг онаси, хизматида тўқкуз каниз, беш кул; 11) Масъудаҳон (Оғача ойим) Ибодуллаҳўжа кизи,

Гулшан ҳавлининг кун ботиши – ошхона ва бошқа рўзғор уйлари ёни билан бориб бир эшик орқали бизга маълум узун йўлакка чиқди. Йўлакда сув ҳавлисидан чиқиб келган бир каниз Гулшанни кўриши он қўлидағи сувлик кашкулни ерга қўйиб югурди:

– Эсонмисиз? Мунсак муборак, аямлар соғми?

Гулшан кўл учи билан кўришди:

– Ўзинг ўйнаб кулиб юрубсанми? Мунисхон пошша ойим саломатмилар? Биби пошша ойим ёзилиб кетдиларми?

– Шукур, шукур, бизнинг ҳавлига киринг.

– Киарман, – деди Гулшан ва устидаги мунсакни еша берди. – Сен маним келганимни уларга айтма. Мен ўзим бир оздан кейин чиқарман.

Фансуруллобекнинг онаси; 12) Кишибиби (Қизойим) – Худоёрнинг тогаси Гадойбой дотқонинг қизи. Бу аслида Шомуродхоннинг хотини бўлиб, Шомурод ўлгандан кейин Ҳоким ойим Бухорода ўғли Худоёрға Кишибибини никоҳлаб берган, хизматида беш чўри, уч қул; 13) Кичик Шоҳойим – Шуғнон ҳокимининг қизи, Ўрмонбекнинг онаси, боланинг чилласи чикмай ўлган; 14) Тўхтапошша (Чиндовулиқ ойим) – Наманганд тумани Чиндовул қишлоғининг хўжа қизларидан, хизматида тўрт каниз, уч қул. 15) Катта Шоҳойим – Дорбоз ҳокимининг қизи, хизматида етти чўри, катта Шоҳойимдан Сайд Фансурулло исмлик ўғул туғулиб, беш ёшида экан, Марғилонда Пўладхон ўлдирган; 16) Гуландом бекач – ғумалардан, бундан Офтобхон исмлик қиз туғулиб, Худоёр вақтида, ўн уч ёшида ўлган; 17) Моҳбегим бекач – ғумалардан. Биняминбекнинг онаси, хизматида уч қул, уч чўри; 18) Гулкиз бекач – ғумалардан; 19) Асал бекач – ғумалардан.

Учунчи хонлик даврида; 20) Қоратегинлик ойим – Қоратегин ҳокимининг қизи, хизматида етти чўри; 21) Биби пошша (экавотлиқ ойим) – Наманганд юкорисида Экавот қишлоғининг катта эшони Хўжам пошша тўранинг қизи, хизматида уч чўри, икки қул бўлған; бу ойимдан Сайд Фансурулло исмлик ўғул туғулиб, уч ёшида Пўладхон ўлдирган; 22) Розия ойим – (шу маълумотларни берғувчи) Розия ойимдан Сайд Умарбек отли ўғул бўлса ҳам уч

Каниз орқасиға бурилиши билан йўлакнинг юқори эшикларидан бири тарақ-туруқ очилиб, ичкаридан икки ёш, оёғ ялан каниз қувлашиб чиқдилар. Гулшанни мунсак билан овора кўрган кизлар шу тарафка қараб югурдилар.

– Гулшанжон, Гулшанжон! Эсонмисиз, омонмисиз?
Сарпа қутлуғ!

Шўх канизларнинг бири Гулшаннинг олдидан ва иккинчиси ёнидан ўрмалаб, бирининг оғзидан иккинчиси «Гулшанжон, эсонмисиз!» ни олиб эсанкиратдилар.

– Бўлди, бўлди! Шўх байтал ўлгурлар! – деди Гулшан, – ойимлар эшитса нима деган гап бўлади?

Қизлар Гулшаннинг сўзига қулоқ солмай, келган тарафларига қараб уни судрадилар.

– Тўқ байтал! Гулшанжон! Тўқ байтал!

ёшида ўлган; 23) Қамбар пошша – Хўжакалон тўранинг кичик кизи, Катта пошша ойим ўлгандан кейин болдиз олған, хизматида уч каниз. 24) Ойнисахон пошша – Турсун оталиқнинг кизи; 25) Тухфаниса ойим – Олтиариқ қозисининг кизи; бу қизға уйлангандан ўттуз етти кун кейин Худоёр ўрусларга сифиниб Тошканд келган; 26) Ҳамроҳ биби ойим – қўқонлик Нурматбой деганнинг кизи; 27) Сайданисо (чимёнлик ойим) қирғизлардан бирининг кизи. 28) Шодмон ойим – ғумалардан; хонға суюкли эмиш, хизматида уч чўри, уч кул; 29) Гулбону бекач – ғумалардан; хизматида бир чўри, бундан Озодаҳон исмлик қиз туғулиб, қўқонлик Баҳодирхон тўрага келин бўлған; 30) Руҳафзо бекач; 31) Сайқал бекач; 32) Санавбар бекач; 33) Аргувони бекач; 34) Нигор бекач; 35) Рузвон бекач. Бу олтovi ҳам ғумалардан эмиш.

Бу ерда ёзилғанлар Худоёрнинг тугал хотинлари ҳисоби бўлмас, деб ўйлайман. Чунки Розия ойимнинг хотиридан баъзиси кўтарилган бўлиши мумкинdir. Биз Розия ойимнинг ёнида эканмиз, ўртоқ Босит:

– Хон неча хотин олган эди, ойи? – деб ҳазил тариқасида такрор савол берди. Розия ойим мендан ийманган қиёфада:

– Хон курсин, унинг олган хотинларининг ҳисоб-китоби йўқ, болам, – деди ва манимчча жуда тўғри сўзни айтди (*муал.*).

Гулшан аччиғланса ҳам яна уларнинг сўз ва ҳаракатидан қулишқа мажбур эди.

– Куриб кеткурлар... Шунинг учун ҳам сенларнинг олдингға киргим келмайди-да!

Сўзга илтифотсиз, ўюн билан борған канизлардан бири Гулшаннинг қўлидағи мунсакни титкилаб ўзига тортди:

– Қайси гўрдан олдинг, менга берсанг-чи шуни!

– Ол, ол! – деди Гулшан мунсакни бўшатиб. – Ўлимлик қиласан!

– Албатта тобутимга ёпарлар!

Йўлакнинг бошидағи эшикка етдилар ва учиси бирдан сиқилишиб, ичкарига кирдилар.

ҚИРҚ ҚИЗЛАР

Гулшанлар кирган ҳавли «Қирқ қизлар» деб аталар эди. Бунда хоннинг кўнгил очишига хизмат қилғучи «Қирқ қизлар» турар эдилар. Бу ҳавли ундаги ўюнчи, созанда ва навозанда канизларнинг сонидан олиб «қирқ қизлар» аталған эди.

Худоёрнинг ҳарам канизлари сони бир юз элли беш нафар бўлиб, булардан ўн тўрт нафар оқ саройда, саккиз нафар шаҳнишинда, яъни хоннинг ётиш туришига маҳсус, саккиз нафар Ўрмонбекка қарағучи, ўн нафар доялар ҳузурида, йигирма беш нафар шу «қирқ қизлар»да ва қолғанлари ҳар қайси хоним ойимларнинг хизматида эдилар.

Ҳавли юзида тўп (копток) ўйнағучи «қирқ қизлар»-дан етти-саккизи Гулшан олдига югурдилар.

– Эсонмисиз!

– Елиб югуриб ҳорманг!

– Эрингиз ўлмадими!

– Шаҳар йигитлари омонми!..

Бу қызлар ҳалигилардан қолишмайдирған шүх эдилар. Гулшан ҳам энди жиддият сақлаб турмади:

– Зерикмай ўлтурибсанларми? Ичларингда туғиб қўйғанларинг йўқми? Ўйнаш қилиб тутилмадингларми?

Бу ҳавли тўртта кичик ва битта зўр танобий уйдан, ҳам «қирқ қызлар»ға маҳсус ошхона ва бошқалардан ташкил топиб, қызлар кичик уйларга жойлашқан эдилар. Уларнинг ясаниға келганда, юқоридағи канизларда кўрилгандек – қизил шол қўйлак, сариф гуллик қизил шол рўймол, шуваматос ёки адрес жалатка эди. Ҳозирги тўп ўюниға иштирок этувчи қызларнинг ҳаммаси деярлик ялан оёғ бўлиб, юмишдаги ва ошхонада ош пиширгучи қызлар дуранглик бедона кафшлар кийган эдилар. Аксарият, йигирмадан ошқан қызлар, ичларида ўн олти, ўн етти ёшлиқлари ҳам кўринар эди. Бу қызлар мамлакатнинг ҳар тарафидаги беклардан хонға ҳадя тариқасида юборилғанлар, шунинг учун улар терма дўндиқлар эдилар. Чўри исми билан ҳарамга келган кунлари ҳар бирлари ҳам хоннинг «илтифоти»га бир-икки мартабагина «лойик» кўрилиб, сўнгра «қирқ қызлар» ичига ҳавола қилинған эдилар. Улар ҳануз ҳам шаҳарнинг машҳур хотинлари бўлған Нусрат ҳофиз, Ботирбоши хола, Тилло ҳофиз, Тожи ҳофиз, Мисқол ҳофиз, Хон оғача, Мисоқ оғача, Улуғ ўюнчи, Шоҳбачча, Ражабхон, Тош ҳофиз ва ҳатто марғилонлиқ Зебихонлардан ўюнга, созга, ашулага таълим олиб келарлар ва шунинг учун ҳар бирлари ўз хунарларида яхши санъаткор бўлған эдилар. Жума куни етканда бу ҳавлидаги катта танобий тартибка солинар, «қирқ қызлар» янги кийимлар кийиб упа-эликлар кўярлар, турли зийнатлар тақиб, ажойиб суратда базмга ҳозирланарлар эди. Жума нализдан кейин хон баъзан ёнида Розия ва Оғача ойим-

лар билан бу ҳавлига ўтар ва катта танобийнинг тўрига қўюлған маҳсус курсига ўлтуриб, «қирқ қизлар» базми-ни кўрар эди...

Шу йўсун қизлар Гулшанни ҳавли ўртасидағи тўп ўюниға судрадилар. Гулшан ўюнға иштирок этишда тихирлиқ қилиб кўрган эди, қизлар зўр келдилар. Ноилож ул ҳам ўйнамоқقا мажбур бўлди. Бир чеккада ўлтуриб ешинди. Шу қизлардек ялан оёғ, бош ялан бўлди. Товор кўйлагини аяб липпа урди, енгини тирсаги юқорисиғача шимарди ва ички кийимини ҳам болдириғача кўтарди.

Қизлар ўzlари ясаған катта ипак коптокни Гулшанга бердилар:

– Марра беш-ўн; ҳар ўнда бир айланиш; агар тўпни маррага еткармай қочирсангиз, ҳар биримизни апичиб, ҳавлини бир айлантириб чиқасиз! – дейишиди қизлар.

Гулшан шартни эшитиб ўйланиб турди.

– Агар маррага еткарсам?

– Биз апичиб айлантирамиз!

– Қочинглар бўлмаса! – деди Гулшан ўртаға тушиб, – тўпка тегсанглар, менга ҳадук берсанглар хисоб эмас!

Қизлар унинг шартига кўниб ҳавлининг теварагига тарқалишдилар. Гулшан ўйинни бошлади. Тўп чиқағон эди. Гулшан биринчи ўнни муваффақият билан тамомлади. Ўн иккинчи урушда биринчи ўн учун айланган эди, Гулшаннинг узун соchlари атрофка тарқалиб, ҳатто кўкраги ҳам ларзага келди... Қизлар қийқиришиб кулдилар. Иккинчи ўннинг айланиши ҳам шу йўсун кулги берди. Лекин учунчи ўннинг ерга саккизинчи урулишида копток қочти. Гулшан коптокни ҳарчанд қувлаб юқори чиқаришға урунса ҳам бўлмади, ерда думалаб қолди. Қизлар қийқириқ ичидаги чапак уриб юбордилар ва Гулшанни ўраб олдилар. Гулшан чиқиб қочишға хез-

ланса ҳам бўлмади, ул кутмаганда бир қиз орқадан келиб сакраб минди...

– Хих, эшагим!

Қизлар қулишар эдилар. Икки қиз Гулшаннинг олдўрум сочидан ушлаб етаклади. Бу томошага ҳатто уйдаги ва ошхонадаги қизлар ҳам қизиқсиндилар. Биринчи қизни ҳавли айлантириб чиқсан эди, иккинчиси минди... Шу йўсун бечора Гулшан ўнлаб қизни ўз устига миндириб, орқаси яғир бўлаёзди. Яна ўюн бошланди...

Шомга яқин ош тайёр бўлиб, қизлар ўз қўшоқлари билан уйларига кирдилар. Гулшан ҳам бир қўшоқ қизларға қўшулиб, ўртадаги уйга кирди. Қизларнинг ўзи-дек уйнинг полос ва жиҳозлари ҳам бесаранжом эди. Унда бир рўймол, бунда бир маҳси, нарида яна бир нарса... Хулласи, уй ивирсисб ётар эди.

Гулшан бу ҳолдан ранжиб қизларни урушти:

– Сенларга ҳеч сон кирмади... Қачон кўрсам, уйларинг лўлининг хуржун солған елкаси!

– Лўлининг хуржун солған елкаси бўлса, – деди Нозик отлиғ бир қиз, – ўзинг йиғиштириб бер, Гулшан опа!

– Менми, менга нима?

– Менга ҳам нима?

– Сенинг турадирған уйинг, – деди Гулшан, – йиғиштирсанг, қўнглинг равшан бўлади.

– Уй йиғиштирилмаса ҳам қўнглим равшан, – деди Нозик ва ёнидағи Тухфага қараб кулди. – Тухфа, сенинг ҳам қўнглинг равшанми?

Тухфа оғзини катта очиб, Гулшаннинг олдиға келди:

– Мана, ўз кўзинг билан қара, опа: қўнглим чилчироғ ёққандек равшан, кўрдингми?

— Күрдим, күрдим? – деди Гулшан, юзини четка ўгуриб. – Кўнглинг равшанлиги устига яна бир нарса ҳам тилабдир...

— Нима тилабдир, эрми? – деди учунчи ёқдан Кумри. – Кўнгилдагини топар экансан, опа! Меникига ҳам қара-чи, нима тилар экан?

— Сеники ҳам эр, – деб кулди Гулшан. – Буларга бир сўзни айт-да, қоч! Ош келди. Нозик, дастурхонингни ёз!

Нозик дастурхон ёзди. Ўртаға икки хитой лагандада палов қўйилиб, Гулшан билан етти қиз ошқа ўлтурдилар. Кенгаш-пенгаш бўлмади. Хуфтандан кейин уйлардаги қизлар бирин-сирин катта танобийға йигила бошлиладилар. Икки чилдирма қизитилди ва дутор, танбур, ғижжак, чанг каби асбоблар созланди. Қизлар ўзаро базмга ҳозирланар эдилар ва ҳар кеч ҳам базм билан кўнгил ёзар эдилар. Дарҳакиқат, эркаклар дунёсидан алоқаси кесилган мазлума, оила ҳаётидан маҳрум бечоралар шундан бошқа нима билан ҳам овинсин? Уларнинг овинчоғи – кундузлари ўюн, кечалари базм ва тунлари уйку ҳам туш эди.

Қизларға маҳсус назокат билан соз чалинар эди. Созга йўлбошчилик қилған чилдирма ярим товушда гумбирлар, кўнғуроқлари шинғирлар эди. Катта қандидилдаги чилчироғ нури остида ҳарам қизларининг хусни ял-ёнар, ўртада ўйнағучининг маммалари мақом билан силкинар ва «Қирқ қизлар»дағи кундалик базмга одат қилған бошқа ҳавли канизлари билан танобий борған сайин тўла борар эди.

Ўюнчи қуллиқ қилиб, саҳнадан чиқди. Унинг ўрниға Нозик қўзғалди. Нозик саҳнага чиқиши билан чилдирма ҳам бошқа куйга ўтди:

– Бак-баканг, бак-баканг...

Чилдирмага созлар замлангандан кейин, икки ўртадан узуқ ва шўх бир куй туғилди. Нозик ўртада хиро-

мон бир тарафка ўткан эди, қизларнинг баъзисидан соз каби шўх ва нафис оҳанг эшитилди:

Очилғанда лолалар, териб юрғай болалар,
Айтингиз-чи, холалар, ўткан дўндиқ созмидир?
Ўткан дўндиқ созмидир?
Термулғаним билмаса, писандига илмаса,
Рахми асло келмаса, менга қилған нозмидир?
Чеккан жабрим озмидир?

Нозик ўйнар, қизларнинг ашуласига аъзо ҳаракати билан тасдиқ ишорасини берар ва бунда нафис бир санъат кўрсатар эди.

Бағрим ўтда ёнади, ёрим мендан тонади,
Кулни йўққа санади, мендан ё аразмидир?
Мендан ё аразмидир?
Ёрим юзи гул эрур, зулфлари сунбул эрур,
Лаҳза кўрган қул эрур, ёки бул пардозмидир?
Ёки бул пардозмидир?
Хуммор кўзинг ўйнатиб, ошиқни арzon сотиб,
Исён лойига ботиб, жабру ситам бозмидир?
Жабру ситам бозмидир?
Тирнамагил сен ярам, йиглатма кўб, қил карам,
Турған ўрнингдир ҳарам, яъни шоҳим базмидир!
Яъни шоҳим базмидир!
Ою йиллар йиглаған, бағрин ҳар дам тиғлаған,
Ҳасратидан биғлаған¹, бахтсиз бир қиз Назмидир!
Бахтсиз бир қиз Назмидир!

Кейинги байтлар оғир бир фожиани тасвир қилдилар: ойлар, йиллар йиглаған, ҳасратидан хушсиз

¹ Биғлаған – бигиллаған, хушсиз йиқилған (*муал.*).

йиқилған баҳтсиз бир қызниң жонсүз фарёдини гавдалантириб күрсатдилар. Бу ўрунда шүх күй лобарғина қилиб бир ҳасратка таржимонлиқ этди. Юқоридан бошлаб ўйноки рухда куйлаб келгап қизлар ва доим нозу карашмада бўлған ўртадағи ўюнчи ҳам бундаги оғир маънони ўзича олишқа тиришдилар...

Ою йиллар йиғлаған, бағрин ҳар дам тиғлаған,
Ҳасратидан биғлаған баҳтсиз бир қиз Назмидир!

Бу «баҳтсиз бир қиз» базмдаги қизларнинг ҳар қаюсиға маълум эди. Факат бу мажлисда унинг фарёди иштирок этса ҳам, ўзи иштирок этмас, беҳисоб фарёдлар, фифонлар, ҳасратлар билан чарчаған бу қиз ҳозир тупроқ остида тинчіб ухлар эди. Унинг таржимаи ҳолини «қирқ қизлар»дан ҳар ким билганидек, ҳатто уни кўмсаб йиғлағучилар ҳали ҳам топилар эдилар. Дарҳақиқат, озодликдан маҳрум этилган мазлума қизларға неча асарлар қолдириб кеткан бир шоирани ким билмасин, кўбчиликнинг айттолмаган ҳасратини куйларга солиб берган шоирани ким унутсин? Ошиқидан айрилған бир маъшуқа, номусиға тўкунилған бир мазлуманиң фарёди кимларнинг юрагига кириб ўлтурмасин?

Шундай... Мундан бирар йиллар илгари шу «қирқ қизлар» ичидә Назми исмлик бир қиз ўлган эди. Бу шу қызниң тўкуған байтларидан бири эди. Қизларнинг сўзига қарағанда, Назми Кўқон қишлоқларининг биридан, чиройлик қиз экан. Назми холасининг ўғли билан севишкан, ҳатто тўй кунлари ҳам яқинлашқан экан. Отаси жуда камбағал дехқон бўлиб, Худоёрнинг неча йиллик солиқларини тўламаған экан. Худоёр чўғоллари (золим табиатлик, раҳмсиз солиқ йиғувчилар) қиши

лоққа чиқиб, Назмининг отасини сиққанлар, урғанлар... Қизидан бошқа мол тополмай, уч йиллик солиқ бадалига Назмини тутиб, Худоёрға тортиқ қылғанлар. Хонға Назмининг ҳусни ёккан, уни доя хотинларға қўшиб ҳаммомга юборған. Худоёр бир-икки кеч бечоранинг номусига тегиб, сўнгра «қирқ қизлар»ға қўшқан... Назми шунда икки йил чамаси куйлаб, йиғлаб юрган, «қирқ қизлар»ға кўб янгиликлар берган ва охирда ўзи сил бўлиб ўлган...

Назмининг охирғи икки байтидан сўнг базм битди.
Ҳар ким ўз жойиға тарқади.

НОЗИК

Гулшан бояғи етти қизлар ёнида ухламоқчи эди. Нозик билан Тухфа ўрун ёзар эдилар. Қумри Гулшанга шўхлиқ қиласанди.

– Сен аҳмоқсан, Гулшан опа! – дер эди Қумри. – Эрингни ёлғиз ташлаб биз «бўйдоқлар» ичидаги нима маъно топасан?

– Алжимай ўл! – деди Гулшан. – Сенлардан, албатта, маъно топмайман... Сенларнинг ўйлағанларинг фақат...

– Бўлмаса сен нимани ўйлайсан?

– Мен тириклик тўғрисида ўйлайман. Сенлар тўқлиққа шўхлиқ қиласанлар. Бир вақт мен ҳам хоним ойимларға чўри эдим. Бироқ сенлардек...

Ҳамма қизларнинг қулоқ-кўзи Гулшаннинг оғзида эди. Ўрунни ёзиган битирған Тухфа сўради:

– Сен ўйламасмидинг?

Гулшан бир оз жавобсиз, кулимсираб турди.

– Ўйласам ҳам сенларча ҳар кимнинг олдида валдидрамас эдим... Бу ўзи шайтоннинг иши. Намоз ўқусанди,

рўза тутсанг, хаёлингга бу нарса ҳеч келмас. Мана биттаси Зарифа, сенлардек уят сўзга оғиз очмайдир.

– Ва-ха-ха-ха! – деб кулиб юборди Қумри. – Айт-чи ўзинг, Зарифа, сен кеча қандай туш кўрдинг?

– Қуриб кет, – деди Зарифа юзини четка ўгуриб. – Кишини кўрган туши билан айбламакчи...

Қизлар бирин-бирин келиб ўрунлари устига ўлтурдилар. Ўрун қатор ва бир-бирига тақаштириб солинган эди. Гулшан ўзи учун четроқдағи ўрунни танлади.

– Кўйлак ешар! – деди Қумри турған кўйи ва кўйлагини ешиб ташлади. – Иштон солар!

Қизлардан тўрттаси Нозикни таъқиб этдилар ва шарт-шурт бир-бирининг яланғоч этига уришиб шартак олишдилар. Қип-яланғоч қизлар билан кулги бошланди.

– Сенларнинг ёнингда ёткан киши гуноҳкор бўлади, – деди Гулшан бошини кўрпага буркаб. – Агар билсанглар, ҳар қайсинг иккита, учта боланинг онаси бўладиган ёшдасанлар.

– Тўғри айтасиз, айланай Гулшан, – деди Қумри яланғоч ўзини шамга солиб. – Менга яна бир қараб кўринг-чи, балки беш боланинг онаси бўлсам ҳам арзир.

Ҳамма кулишиб юборди. Кўрпани бир оз очиб қараған Гулшан ҳам бу ҳолдан ичи қотиб кулди.

– Шамни ўчир.

Қумри тоқчадаги шамни ўчирди. Уй қоронғиланди. Энди «нари ёт, бери ёт» билан бир-бирларини итариб, суриб кўрпани тўрт томонға тортишиб жанжаллаша бошладилар.

– Ухлатасанларми, йўқми? – деди Гулшан жекириниб.

– Жим, жим, – деди ярим товуш билан Қумри. – Гулшан бизнинг уйга ухлағали келган экан.

- Уйида эри ухлатмаған бечорани.
- Мен шунинг учун ҳам эрга тегмайман-да, — деди Кумри. — Эр деганнинг оти ўчсин, кишини ухлатмайди.
- Ухла, бечора, ухла, — деди Тухфа, — «Кирқ кизлар»дан саранжомингни олиб кет.
- Яна кулги кўтарилиди. Гулшан ҳарчанд ўзини ушласа ҳам яна қизларнинг кулгисига тортилди.
- Гап-сўзда ҳам бир маъни бўлиши керак, — деди Гулшан, — бўшдан-бўшка ҳириңг-ҳириңг, бундан кўра тинч ухлаған яхши.
- Маъни ўзи нима, Гулшан опа?
- Маънининг маънисини сўрама, Тухфа, — деди Кумри, — Гулшан опам жавоб берсин, бизнинг шу «кирқ қизлар»да қамалиб ётқанимизда ҳам маъни бормикин?
- Уни қўявур, — деди қизлардан яна бири, — Гулшан опам эрини ёлғиз ташлаб, биз маънисизларнинг ичидагина бир маънисиз бўлиб ётипти; шунда ҳам бир маъни бормикин?
- Товушларинг ўчсин.
- Бор, бор, — деди аллаким. — Бизга ҳамроҳ топиб келади.
- Бизга ҳамроҳ топиб келганида ҳам маъни борми?
- Нега маъни бўлмасин, бизга ўхшаш маънисиз кўпаяди.
- Яна кулги кўтарилиди. Қизларнинг «маъни»дан бошлиған «пайрав»ларининг кейинги жумласи Гулшанга ҳам таъсир қилиб ҳиринглади.
- Кирилиб кет ҳаммаларинг... Энди маънисизни кўпайтирмайман, тинч ухлаларинг.
- Баракалла, — деди Нозик. — Ана энди сизга ҳам маъни кирипти.
- Бекор айтибсан, Нозик, Гулшан опамга маъни кирганига кўб бўлған.

- Масалан, қачон кирган?
– Анчадан бери... Эрга текканингизга қанча йил бўлди, Гулшан опа?

Қизлар яна шаққиллашиб кулдилар.
– Бемаза гапни қўйинглар, ухлайлиқ.
– Ухлашни бир оз қўйиб тур, Гулшан опа, – деди Нозик. – Мен сенга мазалик бир ҳикоя айтсам эшитсанми?
– Ҳикоянг қурсин...
– Ўзи мазалик гап. Эшитмасанг, бари бир ухлатмайман.

Гулшан минғиллаб ўрнида ағдарилди.
– Айт, лекин чўзма.
– Чўзмайман. Сенлар ҳам жим ёт, овсинлар!
Бир-бирини қитиғлаб, ҳиринглашкан қизлар Нозик-нинг сўзига қулоқ солмадилар.
– Тухфа, Қумри! – деб хайқирди Нозик. – Тинчимасанглар бўғаман, майлими?

Нозикнинг таҳдидига қулоқ солувчи яна бўлмади. Нозик ирғиб ўрнидан турған эди, қизлар кўрпага яшириндилар.

– Оғзингға аямай ураман, Наврўз!
Кўрпа ичида қизларнинг пиқиллаши эшитилса ҳам, бояғи тўполон биткандек бўлди.

– Уйғоқмисан, Гулшан опа?
– Гапуравер.

Қизларға яна бир мартаба танбех ясағандан кейин Нозик ўз ўрниға келиб ўлтурди.

– Бир кун эрталаб биз ҳаммомдан келар эдик, – деб ҳикоя бошлади Нозик, – бизга йўл устидан бир йигит ҳамроҳ бўлди...

– Эски дард, – деди аллаким, қизлар пиқиллашиб юбордилар.

– Эски гап бўлса, кишини эшилкали қўймайсанларми?.. Мен Гулшан опамга сўзлаб бермақчиман, сенлар эшилмасанглар, ухлаларинг ё бўлмаса, сўзни сўзга қовиштирларинг!

– Сўзлай бер, биз тинч ётамиз, – деди Тухфа, – Наврўз, Қумри, Ҳамроҳ, жим ёт-да, ахир!

– Шундай, Гулшан опа, йўлдан бизга бир йигит ҳамроҳ бўлди. Ўзи қандай йигит деб сўра: сурма қўйғандек оҳу кўзи бор, қизил олмадек таранг юзи бор, энди чиқиб келган қўк майса мўйлаби, Розия хонимникидан ҳам нафисроқ қалам қоши... Устига кийган бекасам тўни ўзига шундай ярашқанки, биз қизлар ихтиёрсиз унга қарашибди, а, шундайми, Тухфа?

Тухфа тасдик қилди, Гулшандан уйғоқлик жавобини олиб, Нозик давом этди:

– Ёш, уятчан йигитка ўхшади. Йигирма чоғлиқ қизнинг ўзига тикилганидан уялиб, ерга қаради... Бизни ҳаммомга олиб борғучи Насиба хола билан Ҳанифа доя эдилар. Улар бизни йигитка айланишкан ҳолда кўриб, тез юришқа қистадилар. Биз йигитка қарай-қарай ночор кадам босар эдик. Йигитча бўлса биздан қолишмай бирга келар эди. Биз ўрда дарбозасига етаёзған эдик мен қайрилиб орқамга қарадим. Ёш йигит ҳамон ўн қадам нарида келар эди... Шайтон васваса қилиб кўнглимга бир гап келди. Секин-секин сурилиб, қизлардан кейин қола бордим. Энг орқага чиқғач, бошимдағи рўймолни олиб, паранжи ичидан ерга ташлаб юбордим... Дарбозага яқинлашқан эдик, дарбозани очиб дарбозабонлар четлашдилар. Рўймолим ерга тушдими, йўқми – билмас эдим, лекин дарбозадан ташқарида тушиб қолишини тилар эдим... Иш кутканча чиқмади, деб афсус қилдим, чунки дарбозадан ўн адим ичкарига кирган эдик, дарбоза ёпилмасдан яна орқамга қайрилдим.

Үзимдан беш қадам нарида тушкан рўймолимни бояги йигит энгасиб ердан олар эди. Мен бурулиб йўлимға кета бердим...

– Опа, рўймолингиз тушти!

Юрагим орзиқиб тўхтадим. Йигитча рўймолимни келтирди, тусида бир оз кулимсиш бор эди.

– Сизникидир? – деб сўради.

– Меники, – деб қўлидан олдим, раҳмат айтиш ҳам эсимдан чиққан. Дўндиқ йигит бошқа сўз айтмади. Рўймолни менга бериб ўрданинг улуғ дарбозасига қараб кетди. Мен бўшашғанча қизлар орқасидан ҳарамга судралдим. Мен йигитни бир адим наридан кўрдим, товшини ҳам эшилдим, қўли ҳам қўлимға тегди шекиллик. Ухламайсанми, опа?

– Уйғоқман, – деди Гулшан. – Хўш ундан сўнг нима бўлди?

– Нима бўлғанини хозир сўзлаб бераман... Юрагим ўйнаған ҳолда «Қирқ қизлар»ға кирдим, «опа, рўймолингиз тушти, сизникими?» жумласи қулоғим остидан кетмайди ва суврати кўз ўнгимга келган сайин, юрагим орзиқади. У ёкни ўйлайман, бу ёкни ўйлайман, ўймининг бошиға еталмайман, аммо юрагимга бир парча олов ташланған, ёнаберадир. Ичимдаги шу ўт билан гўё мен маст бўлғанман, бошим шишкан, кўзим тинған, юрганимни-турғанимни билмайман. Нега кўрдим, нега қарадим? Нега рўймолимни ташладим, нега олиб берди, нега ўрдаға киралди? Бу ўзи жин, мени жинни қилмоқчи... Ох, яна бир кўрсам эди! Ҳаммом борғанларнинг ҳар биридан сўрайман: «Йўлдағи йигитни сен кўрдингми?» «Кўрдим»... «Кўрган бўлсаларинг сенларнинг ҳам юракларинг ёнадими, яна кўргинг кела-дими?» «Йўқ». Шундан сўнг унинг жин бўлғанлиғиға ишониб қоламан: мен жинга тегишдим, жин мени чал-

ди, дейман. «Бизнинг ўрдада шундай йигит борми?» «Йўқ». «Сенлар ҳам унинг орқамиздан ўрдаға эргашиб кирганини кўрдингларми?» «Йўқ». Демак, мени жин чалған... Тухфа бўлса: «Сен пари йигитка ошиқ бўлғансан», деб кулади. Мен унинг сўзига ишонаман. «Балки пари йигитдир, ул ҳам мени яхши кўргандир», дейман. Шундан кейин мен кута бошладим. Агар яхши кўрган бўлса, мени ўз юртига олиб кетар, деб ўйладим. Эрта кутдим, кеч кутдим, пари йигитдан дарак йўқ. Ўн беш кундан сўнг яна ҳаммомга бориш чоғи етди. Мен сўйиндим, балки бу кун парилар юртига кетарман, деб ўйладим. Шу орзуда ҳаммадан илгари мен отландим. Бордиқ. Ҳаммомдан чиқиб пари йигит билан учрашкан жойға яқинлашқан эдик, юрагим ўйнай бошлади. Учрашилганда қиласидирған ишоратларни ўйлаб қўйған эдим. Агар четдан туриб ўзига имласа, қизлардан ажралиб қолмоқчи эдим. Маълум жойға етдик... Пари йигит йўқ. У ёқ-бу ёқка, тор кўча ичларига қарадим, яна йўқ. Баданинга совуқ тер чиқди, қизлардан ажралиб, йўлда тўхтаб қолганимни ҳам билмайман. Бир вақт Насиба холанинг чақирған товши билан кўзим очилди ва не зайлда қизларға етиб олғанимни билмадим. Ўрда дарбозасига еткунча неча қайта орқамға қарадим, – деди Нозик ва узоқ тин олиб, бир оз тўхтади. – Шундай, мен пари йигитка ошиқман. Уч ойдан бери ошиқман, Гулшан опа.

– Пари йигитка ошиқмисан, хе-хе-хе.
– Нега куласан, Гулшан опа?.. Ишонмасанг, Тухфадан сўра.
– Ошиқлиғингға кулмайман, – деди Гулшан кулиб. – Сен айткан йигит пари эмас.

Нозик ўрнидан сапчиб турди.

– Ким бўлмаса?
– Одам!

- Одам? Сен уни кўрганмисан?
- Кўрганман... Ўзи бизнинг ўрдада... Ҳозир пойгачининг ўрнига ким ўлтурган, биласанми?
- Биламан, мирзо Анвар отлиғ киши.
- Сен ошиқ бўлған «пари йигит» шу...
- Тухфа бирдан хаҳолаб юборди. Бу кулгидан уйқуға борған қизлардан баъзиси чўчиб кетди.
- Мирзо Анварга ошиқ бўлған экансан, Нозик.
- Нозик ҳамон қотиб тураг эди...
- Шу қадар ёш йигит мирзобоши бўлғанми, Гулшан опа?
- Бўлған.
- Бўлса ҳам арзийди, – деди Нозик, – Ўзи уйланганмикин?
- Мен қаёқдан билай, уйланганми, эмасми?.. Уйланмаган бўлғандага ҳам сени олмас.
- Нозик бир неча вақт жим қолди...
- Албатта мени олмас, – деди Нозик, унинг товшида шу чоққача эшитилмаган бир синиқлиқ оҳангига бор эди. – Албатта, сен айтканча, мени олмас. Менга ит теккан, мен...
- Гулшан жавоб бермади. Бир оздан сўнг қатордан пишиллаган товушлар эшитилди ва бу пишиллашни ора-чора пик-пиқ йиғлаған товуш бузар эди.

ЯНГИ «ХУНАР»

Ичкаридан чиқиб келган маҳдум мирзобошини кутиб ўлтурғучилар ичидаги мулла Абдураҳмонни ҳам кўриб қолди.

– Бахайр, мулла Абдураҳмон, баҳайр... Ва алайкум ассалом.

Солиҳ маҳдум мулла Абдураҳмон билан қўришиди ва уни кишилардан айириб меҳмонхонаға олиб кирди.

– Хўш, ҳабба... Хўб саломатмисиз?

– Алҳамдуиллоҳ... Ўзларининг сиҳҳатлари?

– Парвардигорга минг қатра... Хўш, қадамлариға ҳсанот?

– Мен тунови кунги марҳаматлари юзасидан... – деди мулла Абдураҳмон, – башарти мирзо Анвар жабноблари мувофиқ кўрсалар, муншийликка кирсамми, деган ниятда...

– Кўб яхши, кўб яхши, – деди маҳдум, – не ғаройиблиғи бор, илмингиз кофий, фақат иншо... иншодағи нуқсонингизға албатта Анвар устозлик қиласар, қараб турмас... Ҳусниҳат важида сизга таълим ҳожат бўлмаса керак.

– Тахрир ва иншода ҳам устозга муҳтоҷлик оз, – деди бир оз нафси олинған қиёфада, – мирзо Анвар каби бўлмасамиз ҳам ундан берироқ, тақсир...

– Яна яхши, яна яхши. Аммо, лекин девонхонадаги барча мирзо, муфтиларға қарағанда Анварнинг таҳрири фасихроқ¹ эмиш. Бу, албатта, таълим хосияти... Камкўст ўрганилса, бешак манфаати бўлур. Хўб... Мирзо Анварга ўзлари тасодиф келмакчиларми ёки мен восита бўлсам дурустми?

– Билмадим... ўзлари восита бўлсалар ҳам маъқулми, деб ўйлайман?

– Воситалик ҳам дуруст, зеро, хотиржам сўзлашармиз, соний сизнинг камолатингиздан мирзобошини қаноатландириш зарурати ҳам бор, – деди маҳдум ва бир оз ўйлаб тўхтади. – Ҳабба, девонхона қавоидича²,

¹ Ф о с и ҳ – чиройли.

² К а в о и д – қоидалар, тартиблар

янги мирзо малака ҳосил қилғунча вазифа емас экан. Бизнинг Анвар ҳам ибтидо вазифасиз хизмат қилған эди.

– Моҳонада аҳамият оз, зеро, майшатимиз имомат орқасида таъмин, тақсир.

– Ҳабба, бу тарафдан ҳам ташвиш оз экан. Иншода чобакдаст¹ бўлиб олсангиз, вазифа важҳи осон... Файраз, боби олийға алоқа, калон ва калонзодалар билан робита ҳам кишига кўб манфаат берадир. Бу жиҳати сизга кўб ғанимат, – деди маҳдум ва товшини секинлатди. – Имомат билан бир жойға етиб бўлмайдир... Аммо бу андишангиз бениҳоят маъқул. Сиз ўзимизнинг фарзандимизсиз; зеро ўз болаларимизнинг ўрда билан алоқадор бўлишлари бизга айни манфаат. Хотиржам, мулла Абдураҳмон, мен Анварга сизнинг важҳингизни тушунтиурман. Албатта ўз ёниға олур.

Абдураҳмон маҳдумга раҳмат айтди ва кетиш учун қўзғалди.

– Қай вакт хабар олсам бўлур экан? Албатта, жавоб ўзларидан бўлса керак?

– Ҳабба, эртага баъдаз бомдод, – деди маҳдум. – Нега қўзғалдингиз, чой, нон, моҳазар...

– Раҳмат, тақсир.

Маҳдум мулла Абдураҳмонни ҳавлигача кузатиб чиқди ва хайрлашиб, Анварни кутиб ўлтурганлар ёниға келди. Ҳар кимдан аҳвол ва кутиш учун сабаб сўради. Тўни янгироқларнинг болалари қаерда ўқушини, башарти, шу даҳадан бўлсалар, нима учун болаларини бошқа мактабка берганликларини текшириди. Айниқса кутиб ўлтурғучилар ичидаги ямоқ тўнлик, қўли қадоқ бир дехқон маҳдумнинг дикқатини ўзига жалб эткан эди.

¹ Ч о б а к д а с т – чаққон, эпчилик.

— Хў-ўш, ким, ҳали сиз қишлоқдан келган кўрина-сиз, — деди маҳдум, — қани, айтинг-чи, касал нима?

Дехқон маҳдумнинг хурматига ўрнидан туриб, қўл қовишитирди:

— Ўн уч таноп еримиз бор эди, тақсир... Чамаси янғиши бўған-да, ўттуз уч танопқа ҳақ соғанлар. Мен шунгға арза ёздирайма, деб...

— Ҳиммм, — деди маҳдум, — қишлоғингизда оқсоқол йўқми?

— Бўған минан, тақсир... қулоқ соладиган эмас.

Маҳдум яна бир мартаба дехқонни бошдан-оёқ кўздан кечирди.

— Ариза ёздиришқа чақа керак бўлади, ука. Чақангиз бўлмаса, оворагарчиликка арзимайди, иним...

Дехқон белини тимискилаб, гўё чақасини кўрсатадирғандек ҳаракатланди.

— Чақасиз арзага келиб жинни бўлғанмизма, тақсир.

Маҳдум дехқоннинг чақаси борлиғига қаноат қилса ҳам, Анвардан хотиржам эмас эди. Чунки «зарношунос» Анварнинг шу дехқонға ўхшаш камбағаллар ишини битириб бериб, улардан «чақа» олмаслигини билар эди. Ҳатто шу тўғрида Анварга «бу ишингиз зарношунослиқ, болам» деб насиҳатлар қилса ҳам бир натижага чиқмаған, шунга биноан «заршунос» маҳдум яқиндан бери қизиқ бир ҳунар ижод қилған эди. Маҳдум кўпинча кишилар Анварга учрашиб тарқалғунча, йўлакда ўлтуриб олар эди. Анварга йўлиқиб чиққан ҳар бир кишини тўхтатиб, натижани билар, ариза ёзирған ёки бошқача бир кенгаш олған бўлса, ҳақ берган, бермаганигини сўрар, Анвар берилган ҳақни олмай қайтарған чиқса, дарҳол — «сиз чақани оз бергансиз-да, мўлроқ берсангиз, албатта олар эди. Хўб, майли, борини менга ташлаб кетинг, ўзим уни кўндиарман», деб ариза ёз-

диргучининг бор ақасини қоқмалаб қолар эди. Ҳатто баъзи вақт икки оғиз сўз билан қайтиб чиққан кишидан ҳам бир нарса ундиришкан тиришар, «мишиқ офтобга текин чиқмайдир, сиздан ақча сўрашқа ийманган-да, менга бир нарса ташлаб кетсангиз, ўзим унга бериб қўярман. Ўзингизга беришкан уялибдир, деб айтарман. Ҳабба, яна ишингиз тушишига яхши-да», дер эди.

Шу йўсун маҳдум бир неча ҳафтадан бери бу «хунар»ни ўзига касб қилиб олған, Анвар ариза ва кенгашдан бир пул ишламаган кунларда, ул неча тангаларни йўлакда ўлтуриб топар эди. Кишиларни жўнатиб хотиржам бўлғач, жарак-жарақ ақча билан ичкарига кириб кетар, ичкарида бу кунги «даромад»ни санаб, бир пулни беш пулдан, тангани чақадан ажратиб, «хе, гап билгунча иш бил, бачча талоқ», деб ўзича кулар эди. Албатта, бу хунарни уй ичидагилардан яширас, айниқса, Анвардан «бехад» андиша килар эди.

Маҳдум аср намозига кеткан пайтда Анвар ўрдан қайтиб келди. Маҳдум шошиб ва асрни чала ўқуб келса ҳам, яна баҳтлик одамлардан анчаси ишни битириб тарқаған эдилар. Маҳдум аттанг ўқуб меҳмонхона даричасидан қайтди, аср аzonини кеч айткан сўфидан ранжиди. Ичкарида яна бир неча киши кўрингани учун эски одатича, гўё биравни куткандек, йўлакка келиб турди. Бир оздан кейин меҳмонхонадан бир мулланамо чиқиб келди. Маҳдум чиқувчини ёқтирмағандек ер остидан кўзини ғилайлатиб қарагач, бирдан вазиятини ўзgartди:

– Ассалому алайкум, келган эканлар, тақсирим!
– Ваалайкум ассалом! Хўб саломатмисиз, Солих маҳдум? Мирзо Анварда андак юмишимиз бўлур экан... Яшағурингиз, кўб зийрак бола: кичкина ариза ёздириб олдим... Хўб саломатмисиз, маҳдум?

Махдумнинг оғзидан ҳар турлук такаллуплар чиқса ҳам унинг нима учун ариза ёздирғанини сўрамади. Чунки бу одам шу ўртанинг эшонларидан бўлиб, гадойдан хайр кутиш маъносиз эди. Мундан бошқа, эшонни сўзга тутса, «келаси даромад»нинг ҳам қўлдан кетиш эҳтимоли бор, шунга биноан махдум сўзни муҳтасар қилмоқчи бўлди:

– Кўб яхши, кўб яхши, келиб турсинлар, тақсирим!

– Келамиз, келамиз... Мирзо Анварга фотиха ҳам лозим. Ўзингиз бир зиёфат қилиб чақирай ҳам демайсиз, махдум... Мен мирзога айтдим: бу хизматингиз билан кутулмайсиз, бир зиёфат қилиб чақирасиз, дедим. Мирзо кўб сахий табиат кўринади. Қачон келсангиз зиёфатимиз тайёр, эшон почча, дейди. Болаларнинг тўйини қилар эмишсиз, деб эшилдим. Мирзодан сўрасам, кулгулик билан тўғри жавоб бермади. Кори хайрни тўхтатмаған яхши... Хўш, тўй қачон, махдум?

Махдум бу дуру дароз «бемаънилиқ»дан анча тоқатсизланған, ичкаридан бир киши чиқиб кетмасин, деб қўзи бесаранжом эди.

– Тўйни кўкламга бошласак, деб турибмиз!

– Фурсатни узокка олибсиз-да. Хайр, ҳар нарса вақти соатига етиб бўладир. Тўйларингиз ҳам кичкина бўлмас деб ўйлайман. Тўрт даҳанинг казолари ҳам тўйға айтилсалар керак, ҳарам хонимларини ҳам бир кун кутарсиз... Зеро, куяв болангиз кичкина одам эмас. Бирар минг тўн кетиши бу ерда турған гап. Албатта, тўйға келганларнинг қўллари қуруқ бўлмас... Ҳарам хонимлари бўлса юз тиллолиқ сарпосиз келмаслар, қизингизга чўри ҳадя қилсалар ҳам ажаб эмас. Албатта даромадга яраша буромад, деган гап бор...

Махдум, меҳмонхонадан юриб келган оёқ товшини эшитиб, ёмонлаған отдек типирчилади. Эшон бўлса ҳамон булбул каби сайраб борар эди:

– Тўйдан қўрқиши керак эмас. Кори хайрникини Аллоҳ таолонинг ўзи еткирар экан. Сизнинг тўйингиз-ку, албатта, бошқаларницидан кўб катта бўладир. Яна шундай бўлса ҳам таваккал билан қулични кенг ёза бериш керак. Худо хоҳласа, тўй кунларингиз ўзим келиб тураман. Тўй кўрмаган киши учун, албатта, одам кутиш қийин. Лекин менга ўхшаш одамдан иккитаси бир кунда беш минг кишини кута оладир.

Меҳмонхонадан чиқиб келган бир хотин киши эди, уларнинг ёнидан шовиллағанча ўтиб кетди. Махдум олазарак гоҳ эшонға, гоҳ хотинга қараб қолди.

– Аёллар бўлса ичкаридан хотиржам бўлишсин... Бизнинг аёллар тўйда хотин кутиб жуда омилкор бўлишиб қолған. Тўйдан бирар ҳафта илгари ҳабар берилса, албатта, бош усти, аёлларни юборамиз... Хаёлингиз паришон кўринади, махдум, бирар аъзонгизда алам борми, мулла Солих?

Ҳақиқатан ҳам махдум ҳозир жуда бесаранжом бўлған эди. Чунки меҳмонхонадан иккинчи оёғ товши юриб келар эди.

– Йўқ, баҳузур.

– Шундай, тўйда одам кутишдан хотиржам бўласиз. Тўйдан илгари ҳалиги зиёфатни унутманг-чи, мулла Солих. Шу баҳонада мирзо Анвар билан ҳам бир сухбатлашайлик...

Бояғи дехқон йўлакдаги икки «хурматлик» зотка таъзим қилиб, дарбозага ўтди. Бетоқат махдум эшоннинг сўзига қулоқ солмай:

– Сиз тўхтаб туинг-чи, ука, – деди. Дехқон нарида тўхтади. Эшон яна сўзида давом этди: – Агар фурсатингиз бўлса, мен шу ҳафта ичи бўш эдим, мирзо Анвар ҳар қачон ҳам тайёр экан. Такаллуфнинг унча ҳам хожати йўқ. Мантими, сомсами, ишқилиб, оғизға ёқа-

дирғанроқ таом бўлса кифоя... Вақтини белгилаб, мактаб болаларидан бирини бизнинг уйга юборсангиз бас.

– Хўб, тақсир.

– Бўлмаса, гап шундай бўлсин. Ўзингиз ҳам бизни йўқлаб уйга борсангиз, қадамингиз кира тилайдими? Хайр, мулла, Солих, кўргунча Худойнинг паноҳига.

– Хайр, тақсир, хайр.

Махдум эшонни ҳатто дарбозагача кузатиб чиқишға ҳам энсаси қотиб, дехқон ёнида тўхтади:

– Нима гап, ариза ёздиридингизми, ука?

– Йўқ, тақсир, – деди дехқон, – тақсирим шу қовозни питиб бердилар, танопчиға кўрсатадуған қовоз экан.

– Кўб яхши, – деди махдум, – қалам учи бердингизми?

– Йўқ. Чақа берсам олмади, тақсирим.

– Озғина бер...

Махдум «озғина бергансиз» демакчи эди, бирок «озғина бер» билан тилини тишлаб, дами ичига кетишка мажбур бўлди. Чунки ҳозир меҳмонхона томондан Анвар келиб чиққан ва махдумга салом берган эди...

– Ваалайк... Мен, шундай, масжиддан, – деди махдум шошқан ҳолатда ва ўз оғзиға қараб турған дехқонға ишорат қилди, – ишингиз биткан бўлса боравуинг.

ХАЙРУЛ-УМУРИ АВСАТУҲО

Дехқон «озғина бер» деб тиланғучига нима беришини билмаган ҳолда йўлақдан чиқиб кетди. Махдум терлаган, довдираган йўсунда Анвар билан ичкарига юрди. Бир оз сўзсиз борғандан кейин секин Анварнинг афтига қараб қўйди.

– Ғози эшон хузурингизда экан, – деди махдум, – ўзи кўб бемаъни одам... Зиёфат-миёфат деб якин бир

соат вақтимни олди. Ўзи кўб таммось одам. Сизга ҳам зиёфатдан дам урған бўлса керак?

Анвар илжайиб бош ирғатди. Махдум Фози эшондан койиб давом этди:

– Тамаъ ўзи кўб мазмум¹ суфат... Чунончи, азза ман қанаъ, залла ман тамаъ²... Отаси марҳум ҳам беҳад та-маъкор эди. Ит еганини кусиб, ўғли ундан ҳам расвороқ чиқибдир. Бу авлоднинг каттадан-кичиги бир-биридан баттар... Муфтига ариза ёздирибсан, кета бер. Яна бу ўртада зиёфат ба чи маъни?!

Анвар маҳдумнинг сўзига кулиб, орқада борар эди. Маҳдум ичкарига томон сўзланиб кирав эди:

– Такаллуф лозим эмас эмиш: мантими, сомсами – ҳар начук оғизға ёқадирған таом бўлса кифоя эмиш. Ка-боб бўлса емасмидингиз, эшон?! Тўйға ўзи бош бўлиб туарар эмиш, одам кутишни бениҳоят билар эмиш. Эй... ман сандек таммоъни тўйбоши қилиб телба бўлдимми? Уйидан тоқ келиб, жуфт кетмакчи-да, бу таммось.

Махдум шу сўз билан ичкарига кириб, ҳавли сах-нида чақалоқ кўтариб турған Раъно ёнидан айвонга ўтди. Маҳдумнинг орқасида кирган Анвар Раънонинг олдида тўхтаб, ундан чақалоқни олди. Отасининг юзида аччиғланиш сезган Раъно Анварга «нимагап?» де-ган каби им қилған эди, Анвар кўз қисиб, арзимаганлик ишорасини берди.

Махдум айвонга чиқиб ўлтуарар чоғида яна бир «астағфирулло» деб қўйди. Чунки кайфи жуда ҳам бузулған эди. Илгари масжиддан кеч қайтиш билан бузулған авзо, Фози эшоннинг «пастлиги» ила жуда ҳам авжига чиқкан эди. Бу кунги кутилган «даромад»

¹ Мазмум – ёмон; хато.

² Қаноатли азиз, тамаъли киши хордир (*муал.*).

сартопо¹ фалокатка учраб, маҳдумнинг қўнглини ғаш қилған, айниқса дехқоннинг ҳам текинга қутулиши ва ўзининг Анвар олдида шарманда бўлаёзиши... Булар нинг ҳаммасига шу «паст», «таммоъ» сабабчи ва шунинг учун ҳам маҳдум Фози эшон тўғрисида ҳар бир сўзни айтишдан тортиниб турмади.

Анвар ҳавли юзида чақалоқни восита қилиб, Раъно билан сўзлашар эди. Маҳдум кечки ош пишириш билан машғул Нигор ойимдан таомнинг тайёр бўлиш вақтини сўраб, Анварни ўз ёнига чақирди.

– Қани, бу ёқقا, Анвар! – деди маҳдум. – Таомни шу ерда тановул қилсақ ҳам бўлур... Сен, Раъно, укаларингга қара-чи: Мансур ташқарида кўрингандек эди; дарбозани ҳам занжирлаб кир, қизим!

Раъно ташқариға чиқиб кетди. Анвар қўлида чақалоқ билан айвон муюшига келиб ўлтурди. Чақалоқ Анвар қўлидан ирғиб ҳар тарафка талпинар ва турлик товушлар чиқариб қичқирар эди. Маҳдум чақалоқнинг ҳаракатига қизиксинди:

– Мам-мам, мам-мам-мам, – деди қўлинни чақалоққа ўйнатиб, – ду-ду-дув, ду-ду-дув... ҳай баччаталоқ, ҳай баччаталоқ!.. Беҳад шўх бўлибти-да, беҳад, ду-ду-дув!

Чақалоқ маҳдумга талпинар, кичкина қўлларинигоҳ очиб, гоҳ юмар эди.

– Кел, йигит, кел! Алҳол хом-да, хом; қизамиқ чиқиб ўтса эди. Ду-ду-дув!

Раъно укаларини бошлаб кирди. Маҳдум чақалоқни кўйиб, болаларни койиб кетди:

– Ҳай бемаънилар! Чакирмаса, уйга киришни билмайсанлар! Кийимни қара, кийимни! Турпоққа ағнадингми, эшшак! Қоқ, қоқ, ешиб қоқ! Аттанг-а, эсиз кийим... Буларни энди нима қилса бўлади, Анвар?

¹ С а р т о п о – бошдан-оёқ.

Анвар маҳдумдан кўрқиб турған болаларнинг аҳволига қараб, кулимсиди:

– Эси кириб қолар.

– Қиёматдами? Буларнинг татиғини бермасам.... хе, кўзларинг қурсин! Раъно, сен акангга кўрпача солиб, укангни ол, онангға айт, ош дам еган бўлса, сузсин!

Раъно айвонга кўрпача ёзиб, Анвардан чақалоқни олди ва онасининг ёнига кетди.

– Анвар, қани кўрпачага чиқинг! Кўлларингни ювиб кел, эшшаклар!

Болалар югуришиб ариққа кетдилар. Анвар ҳам кўл ювиш учун болалар орқасидан борди. Ариқнинг суви жуда лойқа эди. Анвар болаларни ариқдан қайтариб, обдастадаги тиник сувдан уларнинг қўлиға қуйиб, ювинтирди. Навбат ўзига етканда айвонда туриб, маҳдум бақирди:

– Раъно, акангнинг қўлиға сув қуй!

Анвар Раънонинг келиб сув қуишига қарамай, ўзи ювина берди. Раъно етиб келгунча қўлини ювиб олди. Маҳдум қизидан аччиғланди:

– Жуда суст қадамсан-а, Раъно. Сени талқон еб сувга юборған киши қайтиб келгунингча, тиқилиб ўлади!

Маҳдумнинг ташбиҳидан Анвар ва Раъно кулишдилар. Сўзни жойида ишлаткани учун бўлса керак, маҳдумнинг ўзи ҳам кулимсиради:

– Тўғри-да, мирзо Анвар, қўли суст косибдан оёғи чаққон гадой яхши эмиш!

Улар яна кулишдилар. Маҳдум завқланди. Анвар кўрпачага чиққандан кейин Раъно ўртаға дастурхон солди. Нигор ойим сопол лаганда палов келтириб, ҳаммалари бирга ошқа ўлтурдилар. Ош ўхшалған эди. Биринчи ошамдаёқ маҳдум Нигор ойимни тақдир этти:

– Бу кунги ошинг дуруст, Нигор... Бироқ гўштни кўб солибсан.

Нигор ойим қулимсиб Анварга қаради:
– Гүшт күб бўлса ош ўхшаладир.
– Хайрул-умури авсатухо, Нигор¹.
– Бу сўзнинг ошқа гўштни кўб-оз солиш билан нима алоқаси бор?

Раъно онасининг бу сўзи билан пиқ этиб кулди. Анвар юзидағи кулгини яшириш учун четка қаради.

– Ҳадиснинг ҳукми ом², Нигор, – деди маҳдум. – Бундаги умур – умурид-дунё³, умурид-дунё иборат аз ҳаракати аҳли мўмин. Инчинин, бу ҳадиснинг амали-ёти охират учун ҳам ҳукми жорийдир⁴... Масалан, шабу рўз савм⁵ ва салот⁶ мўмин кишини жисман нотавон ва нафақаи аҳли аёлдан ожиз қиласидир. Бас, бу ҳолда ибодатнинг касрати, яъни тоатда ифрот⁷ ҳам хайрул-умурга қўшилмас, зеро, фарз ва суннат бандада учун кофий эрди. Маънойи кофий чист, ай авсат⁸... Бинобарин, бу ҳадиси шариф рўзгорот борасида дастур тутилса, яна айни ҳикмат ва савоб. Масалан, ошқа йигирма пайса гўшт солмоқчисан; аммо «авсат» қўлмоқ ниятида, мазкурдан ўн пайсани ажратиб қолдинг... Бас, ҳикматни томоша қил; эртаси кун ошинг яна жазлик, яъни «авсат» билан икки қунлик эҳтиёждан қутилиб, савобга ҳам дахлдор бўлдинг. Ҳикмати дигар⁹: дунё важҳин¹⁰ яхши эрди. Таомни яхши мазалик еб, нафсинг яхши

¹ Ҳар ишнинг ўртаси яхшидир, ёки: ишда эътидол яхши (*муал.*).

² Пайғамбарнинг буйруғи ҳаммага тегишлиқ.

³ У м у р и д - д у н ё – дунё ишлари.

⁴ Ҳ у к м и ж о р и й – ярайдиган ҳукм.

⁵ С а в м – рўза.

⁶ С а л о т – намоз.

⁷ И ф р о т – ҳаддан ошиш.

⁸ Етарли деганинг маъноси нима, бу демак ўртачаликдир.

⁹ Ҳ и к м а т и д и г а р – бошқа бир ҳикмат.

¹⁰ Д у н ё в а ж х и – бойлик.

ошқа хў¹ қилди. Вакти келиб, афтодаҳол бўлдинг, кунинг гўштсиз таомға қолди: аммо нафси амморангни² сержаз ошқа хў қилдирғанинг важҳидан гўштсиз ош оғзингға ёқмайдир, бу – бир азият; сониян: лазиз ошқа хў қилған нафсинг тақозаси билан, анвоғи ҳабосатларга ва мазмум кирдорларга³ иртиқоб⁴ қилмоғинг хавфи ҳам бордир; бу нимадан келди? Албатта «авсат»ка риоясизлиғингдан.

Махдумнинг «амри маъруфи» Нигор ойимға қаратиб сўзланса ҳам, ҳақиқатда умумий, яъни, бир ўқ билан бир неча қушни урмокчи эди. Бироқ, қаршиға қараб отилған бу ўқдан маҳдумнинг ўзи ҳам амин эмас, агар лаган теварагидаги ўлтурғучилардан бири туриб, бошқаларидан қатъи назар, факат бу қунги хайрулумурингизни мисолга олайлиқ: «Йўлакдаги «умуридунёнгиз» ўзингиз айткан «авсат»ка кирадими?» деб сўраса, билмадикки, маҳдум нима деб жавоб берар эди. Мадраса кўрган Солиҳ маҳдум, балки бу саволдан ҳам шошиб қолмас. Китобнинг «нафақа» баҳсидан варақ очиб, «нафақаи аҳли аёл» учун бўлған «ҳаракат»нинг фарзлиғидан ва бундаги хисобсиз савоблардан дам уриб, «нафақа» билан иши йўқ баъзиларни «ерга қаратса» ҳам мумкин эди... Лекин ўқ еганлардан ҳеч бириси маҳдумга қарши чиқмағанларидек, унинг сўзини тасдик этиш белгисини ҳам кўрсатмадилар. Эҳтимолки, улар муқобалага ожиз эдилар ёки қарши чиқишиға орада бошқача бир сабаб бор эди. Фақат бир-бирисига қарши ўлтурған икки ёш маънолик кўз уриштириб кулимсидилар.

¹ Х ў – одат.

² Н а ф с и а м м о р – доим ёмонликка буюриб турувчи нафс.

³ К и р д о р – одат, қилиқ, иш.

⁴ И р т и к о б – ҳаракат.

Махдум амри маъруфдан кейин ошқа қаради, кўб вақт сўзсиз фақат ошдан бош кўтармади. Махдумнинг даъвосича, ҳар бир ишда ҳам «авсат» мезондир. Лекин ош олишда бу «мезон» унутилди. Бошқалар ора-чора бир гўшт қўшиб олғанда, махдум бир ошамни ҳам гўштсиз юбормаслиққа тиришиб борди, яъни «авсат»-дан ўтиб «аъло»да иш кўрди...

Ошни яримлатқанда, махдум лагандан бош кўтариб, Анварни тузукроқ олишға таклиф қилди, болаларни ошни тўкиб ейишда айблаб, Раънони чипхўрлиги учун койиди:

- Чипхўрсан-да, қизим... Шу ҳам ош ейишми?
- Меники адно¹, – деди Раъно.

Бу сўз Анвар ва Нигор ойимларни товуш чиқариб кулишшка мажбур этди.

– Сенга бир сўз тегмасин, қизим, – деди кулиб махдум. – Ошни суст еган киши, ишда ҳам суст бўладир.
– Бўлмаса, ошни «аъло» ейиш керак экан-да...
– Оғзинг куймаса аълоси ҳам дуруст.

Яна кулишдилар.

– Ҳай, воқеан, – деди махдум, кулги ораси тўхтаб. – Мирзобошидан бир илтимосимиз бор экан, ёдимдан чиқаёзган экан... Ким ҳали... ҳабба, боя мулла Абдураҳмон келган эди. Ўшал ваъдамизга мувофиқ сиз билан учрашмакчи экан. Ҷоғи ул ҳам мирзоликқа киришмакчи. Хўб, мен мирзо Анвар билан гаплашиб қўярман, ўз ёнига олса керак, дедим. Ўзи яхши мулла бўлған кўри-нади, закки табъ² йигит...

Анвар бир оз ўйлаб турди.

– Ким у мулла Абдураҳмон, хотирлай олмадим?
– Ўзимизнинг мулла Абдураҳмон-чи, ахир... Ёрлиғ олған кунингиз фотиҳага келган ёш имом.

¹ А д н о – паст; озгина.

² З а к к и т а бъ – озода табиат.

Анвар яна бош чайқади:

– Ҳеч бир эсимда йўқ.

– Хўб, – деди маҳдум ўнг кўзини қисиб. – Ўшал кун фотиҳага келган бўзчи муҳлисингизни хотирлайсизми?

– Хотирлайман.

– Ҳабба, энди ўшал бўзчининг устига кирган ёш муллани ҳам хотирлаб қаранг.

– Хотиримга келди... Ўзи ёшлиғида бизнинг мактабда ўқуған?

– Ҳабба, – деди маҳдум ва баҳска Нигор ойимни ҳам тортди, – уни сен ҳам биласан.

– Мен қаёқдан билай?

– Ўзи Бухорда ўқуб келган, Раънога бир неча қайта совчилар юбориб юрган одам.

Нигор ойим боши билан «танидим» ишорасини бериб, Анварга секин кўз қирини юборди. Раъно «совчи» сўзи билан энсаси қотқандек сочиқни олиб қўлини артди. Маҳдум кейинги сўзини ўйлаб айтдими, йўқми – ҳар начук Анварда ғаюрлик каби бир хис уйғониб, ўзидан жавоб куткучи маҳдумга илтифотсиз, Раънодан сочиқни сўради.

– Нега қўл артасиз, Анвар. Кун бўйи оч юриб, еган ошингиз шуми?

Анвар Нигор ойимға раҳмат айтиб, тўйғанини сўзлади ва қўл артар экан, чақалоққа гап қотди:

– Анвар билан Раънонинг тупроғи бир жойдан олинған, – деди маҳдум ош ошалаб, чунки ҳануз уники «авсат»ка етмаган эди, – иккиси ҳам кам таом.

Маҳдумнинг бу сўзи юқоридағи гунохини ювғандек бўлди. Улар бир-бирларига қарашиб, илжайишдилар. Нигор ойим ҳам оғирлиқдан чиқди.

– Шундай, Анвар... Шу йигитни ўз ёнингизға олсангиз, қалай бўлар экан?

– Ҳозирча мирзоға эҳтиёжимиз йўқ.
– Мирзога эҳтиёжингиз бўлмаса ҳам, яна шундай кишиларни олғанингиз маъқул, деб ўйлайман. Зеро бундайлар ўзингизга синамол, яна ўз тарбиянгизда етишсалар бошқалардан сизга хайриҳоҳроқ, инчинин, хизматингизга азтаҳидил камарбаста бўлурлар. Бу ҳам бир маслаҳат-да, болам Анвар.

– Ўйлашиб кўрармиз.
– Ўйлашкан албатта яхши ва лекин мен буни кўб вақтлардан бери андиша қилур эрдим. Билохир¹, амниятингиз учун бу тадбирни кўб пухта идрок қилдим. Зеро, Султонали мирзодек ҳамкуфларингиз² кўпайса хайрияtingиз, деган мулоҳаза фикримга келди.

– Балки тўғридир...
Анварнинг қўзи дастурхонда эди. Бу тўғрида қатъ-иятсиз муҳмал жавоблар беришидан недир тўйинған Раъно Анвардан кўз олмай турар эди. Ниғор ойим Мансурга қолған ошни едириб қўйиш билан ора-чора гапка ҳам қулоқ солғандек бўлар эди.

Махдум кекириб, сочиқ сўради.
– Бу андишанинг ҳақлиғида шак йўқ, Анвар, – деди ва дастурхондаги донларни териб, оғзиға ташлади. – Менга таслим бўлиб ибтадаан шу мулла Абдураҳмонни ўз ёнингизға олинг. Ул бир неча ойғача муфт хизмат қилишға ҳам рози.

– Масала унинг муфт ёки ҳақли хизмат қилишида эмас.

– Яъни, масалан?
– Мен янги мирзо бошлаб борсам, у ердагиларга оғир келмасмикин, деб ўйлайман.

¹ Б и л о х и р – нихоят.

² Ҳ а м к у ф – сафдош, дўст.

– Ул мажжонан¹ хизмат қилади, бас, мирзоларингизға нима оғирлиқ?

– Яна ҳар ҳолда, бир-икки ойдан кейин бўлса ҳам уларга рақобатчи ортадир... Айниқса, бизнинг Шаҳодат муфти кабиларнинг феъли сизга ҳам маълум.

– Шаҳодат муфти ўзи қандай ит! – деди маҳдум. – Андишамиз ҳам бамисоли шундай итлар қаршисиға ўз кишингизни тиккайтариш эмасми? Ёшлиғингиз бор, болам, ёки янги мирзо олишда биравнинг рухсатига ҳожат борми?

– Йўқ.

– Ана, холос. Аз карнайчи як куф. Мен эрта унга айтай, ҳузурингизга бораверсин.

– Бориши қочмас... Илгари мен у ердаги баъзилар билан кенгашайин-чи.

– Хўб, уларнинг юзи учун кенгашкан маъқул: аммо, баҳархол олмоқ керак.

Маҳдум фотиҳа ўқуб, шом намозига қўзғалди. Ташқи йўлакка етканда, ёдига Фози эшоннинг бемаънилиги келиб тушти, шу қаторда тўй, тўйға иштирок эта-дирган казолар, хоним ойимлар, ҳаммадан ҳам мухим ва қизиги ёмғур каби ёғиладирған тўёна ва уларнинг саранжоми... Сўфи такбир тушурап экан, маҳдумнинг кўнглидан «Раънога чўри қўша кўрмасинлар-да, тишлик ҳайвоннинг бўлғанидан бўлмағани яхши» деган андиша кечти...

ХОН КЎНГИЛ ОЧМОҚЧИ

Қавс ойи² кирган бўлса ҳам, ҳаво мўътадил, кун жума эди. Ўрда боғига сув сепилиб, супурилган, ўртадаги

¹ М а ж ж о н а н – текинга.

² Қ а в с – 22 ноябрь – 21 декабрь.

шахсуфага лолагул гилам ёзилиб, хоннинг ўлтуриши учун бахмал кўрпача устидан арслон териси ташланған эди. Ҳозир шахсуфа хон ва аъёндан холи, аммо шахсуфа қаршисидағи нимсуфалар вазирлар, саркардалар, қозикалон, шайхулислом, қози-қуззот, раис ва шаҳарнинг зўр уламолари – мударрислар, ахли тариқат эшонлар, ўрда ходимлари ва энг пастарини қўрбоши ва дахбошилар билан лиқ тўлған эди. Уламо қисмида умуман банорас тўн, оқ салобатлик салла, вазир ва саркардаларда кимхоб ва бахмал тўнлар, бошларида баъзан салла ва баъзан ўсиқ баррадан тикилган телпаклар ҳилпирар эди.

Хон бу кун жума намозигача кўнгил очмоқчи ва бундаги йиғилғанлар шу кўнгил очиш соатида иштирок эткувчи хоннинг кўнгил тортарлари, яъни мамлакат аъёнлари эдилар. Хон ҳали ички ўрдадан чиқмаған, ҳамма раият «жаноби олий»ни кутиб муҳташам дарбозага қўз тикканлар эди. Шахсуфадан бир оз нарида, атрофи бордон билан ўроғлиқ бир капа пайдо бўлған ва бу капа ичиди бир неча киши сухбат қуриб ўлтурап эдилар. Бир неча дақиқа куткандан сўнг, муҳташам дарбозада Дарвеш удайчи кўриниб, қаршисидағи раиятка ўрундан туриш ишоратини берди. Бирдан ҳамма шув этиб қўзғалди. Дарвеш удайчи дарбоза ёнига ўтиб, рукуга¹ борди. Ичкаридан кимхоб тўн билан йўғон қорнини ўраған, оқ шоҳи салласини манглайигача туширган Худоёр кўринди. Хон кўриниши билан барча раият ҳам удайчи каби рукуга кетдилар. Худоёр орқасидан ёш Ўрмонбек қизил бахмалдан тикилган сипоҳи кийим билан отасини таъқиб этар эди. Бунинг орқасидан қизил мовутдан шахзода каби кийиниб, силоҳ² тақинған ва ҳар қаторға

¹ Руку – бош эгиш.

² Силоҳ – курол-аслаҳа.

тўрт нафардан терилган ўн олти-ўн етти яшар, ёш ва хушрўй сипоҳлар (маҳрамлар) чиқдилар. Хон шаҳсу-фага қараб келди. Ўнинчи қатордан сўнг ёш сипоҳлар туркуми узулиб, яхши интизомлик қирқ нафар навжу-вон шахзода орқасида хонни таъқиб этар эдилар. Шу ҳолда нимсуфаларнинг биридан чалғулар товши келди. Созлар нафис ва оҳангдор қилиб «Сарбозча» куйини чалдилар. Куй созда қайтариб олинғач, хон орқасидағи ёш сипоҳларнинг бир қисмидан шу куйнинг ашуласи эшитилди:

Шаҳаншоҳим, шаҳаншоҳим, баҳтингиз кулсин!
Давлатингиз, шавкатингиз душманлар кўрсин!

Қалқон ушлаб, ханжар таққан ёвлар майдонга!
Номуссизлар, вафосизлиқ қилдингму хонға!

Бизнинг айткан назримиз бор шоҳимардонга!
Аҳдин бузиб динин сотқан бўялғай қонға!

Шаҳаншоҳим, шаҳаншоҳим, баҳтингиз кулсин!
Давлатингиз, шавкатингиз душманлар кўрсин!

Хон суфанинг зинасига етиб, юқори минди. Шаҳзо-да ҳам отасини таъқиб этди. Ёш сипоҳлар хон ва Ўр-монбекни зинада қолдириб, тўғриға ўтдилар, суфадан айланиб бориб, хоннинг муҳофазатига, яъни Худоёр ўлтурадирган арслон терисининг орқасига саф торта бошладилар. Хон бориб арслон терисига ўлтурди. Ўрмонбекни ўзининг ўнг томонига олди. Раият ҳамон рукуда... Ёш сипоҳлар суфанинг уч тарафини курсаб олған эдилар. Хон жойлашғач, рукудагиларга тиккайиш ишоратини берди. Барча бош кўтариб, қўл қовиштири-

ди. Соз ҳам тўхтади. Суфанинг зинасида удайчи ҳозир бўлиб, қўлини кўтарди, раият ҳам унинг билан баробар дуоға кўл очдилар.

– Душманлар хароб, мунофиқлар бетоб ўлсин... Онҳазратимнинг давлатларига Худо тавфиқуadolat берсин!

Дуодан сўнг барча юз сийпади. Хон удайчига бир нарса деб ишорат қилди.

– Мингбоши, қушбеги, домла шоғовул, жаноб шайхулислом, оталиқ ва амсоли ҳазратка ул жаноб ўз хузурларидан жой меҳрибончилик қиласидилар!

Удайчи санаған кишилар бирин-бирин шахсуфага чиқиб хонға салом ва таъзимдан кейин атрофлаб турба ошладилар. Суфага ўн чоғлиқ аркон¹ чиққандан сўнг, хон удайчига яна бир нарса деб кўйди.

– Фароғат ато қиласидилар!

Сипоҳлардан бошқа барча тик турғанлар шув этиб ўлтурдилар. У ер-бу ердан йўталган товуш эшитилди.

Удайчи хонға арз қиласидилар:

– Онҳазратимнинг давлатларига Худо тавфиқуadolat берсин... Қулларидан бири валинеъматимга икки калима арзим бор, дейдир!

Хон келсин, ишоратини қиласидилар. Барчанинг кўзи бояғи бордонлик уйга тушти. Бордон ичидан узун бўйлик, қора соқоллик, устида малла тўн, симоби бўз салласининг пешини бир қарич осилтирган бир киши чиқди; тамкин, виқор билан битта-битта юриб келиб, зина ёнида хонға қарши тўхтади... Хондан тортиб ҳаммага табассум тузи кирган эди. Киши хонға қарши турған ҳолда салласини тузатди, соқол-муртини силади, тўнини қоқиб, олдини ўради, сўнгра хотиржам рукуга борди. Бирдан хон ва раият кулиб юбордилар. Бу киши Худо-ёрнинг энг яхши кўрган қизиғи Зокир-гов эди.

¹ А р к о н – давлат арబблари.

Зокир-гов бошини рукудан күтариб, гүё жаноза ўқуған кишидек, икки елкасига салом берди. Яна гурр этиб кулиб юбордилар. Зинанинг иккинчи бошида турған Дарвеш удайчи Зокир-говга танбек берди:

– Кимнинг хузурида турғанлиғингизни унутманг!

Зокир-гов кўли қовуштирилған ҳолда, гавдасини кимирлатмай ёнидаги удайчига қаради:

– Ўзим ҳам билиб турибман, бу ерда аҳмок бор, деб ўйлайсанми?

– Хўш?

– Хонимга арзим бор!

Яна гурр эткан кулги боғни тутиб кетди¹.

Удайчи:

– Арзинг бўлса, додрас² хузуридасан, гапур!

– Арзимни ўйлаб туриппан-да, ўйлағали ҳам қўймайсанми? – деди Зокир-гов. – Ёки мен ҳам сўзимдан янглишиб Жаббор жиннидек осилиб кетайми?

– Арзга келиб турғанингға бир ош пишар вақт бўлди!

– Мен ҳам арзимни миямда пишириб олаётубман-да; пишмаған ош ич оғритадими-а, тақсирлар?

– Арзингни йўлда ўйлаб келмабсан-да!

– Эй, девонами бу ўзи! – деди Зокир-гов. – Йўлда ўйлаш учун бундан бошқа касал йўқми?

– Йўлда нимани ўйладинг?

– Хон ҳузурига бораётубман, деб ўлимни ўйладим, ятим қоладирған болаларимни, мен ўлгандан сўнг эрга тегадирган янгангизни ўйладим! (*Кулги.*)

¹ Бундаги кулгига сабаб «хонимга» сўзидир. Чунки бизда «хоним» деб хотин кишига айтиладир (*муал.*).

² Д о р а с – олампаноҳ, хон.

– Жанобни ва шу қадар раиятни маътал¹ қўйма!
– Хе-хе-хе! – деб кулди Зокир-гов. – Сизлар ҳар кун минглаб кишини ўрда тегида маътал қўйғанларингизда, мен бир нафас маътал қўйсам, хе-хе-хе!.. Тақсир, сизга арз!

Хон, «айт» деган каби бош ирғатди.

– Тақсиримга биринчи арз шуки, – деди Зокир-гов, – ёнимда турған шу бақа афтни мендан нари қилсангиз, зеро, бунингизнинг дағдагаси сизницидан ҳам ўтадиган қўринади! (*Кулги.*)

Худоёр удайчига, суфага чик, ишоратини қилди. Зокир-гов қўлини дуоға очти:

– Онҳазратимнинг давлатлари кам, ўзларида ғам, кўзларида нам, душманларида дам, қадларида ҳам бўлмасин... Шаҳзодамнинг бошларида баҳт, осларида тахт ўйнаб, ёш умрларига ажали бевақт етмасин... Шоҳи баҳтиёрнинг хизматларига бел боғлаған оқ салла, қўк салла, тўни малла оталаримизнинг диллари ҳам ҳамиша соқолларидек оқ бўлсин, омин! Соний, арзи бандалигимиз шулки, биз, дарбадари девона, ақлу хушдин бегона, ҳалқ тилида афсона, элкезар ғарибона кулларингиз дарду алам ютар эрдик, қаламравингизнинг бир четидан ўтар эрдик. Дедиларким, бу диёрнинг хоқони, Искандари сони, зару зевар кони, элнинг ошу нони, яъни саховатда Хотам, қаҳри келса мотам... ғурабо² ёридир ва яна сизлардек бозори касод дарбадарлар, энаси кўчада туққан бепадарларга ҳам эҳсони жорийдир, деб биз аҳли тамаъ бечора, нафс илгига³ овора ғариблар ҳар қайсимиз беш пайса, ўн пайса тамаъ хапидан ютиб, даргоҳингизга юзландик, токи эски-туски ҳунарлари-

¹ М а й т а л – кутмок.

² Ғ у р а б о – ғариблар.

³ И л и г – қўл.

мизни арз қылсақ, жанобингизни беш пул, ўн пул қарз қылсақ, деб... (*Кулги.*)

– Күп, хунаринғизни күрсатынғ! – деди хон.

ҚИЗИҚЛАР

Зокир-гов хонға құллиқ қилди ва икки-уч қадам бордон томонға юриб, бутун товши билан чақири:

– Баҳромбой! Ҳов, Баҳромбой!!!

Бордон ичидан бир оёғида кафш, иккінчиси кафш сиз олди очиқ кир яхтагидан бадани күринган, бир күли билан елкасини қашиб, иккінчиси билан иштонбоғини ушлаган, бошяланг бир йигит чиқди.

– Эшак ҳанградима! – деди Баҳром ва уёқ-буёққа алонғлаб олғандан кейин, яхтагининг чокини ахтарди. – Сингли талоқ битни қочирдим-да! (*Кулги.*)

– Баҳром деяпман, менга қара!

– Э-эй, Зокир ақа, сен чақирдинғма... Ҳа, нима гап?

– Хонни күндирилді!

– Күндирилдінгма?.. Мен ҳам айтдым-ку, хон ўзи лақма эмиш, деб. (*Кулги.*)

– Улар қаны?

– Уларингма? Уларинг ичкарида ятиptи.

– Нима қилиб ятиptи.

– Қўй десам бўлмади, бир пой кафшимни икави хузур қили-и-иб еб ятиptи! (*Қаттиғ кулги.*)

Зокир-гов аччиғланди.

– Сенларга ҳеч бир ақл кирмади-да... Энди хоннинг олдиға бир пой кафш билан чиқасанми?

Баҳром ўйланиб бошини қашиди.

– Чиқсам чиқавураман-да. Хонинг ҳам менга ўxшаған бир одам-да, ақа! (*Кулги.*)

– Кир, кир, падарлаънат, даррав уларингни олиб чиқ!

Баҳром елкасини қашиб, кафшлик оёғи билан кафшсиз оёғини «тап-чиپ, тап-чиپ» ерга босиб ичкарига кириб кетди. Бир оздан сүнг икки ҳамрохини бошлаб чиқди. Чиққанлардан бири пак-пакана, юм-юмалоқ, лўп-лўнда бир махлуқ эди. Унинг гавдаси бу қадар «келишкан» бўлиши устига, башараси ҳам шунга монанд тушкан, томоғининг остида чўгури қовундек бўқоқ ғовлаб ётар эди. Унинг гавдаси мисоли бир гупчак бўлса, шу гупчакнинг юқорисиға катта бир сув қовоқни бош бўлсин, деб ўрнатқан эдилар. Ва бу ялтири қовоқнинг бетида кўз бўлиб, қуёшда қовжираган иккита ғўлун туршак, оғиз ерида бир кафш, бурун ўрнида юқорига қараб ўрмалаған баҳайбат бир курбақа ва қулок мақомида сув қовоқнинг икки бағриға тиравлған икки ошлов турар эди. Қош ва бошдағи соч тўғрисида оғиз очиб бўлмас, аммо беш-ўн тук, яъни соқол-мурт ғира-шира кўзга чалинар эди. Сепкил ва чечак доғи бу бетни «музояқа-кор» қилиб кўрсатканидек оёғидағи чорик, устидаги қисқа, эски алак чопон, белидаги беш-ўн айлантириб боғланған бўз белбоқ, бошининг учдан бир қисми-гагина қўниб ўлтурган тор пилта тўппи бир «хусн» га яна бир юз «хусн» қўшиб арз қилар эди. Бу махлуқ доимий ўрдада турадирған хоннинг кундалиқ қизиги мулла Баҳтиёр эди. Иккинчиси мулла Баҳтиёр билан ўчакишкандек, жуда узун бўйлик, ғилай кўзлик, ажина қошиқдек юзлик, қотма, ўзининг бўйидан ҳам узунроқ тўн ва бошига қаландар кулоҳи кийиб, яланг оёғ, ўрта яшар Давлат исмлиқ яна бир қизиқ эди.

Зокир-гов буларни қарши олди.

– Э, ҳаромзодалар, – деди Зокир-гов қўлини пахсалаб, – андак нафсларингни тийсанглар, хотинларинг талоқ бўладими?! Бунинг бир пой кафши қани?

Баҳром маъюс бўйин солиб турди, Баҳтиёр билан Давлат лабини артиб, бир-бирига қараши:

- Айт!
— Сен айт.
— Нима деб айтаман?
— Еганимиз йўқ, деб айт...

Бахтиёр икки қўли билан белбоғига такя қилиб, қаддини ростлади ва бошини бир оз орқасига мойил тутиб, қаққайди:

— Билиб сўзла, ака, биз еганимиз йўқ!
Зокир-гов индамасдангина Бахтиёрнинг ёнига ўтди ва озорсиз қилиб унинг намойишкор кўриниб турган бўқоғини салмоқлади:

— Кафшнинг ўқчаси тиқилиб қолипти-ку, иним! – деди Зокир-гов. Кучлик кулги кўтарилди. Сўнгра вазиятини ўзгартириб, уларга уқдирди: – Биз ҳозир хоннинг хузурига борамиз, эшитасанларми... Учавинг ҳам адаблик, мутавозис¹ бўлиб кўрин. Хонға учрашканларингда, икки букулиб қуллик қил, ундан кейин хонни дуо қиласанлар. Тузумки? Қани, келаберларинг орқамдан!

Тўрттави, бири орқасидан бири чизилишиб, шаҳсусфа ёнига бордилар. Зокир-гов зина ёнида тўхтаған эди, орқадағилар бир-бирига туртишиб, бири у ёкқа, бири бу ёкқа, учунчиси хонға орқа ўгирган ҳолда тўхталишдилар. Бу ҳолдан хабарсиз Зокир-гов уларни хонға тақдим этди:

— Кулбаччаларингиз ... саломга келдилар. (*Кулги.*)
Зокир-гов уларнинг ҳолидан хабар топиб, шошди ва ошиқиб, уларнинг бетини хонға қаратди.

— Ҳай, бепадарлар, ҳай, беадаблар... тўғрингда ўлтурган кишига баробар қуллик қил.

Учави баробар қуллик қилдилар, кулги бошланди. Чунки уларнинг ҳар бири бошқа кишига қуллик қилиб, хон четда қолған эди.

¹ М у т а в о з е – кибрсиз, одбли, таъзимли.

Зокир-гов хонға узр айтиб, уларни койиди:

– Кимга қуллиқ қилдинглар?!

– Түғримизда ўлтурганга.

– Лўнда бўл, лўнда; учавинг ҳам!.. Дуо қил, дуо!

Учави дуоға қўл очти, қўл очқанча бир неча вақт қа-
рашиб турди, сўнгра тирсаги билан бир-бирини турти-
ша бошлади. «Сен қил, сен...» Кулги кўтарилид. Улар-
дан дам чика бермагач, Зокир-говнинг ўзи қўл очти:

– Омин де, хўқизлар! – деди. Улар «омин, омин» деб
турдилар. – Шояд дуо қабул бўлса... Оллоҳ таолонинг
мулла Бахтиёр ва Давлат каби закки бандаларига биз-
нинг эҳтиёжимиз йўқ. Шунинг учун дуо қиласизки, бу
учавининг жонини тезроқ олсин ва бандаларини бу фа-
локатдан куткарсин, омин!

Учави ҳам фотиҳага юз сийпашкан эдилар, яна
атрофни гурр эткан кулги бости. Фотихадан сўнг Зо-
кир-гов уларни ўйлға солди:

– Тилак қил, тилақ; бақрайиб турасанларми? Учави
яна бир-бирини туртишиб, ўзаро бир нарса сўзлашиб
олдилар. Давлат нимадир айтиб, суфага ўлтурганларга
ишорат қилди... Орадан Баҳром тилакка оғиз очти:

– Салла - калла, шопу шалопни кўриб, ўзимиз ҳам
жуда кўрқсанға ўхшаймиз... Манови Давлат бўлса –
«Бу ўлтурганларнинг ҳаммаси ҳам одамхўр», деяпти.
(Кулги.) Энди тилагимиз шуки, бизларга жавоб берса-
лар, жойимизга тинчкина кетсак... (Кулги.) Илоҳи мана
шу ўлтурганларга Худойим инсоф берсин... (Кулги.)
Юрагимиз жудаям чиқиб кетаяпти! (Кулги.)

– Ҳай, тилакларинг билан бориб ёт! – деди Зокир-гов
ёниға уриб. – Қочиб қол, еб қўяди!!!

Орадан «дод» деган товуш чиқди, учави ҳам уч
томонға қочар экан, Бахтиёр Давлатнинг оёғига чали-
ниб йикилди. (Қаттиғ кулги.) Баҳром билан Давлат

олпонғ-толпонғ бордонға кириб кетдилар... Зокир-гов Бахтиёрни тутиб қолди.

– Кўй, ака, кўй! – деб йиглади Бахтиёр, бекорга ўлиб кетмай, бала-чақам бор?

– Емайди сени!

– Ейди, ака, ейди! Манови бекингнинг кўзига қара...вой-воя-а-а, кўювор! (*Кулги.*)

– Мен сенларга аччиғ айтим-а, падарлаънат!

– Менда ўчинг борға ўхшайди, ака! Анови домланг нах одамхўрнинг ўзи, кийимингни ҳам ешдириб ўлтурмайди... Уяғини сўрасанг, хонингға ҳам ишонмай қолдим! (*Кулги.*)

Бахтиёр силтаниб Зокир-говнинг қўлидан чиқди ва ғилдирағандек бордонға қараб қочти. Зокир-гов ҳам уни қувлағанча бордонға кирди.

Бир оздан сўнг тузукроқ кийимда, бошиға салла ўраб, оёғида сағри кафш билан қўлида жойнамоз каби бир нарсани кўтариб бордондан Давлат чиқди. Хонға таъзим қилғандан сўнг, жойнамозни ерга ёзди. Хонға яна таъзим қилиб: «Шайхулислом Валихон тўра¹ шу ерга марҳамат қиласар эканлар!» – деди. Хон мулла Ниёз домланинг ёнида ўлтурган шайхулислом Валихон тўрага қаради. Ахволга тушунмаган шайхулислом «Нима гап?» дегандек қилиб, жойнамоз ёнидағи Давлатка кўз кирини ташлади. Давлат «Ҳеч гап» деган ишорани бериб, бордонға қайтиб кетди. Демак, ҳозир шайхулислом Валихон тўрага муқаллид бўлмоқчи эдилар. Буни пайқаган халқ секин-секин, бир-бириси билан имлашиб, кулимсишдилар ва барчанинг кўзи бордон уйда бўлди. Бир вақт бордон эшигидан банорас тўн кийиб, ўнг қўлиға асо ушлаган ва сўл қўлида адрес рўймолға

¹ Бу киши асли чустлик бўлиб, шайхулислом ва янги солинған Ҳоким ойим мадрасасининг бош мударриси (*муал.*).

тугиклик китоб кўтарган, шайхулислом Валихон тўра (Зокир-гов) кўринди. Шайхулислом каби қадди бир оз бутик ва қадам қўйиши ҳам Валихон тўрадек икки тарафка мойил эди. Барчанинг кўзи ва дикқати ҳар икки шайхулисломда бўлди. Хон ёнидағи ҳақиқий шайхулислом эса қип-қизарған ва ҳар он «тавба» деб қўяр эди.

«Шайхулислом» йўл устида тўхтади ва ерда тушиб ётқан бир нарсани асосининг уни билан текшириб кўрди ва уни туртиб четка чиқарғач, йўлида давом этди. Кўбчилик чидалмади, гур этиб кулиб юборди. Валихон тўранинг ўзи ҳам тавба аралаш кулиб қўйди. Чунки Зокир-гов ҳеч бир нуқсонсиз муқаллид бўлмоқда эди. Жойнамоз ёнига етди, асосини шайхулислом асоси ёниға тиради, кафшини ешиб, жойнамозға чиқди. Ўлтуриб китобни тизасига қўйди ва пичир-пичир дуо ўқуб юзини сийпади.

«Шайхулислом» у ёқ-бу ёқни қарағандан кейин чақирди:

– Мирзо Ҳамдам-ҳай, мирзо Ҳамдам-ҳай!

Кулги кўтарилиди, айниқса, шайхулислом ёнида ўлтурган домлалар қаттиғ кулдилар.

– Мирзо Ҳамдам-ҳай...

Бордондан Баҳром чиқди, ул ҳам муллаёна кийинган эди.

– Лаббай!

Баҳром «шайхулислом» қаршисиға келиб, салом берди. «Шайхулислом» жавоб бериб, жойнамоз ёниға ешкан кафшига қаради.

– Ҳай, шу кафшимни бир пок қилинг, мирзо Ҳамдам.– «Мирзо Ҳамдам» тавозиъ билан чўнтағидан рўймолини олиб, кафшин арта бошлади ва шу вақтда бордон ичидан, ул ҳам муллаёна кийимда мулла Баҳтиёр чиқиб келди; «шайхулислом» қаршисиға келиб, салом берди.

– Ваалайкум ассалом! – деди «шайхулислом» ва келгучининг апти-бошиға қараб олди. – Шинед, бачча, шинед!

Бахтиёр ўлтурди.

– Хўш, писар, чи гап?

– Тақсир... сизга...арзим бор эди... Подшоҳимиз янги мадраса бино қифанлар, деб илм талабида қишлоқдан тушкан эдим; бир хужра берсангиз, деб сизға арзга...

– Хўб, хўб... Шумо гужойи?¹

– Тақсир, Олтиариқдан...

– Аттанг, аттанг, – деди «шайхулислом», – барвактроқ келмабсиз-да, бачча, акун² ҳамма хужраларга жой йўқ, муллабаччалар жойлашиб қолган.

– Муллаларнинг арасиға қўйсангиз ҳам бўлавуради менга, – деди тавозиъланиб Бахтиёр. – Биз қишлоқ одами... сикилишсақ ҳам ётавурамиз, тақсир!

– Хўб, хўб... Акун хужраларимиз муллабаччалар минан беҳад тўлган, ҳолонки бир тариқ ҳам сиғмайди, биз дуруғ сўзламаймиз, бошидон³...

Ҳақиқий шайхулислом масалага тушуниб тер чиқара бошлади. Бахтиёр (муллабачча) маъюс фотиха ўкуб «шайхулислом» хузуридан кетди. «Мирзо Ҳамдам» кафшини туфлаб, тозалаб бўлғандан кейин «шайхулислом»нинг қаршисиға ўлтурди. Нариги ёқдан «шайхулислом» рўбарўсига Давлат келиб тўхтади.

– Ассалому алайкум, тўра почча! – деди Давлат ва кафшини ешиб келиб, «шайхулислом» билан қўл олишиб кўришди. – Хўб саломат, офият ҳастедми⁴, тақсир?

– Худоро шукур, Худоро шукур.

¹ Ш у м о г у ж о й и – сиз қаерликсиз.

² А к у н – (акнун) – энди.

³ Б о ш и д о н – ўргулай.

⁴ О ф и я т ҳ а с т е д м и – тинчмисиз?

Давлат рухсат, фалон кутмай «шайхулислом»нинг ёниға ўлтуриб олди.

- Ба жаноб арз...
- Бисёр хўб, арз кунед¹.
- Очик гов: бизга бир хужра берсалар, деб келдик-да, тўра почча!
- Хўб... Гужойи?
- Тақсир, чустий, ба жаноби шумо ҳамشاҳрий².
- Яъни писари ки?
- Писари усто Муҳаммад собунгар.
- Хўб, хўб, – деди «шайхулислом» ва «мирзо Ҳамдам»га буюорди, – ба ҳамин одам як хужра додан гир³!

Давлат дуо қилиб «шайхулислом» ҳузуридан кетди. Кўқонлиқ муллабачча рўлида Бахтиёр келди. Унга яна: «Биз дуруғ сўзламаймиз, мадрасамизга бир тариқ ҳам сифмайди», деган жавоб бериб жўнатилди. Давлат яна чустлик бир толиби илм бўлиб келган эди, «мирзо Ҳамдам» орқалиқ «додан гир!» буйруғи берилди. Қаттиғ кулги кўтарилиди. Хон ва домла Ниёзнинг кўзларига ёшлар чиқди. Аммо шайхулислом дам-бадам манглай терини артиб олар эди. Зокир-гов хонға қуллиқ қилиб, шогирдлари ёниға борди. Хон ва раият янги қизиқликни кутиб қолдилар.

БИРИКИШ

Далв ойи⁴, қаттиғ қиши. Девоннинг ҳар икки хонасиға бир нечадан сандал қўйилған эди. Ҳар бир сандал-

¹ Жуда ҳам яхши, арзингизни айтинг.

² Чустликман, сиз жанобларига ҳамшаҳарман.

³ Шу одамга бир хужра бергин.

⁴ Да л в о й и – 22 январь – 21 февраль.

га тўрттадан мирзо жойлашиб, дафтар таҳрири, ёрлиғ иншоси билан машғул эдилар.

Хон ҳузурига чақирилған Анвар ярим соат чамаси кечикиб чиқди. Анвар ўз хонасиға келиб кирганда, четдаги танчада Шаҳодат муфти бошлиқ мулла Абдураҳмон ва Калоншоҳ мирзолар нима тўғрисидадир, оҳиста-оҳиста сўзлашиб ўлтурадар эдилар. Эшиқда Анвар кўриниши билан уларнинг сухбати кесилди ва ҳар ким ўз қўлидағи ишқа қаради.

– Эҳи, эҳи, – деб йўталинди Шаҳодат муфти, – нима фармон бор, мирзо Анвар?

– Ҳеч гап, – деди Анвар ўз танчасига жойлашиб. – Ўш, Андижон ҳокимларига нома буюрилди... Сиз, мулла Абдураҳмон ака, қўлингиздағини неча нусха тайёрладингиз?

Мулла Абдураҳмон ёнидағи қоғозларни санади:

– Уч нусха.

– Яна бир нусха ёzsангиз бас. Закотчи исмини қўймағандирсиз?

– Қўймадим.

– Жуда яхши, ўзим қўярман. Қўлингиздағини тезроқ ёзиб битирсангиз, яна бир иш бор, – деди Анвар ва Шаҳодат муфтига юз ўғирди. – Тақсир, сиздан бир илтимос; кечаги Абдушукур понсадга маҳзарни¹ ўзингиз ёзиб бермасангиз бўлмайдирған кўринади. Боя менга яна учрашди; ғулдир-ғулдир қиласи, мақсадига ҳеч бир тушуналмадим. Чамаси, унинг даъво кониятини сиз яхшироқ билар экансиз?

– Қўйинг шу бош оғригини, – деди муфти, – неча бора менга иши тушиб, бирар мартаба ҳақ берганини хотирламайман.

– Ҳақ олиб беришкага мен кафил.

¹ М аҳзар – ариза.

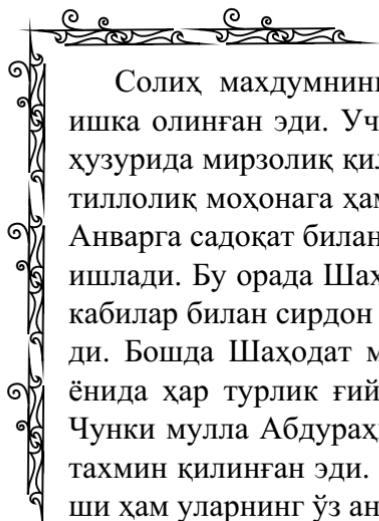
– Эй-ха, мен ололмағанни сиз олармидингиз?
– Ололмасам, сизга ўз ёнимдан тўлай, тақсир; иш қилиб, шунинг даъвосидан мени қуткаринг-чи.

Шаҳодат муфти индамади. Анвар қоғоз олиб, бир нарса ёза бошлиди. Шаҳодат муфти оҳистағина ёнидағи Абдураҳмонни туртиб қўйди ва Анварга ишорат қилиб, «ана аҳвол» дегандек илжайди. Яъни унинг ҳаракати «қўрдингми мирзобошини, қўлидан маҳзар ёзиш ҳам келмайди» мазмунида эди. Мулла Абдураҳмон оҳиста бош қўтариб кулимсиди. Бу гапдан хабардор бўлиб ўлтурган Калоншоҳ мирзо қўлини оғзиға карнай қилиб Анварга тўғрилади, яъни, жиртак чалди. Шу ҳолда эшикдан Султонали мирзо кириб, Калоншоҳга тикилиб қолди...

– Маймунлик муборак!
Иш билан машғул Анвар қоғоздан бошини қўтариб, эшикдаги Султонали мирзога қаради:

– Нима гап?
– Ҳеч гап, – деб кулди Султонали, аммо қўзида ғазаб ўти ёнар эди.– Мен бояғи қоғозға кирган эдим.
Анвар ёнидағи қоғозлар ичидан бир ариза ажратди:
– Жавоб мен айтканча бўлсин.
– Хўб.

Султонали қоғозни олиб чиқар экан, яна уларга қараб қўйди. Уларнинг учави жиддий равишда ишка берилган, қоғоздан бош қўтармас эдилар. Султонали чиқиб кетди. Бир оздан кейин Шаҳодат муфти секин бош қўтариб Анварга қаради. Анвар ўз ишига қаттиғ боғланған эди. Шаҳодат муфти Калоншоҳ билан кўз тўқнаштириб, «яхши бўлмади», деган каби бош чайқади. Калоншоҳ аҳамиятсиз кўз қисди. Одатдагидан ҳам ранги ўчкан Абдураҳмон буларнинг ҳозирги имо-ишоратига иштирок этмай, ўз ишига қараған эди.

Солиҳ маҳдумнинг ўша сўзи билан Абдураҳмон ишқа олинған эди. Уч ойдан бери Анвар қошида – ўз ҳузурида мирзолиқ қилиб келар ва иккинчи ойдан беш тиллолиқ моҳонага ҳам ёзилған эди. Бир ойлар чамаси Анварга садоқат билан, унинг қаноти остиға киргандек ишлади. Бу орада Шаҳодат муфти ва Калоншоҳ мирзо кабилар билан сирдон бўлмаса ҳам танишди, яқинлашди. Бошда Шаҳодат муфтилар уни ётсенишиб унинг ёнида ҳар турлиқ ғийбатларни қилишдан чўчиidlар. Чунки мулла Абдураҳмоннинг Анвар кишиси бўлиши тахмин қилинған эди. Иккинчи ойдан моҳонага ёзилиши ҳам уларнинг ўз андишаларида янгишмағанликларини кўрсатди. Бироқ Абдураҳмоннинг баъзи ҳаракатлари, масалан, мирзо Анварнинг арабча, форсийча лафзлардан холи, содда таҳририни нусхаларга кўчирап экан – «аттаому било милҳи» (тузсиз ош), деб кулиб қўйиши муфтиларни ўйлатиб қўяр, бу таънани чин кўнгилдан чиққаниға шубҳаланишни-да, шубҳаланмасни-да, билмас эдилар. Шундай фурсатларда «аламзада» муфтилар ҳам бирар латифа сўзлашка тутунар, аксар, латифа мазмунини бир тарафка буриб юритар эдилар. Баъзан Шаҳодат муфти ишдан чарчаған каби оҳ тортиб, ўзича «мутул-асаду фил-ғабоби жуъан ва лаҳмут-тайри ютраху лил-килоб»¹, деса, иккинчи ёқдан Калоншоҳ мирзо шу мақолнинг давомини сўзлаб «ва хинзиру яному фил-фирош ва улул-кули яному алат-туроб»², дер эди. Мулла Абдураҳмон уларнинг кинояси мазмунига тушунибми ёки тушунмасданми – ҳар ҳолда бир илжайиб қўяр эди.

¹ Арслон чангальзорда очлиқдан жон берадир, аммо итни күш гўшти билан боқадирлар (*муал.*).

² Тўнғуз ҳузур қилиб тўшакда ухлайдир, оқиллар тупроқда ётадирлар (*муал.*).

Шу йўсун иккинчи ойда бу икки муфти мулла Абдураҳмонни синаб вақт кечирдилар. Абдураҳмон ҳам ўзининг аксар сўз ва ҳаракатлари билан уларни шубҳадан чиқара борди, ниҳоят икки муфти учунчи ёш «олим»ни ҳам гарчи бир «нодон» тарафидан келтирилган бўлса ҳам «заршунос» деб билдилар ва учунчи ойдан уни ҳам ўз ёнлариға олиб сирдон бўлишдилар. Бояғидек, «қозихона маҳзарлари» уларга дастмоя бўлди. Анвар ўзи вақт тополмай, бирар нарсани муфтиларга ҳавола қиласидирған бўлса, «мирзобошининг тиши ўтмади» деб кулишдилар. Мулла Абдураҳмон ҳам валинеъмати бўлған Анварнинг риоясини унугаёзди. Чунки мазкур икки муфтининг таъсиrlари кучлик бўлиши устига, ўзи ҳам уларга мойил, ҳатто бу камситишлардан лаззат олғучи эди...

Анвар икки муфтининг ғийбатларини яхши билса ҳам, Абдураҳмоннинг бу ғийбатда иштироки борлиғини сезмас эди. Фақат яқиндан бери Султонали мирзо Абдураҳмоннинг бунда иштироки борлиғига вокази бўлди. Ҳатто шу тўғрида Анварга баъзи сўзларни ҳам айтди. «Мулла Абдураҳмондан нон емаймиз, сизга қарши қаттиғ қутурған икки итимиз бор эди, энди учунчини ўзингиз келтирганга ўхшайсиз...»

Кечка томон мирзолар тарқалишдилар. Бирок, бизнинг муфтилар ҳануз қўзғалмас эдилар. Анвар эса ҳаммадан кейин чиққучи эди. Икки муфтининг қўзғалмасликлариға ўзи сабабчи бўлғанлигини яхши билган Султонали мирзо Анвар билан хайрлашиб чиқди. Шундан бир оз сўнг муфтилар ҳам кетишкага чоғландилар.

Ҳаво совуқ, тўрт эллик чамаси қор ёғиб, кўча бетини ёпқан эди. Кўқоннинг ўзига маҳсус изғириқ бу қор билан яхши қуролланиб, кишининг қулоқ-тумшуғини заҳар каби ялаб ўтар эди. Кишилар телпакни бостириб

күйган ёки саллани қулоқ ва манглай аралаш ўраб, бўз гуппини тумшуққача кўтарган эдилар. Кўча бўйлаб ҳар ким чопар, бир нарсадан қуруқ қоладирғандек югурап эди. Бу кунги совуқ билан қор ҳар кимга ҳам ғарчиқ кафш инъом қилған, бой ва беклар оёғидағи бедона, сағри қала кафшлар билан камбағал косиблар кийган утика¹, айбаки кафшларнинг ўзаро фарқи қолмаған ва ҳатто баъзилар оёғидағи ёғоч кафшлар ҳам ажойиб нағманавозлиқ қиласар эдилар.

ҒАРИБ КЎНГЛИ

Анвар бошқалар қаби югурмаса ҳам елиб келар эди. Хишткўпрукка етканда, катта сув ёнидаги хужра эшигига қўсқи² пўстунга ўралиб турған қоровул унинг олдига тушиб салом берди:

– Совуққа қотқан кўринасиз, тақсир... Гулханимиз бор.

Анвар тумшуғини тўнидан чиқариб илжайди ва тутун чиқиб турған эшикка бурилди, қоровул олдинда келиб, эшикни очиб берди, Анвар ичкарига кирди. Тутун билан қоп-қорайған, пасткина қоронғи хужранинг ўртасида гулхан ёниб, алангаси мўрига ўрлар эди. Гулхан ёнида қўлиға касав тутқан Султонали мирзо олов жўнаштириб ўлтуарар эди.

– Сиз ҳам совуққа қотқанларданмисиз! – деб кулди Анвар.

– Жон олов – жон эр, депти бир хотин... Гулхан ўтлик йигитнинг иссиқ кучоғи эмиш. Қани, бу ёққа марҳамат!

¹ У п и к а – бузоқ терисидан тайёрланган кўн.

² Қ ў с қ и – жулдор, эски.

Қоровул ва Султонали мирзоларнинг қисташла-
ри билан Анвар гулханнинг тўрига, тўрт қатланиб со-
линған кийизга ўлтуриб, қўлини оловға тутди.

– Ўзингиз ўлтурмайсизми, ака, ўлтуринг!

Анварнинг бу сўзи билан адаб сақлаб турған қоро-
вул гулханнинг бир чеккасига чўккалаб, гулхан ёни-
дағи қора қумғонни оловға тираброқ қўйди.

– Совуқ тузук бўлди, – деди Анвар исиниб. – Ўрда-
дан чиқиб, ўзингизни гулханга урибсиз-да?

– Қарасам уйга еткунча қотадирғанман, Тойир акам-
нинг туйнугида тутун кўриб, эшикни очсан, иш катта.
Хирадик бўлса ҳам кирдим, нима қилади... Бироқ, сизни
Тойир акамнинг ўзи чақириб кирганга ўхшайди, ҳали
сизга чой дамлайман, деб овора бўлса ҳам эҳтимол...

Тойир ака қумғонни яна олов томонға итариб қўй-
ди:

– Ҳозир дамлаймиз, таксири, ҳозир. Сув ҳам қалқиб
қолибдир, яхши кўк чойимиз ҳам бор.

– Ўзларингиз ичмасангиз, меним учун ҳожат эмас,
мен ҳозир кетаман.

– Шу гулханни ташлаб, қаёққа?

– Уйга... Балки кишилар кутиб ўлтурган чиқарлар.

– Шундай совуқда сизни ким кутсин, чойни дамлай
беринг, Тойир ака, мирзобошини юбормаймиз.

– Шундай бўлсин, таксири... Фарибларнинг чойидан
ҳам бир ичиб қўйсингилар, – деди Тойир ака ва ўрнидан
туриб бурчакдаги ёрилған тарашадан бир қучоқни кел-
тириб гулхан ёнига ташлади. Қайнаб тошқан қумғонни
оловдан олиб, чой дамлади.

– Тойир акамнинг гулханини ташлаб кетиб бўлмай-
ди, – деди Султонали, – бир-икки пиёла чойидан ҳам
ичиш керак, бир-икки калима сухбатини ҳам эшитиш
керак.

Анвар илжайиб қўйди. Тойир ака қозиқдағи тугунини очиб тўрт-бешта нон, бир ҳович каттақўрғон магиз олиб, кичкина баркашчага солди. Баркашни Анвар олдиға келтириб, узр айтди:

– Камбағалчилиқ, тақсир, олдингизға дастурхон ёзолмадик...

– Нима айби бор, – деди Анвар, – мен шундай қоронғи уйда гулхан ёнида ўлтуришни ва шу ҳолда чой ичишни жуда яхши кўраман.

– Бу ўлтуришнинг ўз олдиға бир нашъаси бор, – деди Султонали.

– Бор... Шоирона, дарвешона бир маъноси бор. Мен ёш, ятим чоғим, опамнинг уйида шу ҳолни кўрар эдим. Язнам қашшоқ косиб эди. Қиш келди дегунча гулхан ёқар ва шу йўсун гулхан ёнида ўлтуриб чой ичар эдик. Шу гулхан ҳаёти ҳануз меним эсимдан чиқмайдир ва шу ҳаётка ҳамиша кўнгилда бир муҳабbat сақлайман.

Тойир ака Анварга сопол пиёлада чой узатди. Гулхан кейинги қаланған тарашалар билан аллангаланиб ёнди. Коронғи хужра ёришиб, учқунлар билан зийнатланди.

– Бола-чақангиз борми, Тойир ака?

– Йўқ, тақсир... Шу ерда юртни дуо қилиб ётаман.

– Тойир акам ҳам сизга ўхшайди, – деб кулди Султонали. – Тўйни кўкламга қолдирганингиз яхши бўлмади, қиш кунлари Тойир акамдек ёлғизлиқ...

– Чунки мен Тойир акам турмишини яхши кўраман... Дардисарнинг нима кераги бор-а, Тойир ака?

Тойир ака қўлида касав билан олов тўғрилар эди.

– Курби еткан кишининг бола-чақа қилғани маъқул, тақсир.

– Нима учун?

Тойир ака олов жүнашдириб, бир оз жавобсиз ўлтурди. Соқол-муртига учиб тушкан учқун кулларини селпиб ташлади.

– Худой фарзанд берса, қариған кунларингизда ишинингизга ярайди, – деб қўйди Тойир ака, яна бир оз олов тўғрилаб турди. – Менда ҳеч ким йўқ... Ёшим эллидан ошқан, тақсир... Ҳозир куч-қувват бор, бир нарса топиб бўлади... Бир вақт келар, куч кетар, шунда менга ким қарайди, тақсир? Иссик жон, мен оғриб ётарман, бир қошиқ сувға муҳтож бўларман... Шунда сувни менга ким беради, тақсир? Ўлим ҳақ, ажал етиб амонатни олса, кўзим юмилса, бир чеккада ўлиб қолғанимни ким билади, тақсир?.. Кишининг бола-чақаси бўғанда шундай гаплар йўқми, деб ўйлайман-да.

– Тўғри гап, – деди Султонали, – дарҳақиқат, киши қандай кунларга қолишини билмайди. Тойир акам айтканча, бола-чақа бўлса, бир оз кўнгил тўқи-да.

Анвар бир оз сўзсиз, ўйланиб турди, қўлидағи пиёлласини бўшатиб, Тойир акага узатти.

– Уйлантириб қўяйлиқми сизни?

Тойир ака миннатдор оҳангда кулди.

– Э, жонингдан, тақсир, – деди, – энди бўлмайди.

– Нега бўлмайди?

– Соқолға қаранг, ўлим иси келади...

– Бўлмаған гап... Сиз биздан ҳам ёш кўринасиз.

– Кўнгил қариған, тақсир, кўнгил, – деди Тойир ака, қўлини кўкрагига тегизиб олди. – Энди кўнгил ҳеч нарса ҳам тиламайди, факат тинчлиқ тилайди... Тинчлиқ қачон бўлади, унисини билмаймиз-да.

Сўзни яна айлантиришкан йўл қолмади. Анвар ер остидан Султоналига кўз юборди. Султонали маънолик бош ирғатиб қўйди. Тойир ака ўз олдидағи ёниб ўчкан хокаларни кулдан ажратиб, гулханга ташлар эди.

Бояги шиддати йўқолған гулхан нафис кўк тутун чиқарib оҳистагина чайқалиб ёнар эди. Куллар кўкка учар, чўғлар кулга ботар, чалалар чўқقا айланар эдилар... Учави ҳам сўз қўйишқандек анча вақт гулханнинг шу холини таъкиб этдилар.

БИШЎЙ, ЭЙ ХИРАДМАНД...

– Муфтиларингиз меним орқамдан жўнаған бўлсалар керак, мирзо Анвар?

Хаёли бошқа нарсада бўлған Анвар Султоналиниг сўзига тушунибми, эмасми, ҳар начук бош иргатиб қўйди.

– Мен сиз билан хайрлашиб кўчага чиқсан, «дўстингиз» мулла Абдураҳмон уларни кутиб турған экан. Чамаси кундузги «сухбат»нинг мобаъди¹ бўлса керак?!

Анвар хаёли билан видолашқандек, тилар-тиlamас Султоналига юз ўғирди.

– Қандай сухбатнинг?

– Сухбатнинг эмас, ғийбатнинг.

Анвар кулди:

– Сиз мулла Абдураҳмон домлани кўралмай қолдингиз.

– Масала кўралмасликда эмас, унинг нолойик ҳарачатида, дўст кўриниб душманлик кўчасига киришида.

– Биз унинг чин кўнглини билишдан ожизмиз.

– Ҳар ҳолда бу калтакесак бизга дўст эмас.

– Хўш? – деб кулди Анвар.

– Муфтилар бизга дўстми, душманми?

– Балки душмандирлар, лекин биз уларга душман эмасмиз.

¹ М о б а ъ д – давоми.

– Бали! – деди Султонали мирзо. – Башарти бизнинг ёрдамиизда ишлик бўлған бир одам, эрта-кеч бизнинг душманимиз хисобланған кишилар билан ҳамсухбат бўлса, оғиз-бурун ўпишса, биз унга қандай баҳо беришимиз керак? Бундай одамни биз очиқдан-очиқ душман ёки аҳмоқ деймиз. Аммо мулла Абдураҳмон аҳмоқ эмас, кўб иш кўрган туллак! Энди фақат унинг душманлик тарафи қолди, ҳам бу аниқ. Меним ҳукмимга қаноат қилмасангиз, ҳикматка қаранг. Шайх Саъдий:

«Бишўй, эй хирадманд, аз он дўст даст,
Ки бо душманонат бувад ҳамнашаст»¹, –

дайдирлар...

– Мен мулла Абдураҳмонни яхши киши, деб ўйлайманми?

– Ўйламайсиз, бироқ унинг ўзига яраша муомала қилмайсиз, шу билан бирга анови муттаҳамларни ҳадидидан оширасиз!

Анвар баркашдаги магиздан бир-икки дона олиб қўлида ушлади.

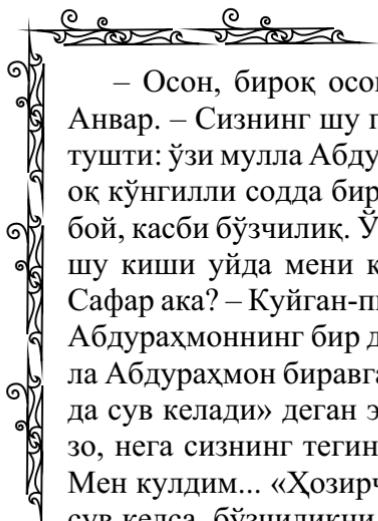
– Сизнингча, улар билан қандай муомала қилишимиз керак?

– Мулла Абдураҳмонни ўрдадан жўнатиш керак; тинчкина имом ва хатиблигини қилсин. Муфтиларга ҳам қозихонадан бирар вазифа топилиб қолар.

Анвар бош тебратиб кулди. Тойир ака гулханга ўтун қалаб шом учун жойнамоз ёзди. Султонали мирзо имом бўлиб, уч киши шомға турдилар. Шомни ўқуб гулхан ёниға ўлтураг экан, Султонали сўради:

– Ёки уларни ўрдадан жўнатиш осон эмасми?

¹ Эй хушёр киши! Душманларинг билан бирга ўлтуришкан – ҳамсухбат бўлған дўстингдан кўл ювғил (*муал.*).

— Осон, бироқ осон ишда лаззат йўқ, — деб кулди Анвар. — Сизнинг шу гапингиз билан бир киши ёдимга тушти: ўзи мулла Абдураҳмоннинг қавмларидан бўлған оқ кўнгилли содда бир киши бор. Оти... ха, оти Сафарбой, касби бўзчилик. Ўткан кун ўрдадан қайтиб борсам, шу киши уйда мени кутиб ўлтурибdir. Хўш, келинг, Сафар ака? — Куйган-пишкан, менга «арз» қилди: мулла Абдураҳмоннинг бир дўстидан эшиткан эмиш, гўё мулла Абдураҳмон биравга «мирзо Анварнинг тегига яқинда сув келади» деган эмиш... «Бу нима деган гап, мирзо, нега сизнинг тегингизга сув келади?» деб сўрайди. Мен кулдим... «Хозирча тегим қуруқ, башарти тегимга сув келса, бўзчиликни ўргатасизми?» деб сўрадим. Саволимга жавоб бермайди, фақат сизнинг сўзингизни айтиб: «Имомимиз фисқи-фасод, бундай кишини ҳайдаганингиз маъқул» дейди. Сизга ёқадирған сўзни айтдимми, Султонали ака?!

— Бу киши сизга чин дўст экан, — деди Султонали жиддий. — Мен ўз фикримда янгишмасман. Бу калтакесак юткан чаённинг юрагида, Худой билсин, сизга карши катта адоват бор.

Шу чоққача олов кавлаб жим ўлтурган Тойир ака сўзга қотиши:

— Сафар, елкаси чиққан, жиккак йигит эмасми, таксир?

— Бали, бали.

— У меним ошнам бўлади. Э-хей, у билан биз ҳар ёз бирга мардикор ишлар эдик, ўзи ўбдан яхши йигит.

— Вассалом, — деди Султонали мирзо. — Бас, Абдураҳмон ҳам адоватда муфтилардан қолишмайдир. Шунча яхшилиқни билмаган киши...

— Яхшилиқ қил, дарёға ташла, балиқ билмаса, Холик¹ билур, деганлар. Фузулий: «Даҳр² бир бозордир,

¹ Х о ли к – Яратувчи, Худо.

² Даҳр – дунё, олам.

хар ким матоъин арз эдар» деб жуда түгри сўзлайдир. Шунга ўхшаш биз ҳам, ўзимизда бўлған матони бо-зорға соламиз, улар ҳам бисотларини кавлаб шундан бошқасини тополмайдирлар.

– Бу шундай, мирзо Анвар, аммо ўзингизни душмандан мудофаа қилиш керакми, йўқми?

– Мен нимани душмандан мудофаа қилай? – деб кулди Анвар. – Агар уларнинг адовати мендан бош муншийликни олиш учун бўлса, марҳамат қилсинлар, ҳатто ўзим уларга ёрдам ҳам берай. Тўғри, сиз уларнинг номуссизона ҳаракатларидан қизишасиз, аччиғланасиз. Мен-чи, мен ҳам бир инсон, кўқдан тушкан фаришта эмасман, ўз устимдаги ғийбатлардан, ҳайвонча қилиқлардан, иззати нафсимга тўқинған ҳаракатлардан аччиғланаман. Сиз айтканча, уларни ўрдадан ҳайдаш мулоҳазаларигача бориб етаман. Бироқ, баъзи андишалар мени тўхтатиб қўядир. Аввало, улар билан тенглашиб меним учун камчилик кўринадир; иккинчи, уларни девондан ҳайдаш тўғрисиға келганда яна андишалар бор: башарти муфтиларни девондан чиқарсан халқ нима дейди, беш кун амалга миниб, ўттуз ийлиқ мирзоларни қадр қилмади, демайдими? Агар улар тинчкина чиқиб кетса-ку, яхши, билъакс, хон ва шоғовул домлалар воситасида яна кириб олса, мен нима деган одам бўламан? Бу ҳолда бир адovat устига юз адovat замла-нишида шубҳа йўқ. Энди мулла Абдураҳмон тўғрисида: бошда мен бу кишини ўрдаға олишга қарши бўлиб, биринчи кўришимдаёқ бу мулладан яхшилик кутмаган эдим. Бироқ, сизга айтканимча, ўртада нозик бир киши восита бўлди, шундан кейин ноилож хизматка олишқа мажбурият туғулди. Мулла Абдураҳмон ифлослар қаторига ўткан экан, иши осон, жўнатиб юбориш қўли-миздан келади. Ва лекин, фикримча, уни ҳам жўнатиш

маслаҳат әмас. Аввало, хизматка олмаслиқ керак әди; олинғач, уч ой үтмасдан жүннатиши... Жуда оғир, агар ифлос бўлса унинг табиати, биз ўзгарта олмаймиз, ҳар ким тилаган ошини ичадир.

Султонали мирзо муфтилар тўғрисида бир нарса деялмаса ҳам, Абдураҳмонни жўннатишиға исрор этди¹.

– Хўб, муфтилар қолсин, яна бир неча кун сасишин. Бироқ, Абдураҳмонни тўхтатманг, агар сиз шучувалчангнинг баҳридан ўтсангиз, ҳамроҳларига катта ибрат кўрсаткан бўласиз.

Анвар кулиб қўйди.

– Сиз меним дўстимга қаттиғ тикилдингиз...

– Тикилишкага – тикилдим, – деди Султонали мирзо жиддий, – сиз лоақал шуни ҳам жўнатмасангиз, мен кетаман. Муфтиларнинг афтини кўриб қийналар эдим. Энди бу учунчи ифлоснинг юзига қарашқа тоқатим қолмади!

Султонали жиддийлашкан әди, Анвар яна қарши боришни мувофиқ кўрмади.

– Хўб, – деди, – сиз шуни маслаҳат кўрсангиз, жўнатайлик.

– Бали! – деди Султонали. – Сиздан яна бир талаб: эртадан бошлаб мени ўз хузурингизга олинг, токи муфтилар эртадан кечкача ғийбат сўзлаб, маймун бўлиб вақт кечирмасинлар.

– Бу ҳам осон, – деб кулди Анвар, – улар мен йўқ вақтдан фойдаланиб, юрак бўшатар эдилар. Энди бундан ҳам бечораларни маҳрум этмакчисиз; бу қадар зулм...

Султонали яна кулмади:

– Қилғанға қиласиз-да.

Шундан кейин кетишкага чоғландилар. Анвар қўзғалар экан, ёнчиғидан бир тилло олиб, Тойир акага узат-

¹ И с р о р э т м о к – қистамоқ.

ти. Тойир ака билибми, билмасданми, ҳар ҳолда тиллони қўлиға олғандан сўнг, яна тез қайтариб берди:

– Уят, уят бўлади.

– Бу пул ўзимга, деб ўйламанг, – деди Анвар Тойир аканинг қўлинин итариб, – сиз бу пулга ўтун, магиз, ортиб қолса чой оласиз. Султонали акам билан келганимизда гулханни бундан ҳам катта қилиб берасиз.

– Сизлар келсаларинг ҳаммасиям ўзимиздан топилади.

Анвар пулни олмади. Тойир ака маслаҳат сўрағандек Султоналига қаради. Султонали дуо қилиб олинг, деган каби ишорат қилди. Тойир аканинг дуосидан кейин чиқдилар.

АЛДАШ УЧУН БОЛА ЯХШИ

Бир неча кунлардан бери Сафар бўзчи хурсанд эди. Мулла Абдураҳмоннинг хизматдан чиқишиға ўзим сабаб бўлдим, деб ўйлар; ўз сўзи билан мулла Абдураҳмон каби бир кишининг сувға тушкан нондек шилқиллаб қолишиға: «Кўрпангга қараб оёғ узат, муллавачча!» деб ўзича кулиб қўяр эди. Кеча Самад бўқоқни кўчада учратиб, пичинг отди: «Мирзабошимнинг тегига сув келипти-я, гапингни тўғри чиқишиға қара, Самад?» – деди. Чунки Анварга бориб айткан хабарни шу Самад бўқоқдан эшиткан эди. Самад бўқоқ унинг бу пичингидан қизарди: «Қулоғимға янглиш кирган эканда, аплах!» деб гапни кулгуликка бурди. Сафар бўзчи ҳам «пайрав» қилди. «Бир қўчкорнинг боши кеткунча, минглаб қўйнинг боши кесилар эмиш, деб айт домланг-ға!» деди. Самад бўқоқ индамади.

Сафар бўзчи мулла Абдураҳмоннинг хизматдан бўшатилғанини эшиткандан бери «Мирзамни бир кўр-

сам» деб Анварнинг олдиға боришиқа чоғланиб қолди. Бирок, дастгоҳ ёнидан күзғалишқа ишни қизғанди. Бу кун иш түқур экан, ўзича қарор берди: «Бу кун чоршанба, эрта панжшанба... жума кун мен ҳам бўш, мирзам ҳам бўш. Ҳа, индин борғаним маъқул».

Шомдан бир оз илгарироқ Сафар ака ишдан чиқди. Куннинг совуқлиғига ҳам қарамай музлаган совуқ сувда таҳорат қилди, нари-бери бўз салласини чулғаб, масжидга югурди. Ул жиловхонадан кирганда, масжиднинг тўрдаги ҳужрасидан мулла Шаҳодат муфти, Калоншоҳ мирзо ва мулла Абдураҳмонлар намозга чиқиб келар эдилар. Сафар бўзчи ҳар икки муфтининг ҳам ўрдада туришларини яхши билар эди. Мулла Абдураҳмонни ўрдаға яна оладиған бўлибдирларми, деб ўйлади ва уч уламо келиб масжидга киргунларича адаб сақлаб, масжиднинг бўсағасида қўл боғлаб турди. Улар келиб масжидга кирап экан, мулла Абдураҳмон кўзининг пахтасини чиқариб, Сафар бўзчиға қараб ўтди, улар орқасидан Сафар бўзчи ҳам хонақоҳға кирди. Аммо ҳалиги қараашдан сўнг Сафар бўзчининг бошидан: «Бу муллалар ҳам домламдек ўрдадан ҳайдалганлармикин? Мирзамнинг ғийбатига йиғилишқанлармикин?» деган бир фикр ўтиб кетди.

Сўфи такбир тушурди, мулла Абдураҳмон меҳробка ўтди, муфти ва бошқалар унга иқтидо қилдилар. Имом қироатда, Сафар бўзчи сомиълик¹ ўрниға – «манови кетман соқолнинг афти хунук, ўттасининг авзойи бузук, домламнинг бўлса ғурраги бола очкан... Учави ҳам аламзада бўлсами? Домламнинг кўнглини кўтаргали келғанлардир, ёки мирзам билан икки орани битиштирмакчиларми?.. Мирзамнинг битишмагани маъқул, икки оғиз гап учун ҳанузгача кек

¹ Сомиълик – тингглаш.

сақлаған домла...» деб ўйлар эди. Шу йұсун васвасала-ниб шом намозини қандай ўқуғанини ўзи ҳам билмади, аммо ётиб туришдан эринмади. Фотиҳадан сүнг жамо-ат тарқала бошлади. Беш-олти киши, жумладан, Сафар бўзчи ҳам адаб сақлаб, домлалар масжиддан чиққунча қўзғалишмадилар. Улар чиқиб кеткандан сўнг сўфи шамни ўчирди, бошқалар масжиддан тарқадилар. Са-фар бўзчи сахнга тушиб ҳужрага қаради; ҳужра дари-часидан шам ёруқлиғи тушар, ичкаридан қўлида куроқ дастурхон ушлаган, ўн бир-ўн икки ёшлиқ бир бола чиқиб келар эди.

Сафар бўзчи жиловхонага ўтиб тўхтади. Ҳужрадан келган бола ўз ёниға еткач, болани олдинға ўткариб, унинг орқасидан кўчага чиқди. Бола кўчанинг ўнг томонига қараб кетди. Сафар аканинг ҳавлиси кўчанинг чапида эди, лекин ул ўз ҳавлиси томонға юрмай, шу бола орқасидан борди.

– Ҳой, Шукур сўфининг ўғли!

Шукур сўфининг ўғли – бола, йўл устида тўхтади. Сафар бўзчи унинг ёниға етиб олди.

– Қани юравур, сенинг отинг Маматқул-а?

– Ҳи.

– Маматқул... Сен бизнинг Асқарбойни танийсан-ми?

Бола ажаблангансумон Сафар бўзчиға қараб олди.

– Асқар меним ўртоғим-да, шу топқача билмайсиз экан-да!

– Ҳа, ҳа... ўзинг ҳам яхши йигит кўринасан...

Масжидда нима қилиб юрған эдинг?

– Имом поччамнинг ҳужраларида чай қўйиб бер-дим. Катта домлалар меҳмон бўб кепти.

– Ҳа, ҳа... Энди қаёқقا борасан?

– Имом поччамнинг уйларидан ош об келаман-да.

– Туппа-тузук дасёр бўлиб қопсан-да. Ош олиб келганингдан кейин тағин чой қўйиб берарсан ҳали?

– Ҳа, қўйиб бераман. Домла поччалар жўнағунча хизмат қилиб тураман.

– Ҳа, ҳа... Катта домлалар қачон келишди экан?

– Дадам аzonға чиққандা келишди-да, қўйиб берган чайимни шу топта ичишаяпти.

Сафар бўзчи ўн қадамча сўzsиз борди.

– Ўзинг кўб яхши боласан-да, Маматқул, домла поччаларинг нима дейишияпти?

– Ҳали гапуришканлари йўқ-да.

– Маматқул-чи, шу домла поччаларнинг сўзига яхши қулоқ солиб тифнаб оған киши bemалол жаннатка кириб кетавуради-да... Сен ҳам уларнинг сўзини тифнаб оласанми?

– Ҳа, тифнаб оламан. Дадам ҳам савоб бўлади, дейяпти.

– Бали, Маматқул, жуда яхши тифнаб ол-да... Агар сен шу домла поччаларнинг сўзини яхши тифнаб, улар жўнағандан кейин менга бориб сўзлаб берсанг-чи, Маматқул, мен сенга ўн пул бераман-да.

Маматқул тушуналмаслик ичидаги Сафар бўзчиға қарди:

– Чин айтаяпсизми, Сафар aka?

– Ёлғони йўқ-да, Маматқул, – деди Сафар бўзчи ва бўз яхтагининг чўнтагини силкитиб жараклатди. – Кўраяпсанми чақаларни... Агар уларнинг гапини тифнаб менга сўзласанг-чи, ўн пулни олавурасан-да, Маматқул.

– Тунда сизнинг олдингизға борғани қўрқаман-да.

– Нимадан қўрқасан, Маматқул? Асқар ўртоғинг кечаси ҳам қўрқмасдан юравуради.

– Мен итдан қўрқаман-да.

– Бизнинг кўчада ит йўқ-ку, тентак, қўрқсанг эта-метан бор. Агар имом поччанг энди кетавур деса-чи, Маматқул, хўб, деб ҳужрадан чиқ-да, ҳеч кимга билдири-май, дарчанинг тегидан гапни эшиш, ҳами?

Маматқул нима учундир илжайиб кўйди ва маъкул деган каби бош иргатди.

– Қўрқмасанг, улар жўнағандан кейин бизникига бор, мен дўконда иш тўкуб ўлтураман; ўн пулни олиб келавурасан-да, сендан нима кетди, Маматқул...

– Тузук.

Бола шу сўзни айтиб кичкина, тор кўчага бурулди. Сафар бўзчи боланинг орқасидан бир оз караб турғандан сўнг, орқасиға қайтди. Сафар бўзчи болага берган ўзининг бу ваколати билан келаси кун мирзобошининг олдиға яна бир гап топиб бормоқчи эди. Унинг фикрича, эҳтимолки, кейинги домла поччалар ҳам ўрдадан хайдалишкага лойик, мирзобошиға душман бўлиб чиқар эдилар. Шу хаёллар билан келиб, уйига кирди. Эрини кута-кута қозондағи туппаси аталаға айланган Тўхтабиби Сафар бўзчини койиб қарши олди.

ЧАҚАНГИЗ СИЙҚА ЭМАСМИ?

Ул аксар шом ва эрталабки намозларнигина масжиdda ўкуб, қолғанларини уйида адo қилар, пешин, аср, хуфтанларга вақт тополмас эди. Аммо бу кеч жўртта хуфтангага чиқмади. Яъни Маматқул ўн пул учун шошиб, топқан гапини кишилар орасида сўзлаб берса эҳтимол эди. Ошдан сўнг ишхонасига чиқди. Дастгоҳ ёнидағи қора чароғни ёқиб ўришдаги узукларни улади, аймашқан ипларни ешди, чигилларни ёзиб тароғлади, оғзи билан охор буркиб яна таради ва энг сўнг қурутисх учун ўришни елпиди. Ўриш тўкишқа ростланған-

дан кейин, эски тўппидаги найчага солинган ипларни (арқоқни) олиб, дастгоҳка тушти, тиф ва гулани орқаға суриб моккини ростлади.

Қора чароғ аранг-аранг дастгоҳни ёритар, елкаси ташқариға тутиб, кўкраги ичка ботқан Сафар бўзчи, гўё дастгоҳка қуюлиб қўйғандек кўринар эди. Тепки босишдан ғич-ғич қилған нағма эши билар ва бу нағма оҳангига йўнағучи мокки у ёқ-бу ёққа ўтиб турар, лаҳза сайин арқоқ-ўриш бирлашиб, тўрт эллик бўз ҳосил қиласар эди. Сафар бўзчининг бир кечлик ишига бир охор мўлжал бўлиб, қора чароғнинг мойи ҳам соат вазифасини ўтар, яъни қора чароққа тўлдирилған мой ҳар кун бир охорға етиб битар эди.

Сафар бўзчи новорт ёғочини ўраб, охорлиқ тандага – ўришка мўралади ва нос отиб, кўча томонға қулоқ солди. Чунки ул ҳануз Маматқулнинг келишидан умидвор эди. Бир оз қулоқ солиб турғандан кейин, моккига янги найча жойлаб, яна ишқа уринди. Ичкарида чарх тоблаб найча солиш билан машғул Тўхтабиби қўйлак енгини иплик ўришчалар билан тўлдириб чиқди. Гап-сўзсиз, ўришчаларни эски тўпига ағдариб, бўшалған найчаларни йиғиб олди.

- Оёғим совуқ қотти, оловнинг иложини қил-чи.
- Ўт ёқиб берайми?
- Ҳа, бали, уч-тўртта тарашани кертиб кирсанг бўлади.

Тўхтабиби чиқиб кетди. Сафар ака асабийланган-дек тез-тез тепки босиб ишқа қаради. Мокки тўхтовсиз икки ёққа сапчиб турди. Ўн дақиқа чамаси шу ҳолда иш кизғин давом эткандан кейин, бирдан мокки тўхтади, Сафар бўзчи ташқариға қулоқ солиб қолди. Кўча эшик «ғийқ» этиб очилиб, йўлакдан кичкина оёқ тов-

ши келди. Сафар бўзчи моккиси қўлида ўзича илжайди, яна бир-икки оёқ боскандан кейин, дўконхона эшиги очилди.

– Бали, Маматқулим, бали... Эшикни ёп, эшикни!

Маматқул эшикни ёпди ва икки қўлини оғзига кўтариб исинди.

– Совуқ қотдингми, Маматқул? Ҳозир олов ёқамиз, ҳозир... Боядан бери Маматқул келади, деб ўн пулни сақлаб ўлтурибпан-да.

Шу пайтда эшик қияғина очилиб, яна ёпилди.

– Киравур, Тўхта, киравур: ўзингнинг Маматқулнинг-ку.

Тараша кўтариб Тўхтабиби кирди ва Маматқулға қаради.

– Маматқулмидинг, – деди Тўхтабиби. – Бемаҳалда нима қилиб юрибсан, болам? Энанг эсон-соғ юриптими?

Маматқул Тўхтабибининг сўзига бош ирғатиб, Сафар бўзчиға қаради...

– Маматқулнинг менда иши бор, холаси. Оловни тезроқ ёқ. Маматқул совуқ қотипти...

Тўхтабиби ўтунни гулхан ўрниға ташлаб, қўлидағи қовғасини қора чароққа тутиб ёндириди ва бориб ўтунни ёқди.

– Уларни жўнатиб келдингми, ўғлим Маматқул?.. Бали, бали. Ёнларингға яна бошқа киши ҳам келдими?

– Йўқ.

– Ҳа, ҳа. Имом поччанг сенга кетавур демапти-да?

– Мен тағин икки қайта чай қўйиб бердим-ку: мен кетсам уларга ким чай қўйиб берарди. Мен чайни қўйиб гапни тиғнаб ўлтурдим.

– Бали, бали, – деди Сафар кулиб ва хотинига қараб қўйди. – Йигит деганинг ана шундай бўлсин-да, бизнинг

Асқарбойлар ҳам «йигит»да. Қани, Маматқул, гулханнинг ёниға борайлиқ-чи, исиниб гапиришамиз-да.

Иккиси гуриллаб ёнған олов ёниға чүнқайдилар. Сафар aka оёғини кафшидан чиқариб оловға тутди.

– Асқарбой ухлаб қоғанми, дейман, хола?

– Ухлаб қоған, – деди Тўхтабиби ва бориб дастгоҳ ёнидағи бўшаған найчаларни йифиб олди. – Шуларни тўлдириб берсам, бу кечага етар?

– Тўлдиравур-чи, кўрамиз-да.

Тўхтабиби дўконхонадан чиқди. Сафар бўзчи Маматқулға қараб илжайди. Маматқул ҳам ўз навбатида илжайиб, Сафар бўзчининг чақалиқ чўнтағига кўз ташлади ва нима учундир энтикиб қўйди.

– Хўш, Маматқул охун?

Маматқул ўйлаб иккиланди:

– Китоб... китоб сўзини айтишмади-да, ҳа... Катта домлам Кургандаги¹ ижжани² ўқуған эди, мен...

Сафар бўзчи боланинг андишасига тушуниб кулди:

– Сен укуб ололмадингми, аттанг. Майли, укуб олғанингни айта бер.

Маматқул енгилланиш нафаси ютди, кўзини беихтиёр Сафар бўзчининг чўнтағига тикди.

– Китоб сўзи бўлмаса ҳам чақани беравурасизми, Сафар aka?

Сафар бўзчи кулгидан ўзини тўхтата олмади, чўнтағидан чақаларни чиқариб кўлиға олди:

– Беравураман-да. Кўраяпсанми?.. Шундан ўнови сеники.

– И мом поччам, – деди Маматқул кўзини чақадан ололмағани ҳолда, – имом поччам ўзи ўрдаға мирабошиби бўған экан-да... Ўша хат битадуған жайда мулла

¹ Курған – Куръон.

² Ижжа – хижжа.

эмас бир киши катта бўб қоған экан... Ўша мулла эмас хоми киши имом поччамни хат битишкада тозаси экан, деб мирзахонадан чиқарған экан-да... Али мирзо деган киши имом поччамни унга ёмонлапти...

Сафар бўзчи Маматқулнинг сўзини бўлди:

– Кимга ёмонлапти?

– Ўша мулла эмас хоми кишига ёмонлапти-да...

Шуннан кейин имом поччамни чиқарипти. Энди катта домламларни ҳам ўрдадан чиқарсам, деб юрган экан. Ўзи жуда ёмон киши экан-да... Катта домламлар буни нима киламиз энди, деб имом поччамнинг олдиға келишипти экан-да, – деди Маматқул ва бир неча фурсат Сафар бўзчининг қўлидағи чақага қараб турди.– Чакангиз сийқа эмасми, Сафар ака? – деб сўради.

Сафар ака кулди, чақадан бештасини ажратиб Маматқулға узатти.

– Мана ўзинг кўр-чи.

Маматқул чақани олиб, уёқ-буёғини текшириди:

– Мухри бутун экан. Бир пулга ўн пайса ҳолва берармикин, Сафар ака?

– Нега бермасин. Чакани чўнталингга солиб қўй, қолғанини сўзлаб бўғанингдан кейин оласан. Катта домлалар кенгашка келган эканлар, дегин?

– Ҳа... Чакамни белбоғимга тугсам тушиб қолмасмикин?

– Ҳозир тугма, мендан яна беш пулни олғанингдан кейин, кўшиб тугарсан.

Маматқул қўлидағи пулни жарақлатиб ўйнади ва шунинг орқасидан ижирғаниб шикоятланди:

– Оёғим ивишиб қоған.

– Чўнқайиб ўлтурма.

Маматқул ўлтуриб олғандан кейин, яна ижирғанди:

– Игна санчяпти?

– Кулоқ солма, сўзлай бер, ҳозир ўзи тузалиб қолади.

– А, шундайми, – деди Маматқул маҳсисини силаб. –

Сизники ҳам ашундақа бўладими, Сафар ака?.. Катта домлам соқолини тутамлаб, ўшани янди, тузоққа тушар, деди. Имом поччам ўйлаб ўлтурди, ундан кейин... Санчяпти-ку, Сафар ака?

– Ҳозир тузаласан, хўш?

– Ундан кейин... Сизларга маъқул бўлса бир гап хотиримга келади, деди. Ўша кўклам чиқса уйланади, деди...

Сафар бўзчи Маматқулни тўхтатиб сўради:

– Ўша ким, ўша?

– Ўша-да, мулла эмас, синглиталок-да... Ўзингиз ҳам сўрай берайди экансиз-да!.. Оладуған хотини чирайлиқ, деб эшитаман, деди. Бу ҳам бир гап-да, шу кизни хонға тўғриласак бўладимикан, деди. Катта домлалар маъқул дейишди. Ҳай-ҳай дейишди... Шу ерда Маматқул бир оз ўйлаб қолди, – бунинг давоси гулчин бўлади, дейишди.

Сафар бўзчи кейинги сўзни такрорлади:

– Гулчин бўлади, дейишди?

Маматқулнинг ўзи ҳам бу тўғрида иккилангандек бўлди.

– Мен яхши пайқамадим-да: давоси гулчин бўлади, дейишди... гулчай... йўқ.

– Ундан кейин?

– Шу, бўлди.

– Бари?

– Бари шу... Мен ташқариға чай қўйғани чиққанимда гап тифнамадим-да.

– Маъқул, маъқул, – деди Сафар бўзчи, – ундан кейин улар кетдиларми?

– Кетдилар. Имом поччам энди уйингга бор, деди менга... Чақани берсангиз қўшиб тугар эдим.

Сафар бўзчи кулиб, қўлидағи чақадан яна беш пулни узатди.

– Мендан ўн пул олғанингни ҳар кимга сўзлаб юрма, тузукми? Ҳа, ундан кейин бу гапни ҳеч кимга айтма, домлаларингнинг сўзи савобсиз гаплар экан... Уйингга ёлғиз кеткали қўрқмайсанми?

Маматқул бир оз ўйланиб, белидаги чақа тугунини қўли билан ушлади, Сафар аканинг «қўрқмайсанми» саволига жавоб бермай, бориб эшикни очди ва юрганча чиқиб кетди.

ҚУВ ОДАМ ЭКАН

Сафар бўзчи дарбозадан кирганда, ичкаридан ясамол бир хотин чиқиб қолди. Мундай яхши кийинган ва хусндор хотинни ул ўз умрида биринчи мартаба кўргани учун бўлса керак, хотин яшириниб олғунча, ундан қўзини олмай қаради. Таажжуб ва ҳайрат ичиди келиб меҳмонхонаға кирди. Меҳмонхонада Анвар йўқ, Анвар ўрнида бегона бир киши – Султонали мирзо ўлтуар эди. Сафар бўзчи салом берди. Султонали мирзо жавоб бериб, ўлтурган жойидан Сафар бўзчиға жой кўрсатди. Сафар бўзчи бир оз сўзсиз ўлтурғандан кейин, «мирзасини» сўради. Султонали мирзо, Анварнинг қўшиларидан бириникига зарур бир юмиш билан чиқиб кетканлигини ва бир оздан сўнг келишини сўзлаб, ундан мирзода қандай юмиши борлигини савол қилди.

– Юмиш-ку, йўқ, тақсир, – деди Сафар. – Биз бир холис дуогўй одам... Мирзамни бир зиёрат қиласай, деб келган эдим.

Султонали Сафар бўзчини бир нарсанинг тамаъида юрған киши, деб ўйлади. Чунки Анварнинг қўли очиқлигини, унга кўб ҳожатмандларнинг ўрганиб қолған-

ликларини яхши билар эди. Аммо Сафар бўзчи Султоналиниг силлиқ муомаласидан хурсанд бўлиб, унга қарши ўзида дўстлик сезди. Бир оз жим ўлтургандан кейин Сафар яна тилга келди:

– Барака топсин, мирзам одамжон-да, одамжон; биздек факирлар билан ҳам оғайни, сизлар билан ҳам шундай, барча баробар.

Бу сўз Султонали мирзонинг бояғи фикрига қарши сўзлангандек тушди. Сафар бўзчининг мирзо билан оғайнилиқ даъвоси уни таажжубга солди.

– Шундай, шундай... Мирзо, сиз айтканча, барчага баробар йигит, – деди Султонали. – Нима касб киласиз?

– Бўзчилик, тақсир. Лекин мирзам, сен бўзчисан, деб биздан ҳазар қилмайди, биз шунисига адо-да, тақсир... Бўлмаса гузаримизнинг оқсоқоли ҳам икки оғиз гапимизга қулоқ солсин-чи. Нафсамбир гап яхши-да, тақсир.

Сафар бўзчининг «нафсамбир» гапи Султоналини беихтиёр кулдириди.

– Тўғри айтасиз. Исмингиз нима?

– Биз деворнинг кавагида ётқан бир одам-да. Ўзимиз киму, исмимиз нима бўлар эди. Шаҳарнинг Олим қовоғи¹ эмасмизки, айткан он таниб олсангиз.

Султонали мирзо яна кулди, – «нафсила́м» гаплардан завқланиб, ул ҳам Сафар бўзчиға қарши ўзида яқинлик ҳис этди ва бир оз ўйлаб турди.

– Исмингизни айтсангиз, балки мен танир эдим... Сиз бўзчи бўлсангиз, ўткан ҳафта мирзо Анварга бир сўз айткан эмасмисиз?

– Айткан бўлсам эҳтимол; нега десангиз, қўл бўшаганда мирзамнинг зиёратига келиб тураман-да.

¹ Худоёрға чет мамлакатлардан мол келтириб сотғучи машхур савдогар (*муал.*).

— Сиз... Сиз мулла Абдураҳмоннинг қавмларидан эмасмисиз?

— Хе-хе-хе... Худда, тақсир.

— Агар янгишмасам, исмингиз Сафарбой чиқар? — Сафар бўзчи завқланиб, кайфланиб кулиб юборди:

— Мирзам айткан эканлар-да.

Султонали мирзо ҳам кулди ва кулги ораси латифа қилди:

— Сиз ўзингизни паст уриб Олим қовоқ эмасманки, отимни айткан он танисанг дейсиз, ҳолбуки, сизни ўрданинг мирзобошиси, шаҳарнинг кўрбоши, даҳбошиси ҳам танийдир.

— Тавба қиппан, тавба қиппан, — деди Сафар. — Мен ўз қадримни билмай юрған эканман-да.

Иккиси ҳангама сўқиб бир неча пайт кулишдилар ва бир онда эски қадрдонлар ҳолиға ўтишдилар. Султонали уни «Сафар ака» деб хитоб қила бошлади ва мулла Абдураҳмоннинг кейинги аҳволидан сўради. Сафар бўзчи мулла Абдураҳмоннинг бўшатилғанидан хурсандлигини изҳор қилди ва унинг лаби гезарид юрғанини сўзлаб, Султоналини кулдирди.

— Шунчалик ҳолинг бор экан, думингга қумғон боғлашинг нима ҳожат эди, деб куламан. Эгри тўнкага — эгри тўқмоқ; мирзам хўб яхши иш қилғанлар-да.

— Шундай, — деб кулди Султонали, — кишиларга энди нима дер экан, балки қулогингизга чалинғандир?

Сафар бўзчи ўнг қовоғи устини силаб олди ва қўлининг текис ўсмаган тирноқлариға қаради.

— Бу тўғридағи сўзини эшитканим йўқ-ку... Энди ўзи ёмон одам-да.

— Масалан, ёмонлиғи?

— Ёмонлиғи... — деб яна тирноғиға қараб қолди, — ишқилиб, тақсир, шу одамни пайнини қирқсам, дей-

ди-да. Илгари холисанлилло душман бўлса, энди аламзада бўлди-да...

Сафар бўзчининг содда кўнглида яширинған сир озоз сиртига ҳам тепиб турар эди. Унинг – «...энди аламзада бўлди-да» жумласидан шубҳаланиб қолған Султонали жиддий тус олди:

– Мен мирзо Анвар билан бирга тураман, Сафар ака, – деди. – Мирзо билан бизнинг орамизда ҳеч бир яширин гап бўлмайди. Масалан, сизни тусмол билан танишим, мулла Абдураҳмон тўғрисида келиб айткан сўзингизни билишими...

– Мен буни билиб туриппан, тақсир.

– Билиб турған бўлсангиз, – деди Султонали ўпкалик қиёфатда, – нега мендан шубҳаланаисиз?

– Йўқ, йўқ, ука, мен Худой ҳаққи...

– Бўлмаса, нега мулла Абдураҳмон тўғрисидағи саволимга тузук жавоб бермайсиз?

– Мен айтдим-ку, ёмон одам-да, ўзи...

– Унинг ёмон одамлигини ўзим ҳам биламан. Аммо мени ҳам ёмон одам деб ўйлағанингиз учун... Хўб, ҳали мирзо Анвар келганда ўша мендан яшириб турған гапингизни сўзларсиз, мен шунда сизни уялтиарман...

Сафар бўзчи бирдан кулиб юборди ва қўли билан Султоналини яниб қўйди:

– Уят қилсангиз ҳам «нафсамбир»ини айтай, анча қув одам экансиз.

Бу содда баҳо Султоналини кулдирди:

– Сиз мендан ҳам қувроқ экансиз.

– Мен топқан гапимни мирзамнинг ўзига айтай, деган эдим-да.

– Албатта айтасиз, лекин мен ҳам эшитсам, зарар қилмайди. Хўш: «аламзада» нима қилмоқчи?

– Аламзадами? – деб кулди Сафар ва бир оз ўйлаб турди. – Ўрдада турадиған бўлсангиз, анови катта гўзим муфтиларингиз бор-ку?

– Бор, бор: пул берсангиз ҳаром ўлган эшакнинг ҳалоллиғиға фатво берадирган муфтилар. Хўш?

– Гапларингиз ҳам қизиқ экан... Ана шу муфтиларингиздан иккитаси ўткан кун домламизнинг ҳужрасига меҳмон бўлишиди...

Сафар бўзчи ўткан фаслда ёзилған мажарони бир-бир сўзлаб борди. Эшиткучи бўзчининг соддагина қилиб сир олишини кулиб, завқланиб тинглаб турди.

– Боланинг сўзи кўб тутал келди, тақсир. Чамаси мирзам бир қизға уйланмакчи экан-да. Қизи курғур чиройлик бўлса, кўйинг-чи, шу қизни хонға олдирмоқчи бўлғанлар-да. Кишига алам қилғандан кейин ҳар бир куракни bemalol...

Султонали мирзо бу сўзни эшитиш билан бирдан ўзгариб кетди, кўзи катта очилиб, манглайида узун-узун ажинлар ҳосил бўлди:

– Тутилмаган гап... Хўш, сўзлай беринг-чи?

– Боланинг хуллас гапи шу, – деди Сафар ва бир оз жим қараб турди. – Ҳа, ҳа, яна бир нарса ҳам бор экан: улар шуни мувофиқ кўрганларидан кейин – «бунинг давоси гулчин» деб айткан эмишлар. Мен боланинг бу сўзига ҳарчанд тушуналмадим. Бола янглишканми ёки муллаларнинг шундай тожикиси ҳам бўладими, мен энди авом одамман-да, тақсир.

Султонали мирзо шу жумла устида ўйладими ёки бошқача бир андиша уни машғул этдими, баҳархол, би-пар дақиқа чамаси сўzsиз хаёл суриб қолди. Сафар бўзчи эса, бу ҳолдан бад олиб, манглайини қашиди. Қашир экан, бармоқ ораси Султонали мирзонинг юзидан бир нарса ўқушқа тиришар эди.

— Улар қайси кун шу маслаҳатни қилған эдилар? – деб сўради Султонали мирзо.

— Ўткан кун, тақсир.

— Яъни орада кеча панжшанба ўткан?

— Бали, бали.

Султонали бошини чайқаб тебранди. Сўнгра мирзо Анварнинг кўкламга чиқиб уйланмакчи бўлғанини, қиз эса, шу уйнинг боласи эканини, домлалар мирзо Анварнинг обрўсини тўкиш фикрига тушканликларини сўзлаб чиқди:

— Раҳмат сизга, Сафар ака, – деди Султонали. – Сиз мирзо Анварнинг обрўсиға тўқунмоқчи бўлған бир ёмонлиқнинг хабарини олдиндан олиб келгансизким, мирзо Анварнинг бир дўсти бўлишим сифати билан сизга миннатдорчилиқ изҳор қиласман ва шунинг билан бирга бу хабарни мирзога билдириласлигинизни, ҳозирча бу сирнинг иккимизнинг орамиздағина қолишини сиздан сўрайман. Негаки, мирзо Анварни бу хабар билан ташвишқа солған бўламиз. Мирзога бу хабарни айтишдан илгари ошиғич равишда сиз билган ифлослар қаршисиға чиқиб ишлашимиз, мирзонинг обрўсиға тўқунадирған ёмонлиқни даф килишимиз ва шундан кейингина бўлиб ўткан бу мажарони унга сўзлашимиз керакка ўхшайдир. Мен ҳозир мирзо Анвар қайтиб келмасданоқ, шу гап орқасидан бир жойға бораман.... Борадирған жойимни сизга айтиб ҳам кўйяй: «Давоси гулчин» жумласидаги «гулчин» сўзини бола янглиш онглаған, улар – «давоси Гулшан» деганлар. Зероки «Гулшан» сўзи бир хотиннинг исми бўлиб, бу хотин хонға чиройлик қизлар топиб бергучи ҳарам далласидир¹. Улар ўзларининг ифлос ниятларига шу хотин орқалиқ етмакчи, шу воситада мирзо Анвардан ўч ол-

¹ Да ла – қўшмачи.

моқчи бўлғанлар. Фурсатни қочирмай шу хотиннинг олдиға боришим керак. Гапка тушунган чиқарсиз, Сафар ака.

– Тушундим, садағанг кетай, тақсир.

– Гап шундай бўлсин; иш бартараф бўлғунча бу тўғрида мирзога оғиз оча кўрманг, жон ака, – деди так-рор Султонали ва ўрнидан турди, – Мен мирзо Анвар келмасдан жўнай, келса юбормайдир. Сиздан мени сўраса, бир киши чақириб кетди, дерсиз, дурустми?

– Хўб, мен ҳам сиз билан кетаберсам?

– Йўқ, сиз ўлтуринг, меним дарагимни айтиб уни хотиржам қилинг. Ундан кейин келаси жума албатта шу ерга келиб мендан натижани эшитарсиз, мирзо билан учавимиз ўлтуришиб сухбатлашармиз, маъкулми?

– Хўб.

Султонали хайрлашиб, ошиғич меҳмонхонадан чиқди.

ЧЎЛОҚ ҚУШ

Айвонда салла ўраб овора бўлған маҳдум йўлакдан «заифа» шапрасини олиб, танчада санама тикиб ўлтурғучи Раънога:

– Йўлакда хотин киши кўринади, хабар ол-чи, болам, – деди. Раъно йўлакда ярмисини кўрсатиб ёндама турған хотиннинг олдиға борди.

– Ассалому алайкум...

Хотин саломга жавоб бериб, йўлак томонга ўтди ва Раъони ўз олдиға имлади. Ясамол, пўстун кийган бу хотин Раъонинг диққатини ўзига жалб этди. Бориб кўришди.

– Насибекнинг ҳавлилари шу эмасми, отин қиз?

– Йўқ, – деб қулди Раъно, – биз Насибекнинг қўшиносимиз.

Хотин бошдан-оёқ Раънога қараб чиқди:

– Шўрим курсин, – деб қўл силкиди хотин, – мен адашиб сизларни овора қилибман... Кези келганда танишиб қўйғанни айби йўқ, бу кимнинг ҳавлиси?

– Солиҳ маҳдумнинг.

– Мен адашмай кетай, жуда уят бўлибти-да, ҳали мен маҳдум поччамнинг ҳавлиларига кирдимми... Сиз кимлари?

– Мен... қизлари.

– Кўб яшанг, исмингиз?

– Раъно... Қани, бу ёққа.

– Раҳмат, Раънохон... Насибекнинг уйи сизнинг қайси тарафингиздаги эшик бўлади?

– Сўлимиздаги биринчи дарбоза?

– Раҳмат, Раънохон.

Хотин хайрлашиш ўрниға, яна бир оз Раънога қараб турди. Раъно бу ҳолдан ўнгғайсизланиб, ерга қаради. Хотин қулимсиб олғандан кейин, Раъно билан хўшлабиб орқасига қайтди, ташқариға чиқиб, Сафар бўзчиға учрашди...

Раъно хотинни жўнатиб, ичкарига кирганда, маҳдум «зарурат» тўнини кийиб, ўзига оро берган ҳолда, айвондан тушиб келар эди. Хотиннинг ким эканини сўрағандан кейин, Раънога бу кунги рўзгор ишлари тўғрисида баъзи таълимотларни берди. Чунки Нигор ойим бу кун эрталаб қариндошларникига меҳмон бўлиб кеткан, Раъно уйда ёлғиз қолған эди.

– Онанг кеч қайтади, бинобарин, таомни барвактроқ килсанг ҳам бўлади... Ҳабба, таомни ўзинг билан Анвар акангга лойик қил, мен бўлсам тўйдан албатта тўйиб келаман, онанг ҳам оч келмас, – деди ва бир неча қадам юриб, яна тўхтади. – Анвар акангдан, нима таом қилай, деб сўрасанг яхши бўлади, кизим!

Раъно отасига маъкул ишоратини бериб айвонга келди, маҳдум чиқиб кетди. Раъно айвонда бир неча вақт санама тикиб ўлтургандан кейин, ишини йиғиштириди, рафдаги китоблардан бирини олиб очди. Китоб устида ҳам анча шуғулланиб, бундан ҳам зериқди. Сўнгра ўрнидан туриб, ташқариға йўл солди. Боқча эшиги ёниға келганда, Анвар ташқарида ким биландир хайрлашар эди. Раъно эшик ёнида кутиб турди. Бир оздан кейин Анвар ёлғиз қолиб, шу томонға – ичкарига қараб кела бошлиғандек бўлди. Раъно кулимсиб ўзини эшик панасига олди.

– Ассалом.

Бир-икки қадам олдинға ўткан Анвар мулойимғина эштилган «ассалом» сўзи билан чўчиб, ёниға қаради ва жуда ҳам қўрқсан киши бўлиб атрофига туфлай бошлади.

– Жоним чиқиб кетди... Бу нима қилғанинг, ҳой қиз!

– Буми, бу сизни чўчитканим.

– Хўш, нима қилиб юрибсан?

– Сизга ош қилиб берайми, деб сўрағали чиқсан эдим.

– Отамдан сўра.

Раъно отасининг тўйға кетканини ва сўзини айтди.
Анвар кулимсиди.

– Уч қават ҳавлида иккимиз ёлғиз қолсақ қандай баҳт бу?.. Бўлмаса мен дарбозани занжирлаб келай.

– Ҳа... занжирлаб келинг...

– Нега аччиғланасан, яхши қиз, мен ичкари кирсам, меҳмонхонанинг ёлғиз қолишини ўйламайсанми?

Раъно истиғноланди.

– Мен сизни ичкарига таклиф қилғали чиқмадим, нима ош қилишни сўрағали чиқдим.

– Мақсадингга тушуниб турибман, аммо сен ёлғиз зерикмагил деяпман.

— Мен зерикмайман... Қандай ош қилай?

— Қайси хилини буюрсам экан? – деб ўз-ўзига савол берди Анвар. – Убрага уқувинг йўқ, паловни ланж қиласан, сомсани ёполмайсан, туппани кесалмайсан, сенга қайла буюргандан, атала қил деган яхши, чунки эзилтириб юборасан, манти тўғрисида ўйлаш ҳам ортиқча... Яна шу холда қандай ош қилай, деб дўқ урғанинг қизик.

— Мен уқувсиз бўлсам, ўзингиз ош қилинг.

— Мен ҳам ош қилишни яхши билмайман, шунинг билан бирга дўқ ҳам урмайман, – деди Анвар. – Лекин икки ёрти – бир бутун бўлсақ эҳтимол яхши ош қилармиз... Сен бориб ўчоқ ҳаракатини кўрабер, сабзи-пиёз тўғрашни менга кўй, хўбми, яхши қиз?

Раъно жавоб бермади, ўпка намойиши остида ичкарига жўнади. Анвар кулги ораси ташқариға чиқди...

Раъно ўчоққа олов ёқиб, қозонни ювар, Анвар ўчоқбошининг суфасига энгашкан кўйи сабзи тўғрап эди. Раъно ҳануз ўпка сақлаб, Анварнинг саволларига жавоб бермас, унинг қизиқлиқ сўзларига ҳам тескари қараб кулар, кулгисини унга кўрсатмас эди.

– Хотин кишининг чархи билан ўчоғига тегма, деган гап тўғри эмиш... Албатта, сен хотин киши эмассан-ку, бироқ, «куллу шайъин яржиъу ила аслиҳи»¹. Сабзини майда тўғрайми, йирик? Бир бор эмиш, бир йўқ эмиш, ўткан замонда бир қиз бор эмиш: кўзига тутун кириб юм-юм йиғлаған эмиш. Сабабини сўрасалар, ўтун хўл эмиш, аммо қизнинг аччиғи хийли мўл эмиш... Тескари караб кулма, ҳой қиз! Ўх, латта келтир, қўлимни кестим!

Раъно ялт этиб Анварнинг қўлиға қаради ва алданғанини билиб яна ўз ишида давом этди.

¹ Куллу шайъин яржиъу ила аслиҳи – ҳар бир нарса ўз аслига қайтади.

— Күлингни кессанг ҳам бу қиз ишонмайди. Сочинг куяди, яхши қиз.

Раъно сочини орқасиға ташлаб, ўчоқбоши суфасига чиқди; қозонға ёғ солиб, Анварнинг олдиға гўшт билан пиёз келтириб қўйди. Анвар гўштни тўғраб, яна тегажаклик бошлади:

— Тўйинглар қачон, ҳой қиз... Жавоб берсанг-чи, ахир, агар насрни писанд қилмасанг, назм билан ҳам сўрай:

Нағма унлари,
Баҳор кунлари,
Ишрат тунлари,
Етарми, Раъно?

Раъно секин илжайиб, Анварга ён қаради, сўнгра кўзини ўчоқ ёнидағи бир нуқтаға олиб, ҳаракатсиз қолди.

— Насрға жавоб бералмаган, назмга... Ўзим ҳам қизикман-да, — деди Анвар.

Раъно бир неча вақт бояғича ҳаракатсиз, Анварнинг пичинггига илтифотсиз турди, сўнгра Анвар томонға бир оз майл этиб илжайди:

Кечакундузлар,
Қизарди юзлар,
Уятли сўзлар
Битарми, мирзо?—

деди ва орадан озғина фурсат кечириб яна:

Ўчоқ бошидан,
Дўсти қошидан,—
Қараб Рошидан¹
Кетарми, мирзо?—

деди ва шунинг орқасиданоқ:

¹ Кўқон туманида бир қишлоқ исми (*муал.*).

Манглайин қашиб,
Мендан ҳам ошиб,
Жавобим шошиб
Этарми, мирзо?!

Анвар уст-устига тушкан қатор бу ҳужумлар остида шошиб қолди, байтларнинг қайси бирисига жавоб беришни билмай кулди.

– Лўли экан бу киз! – деди.
Раъно ўчоқ ёнига чўнқайиб олов жўнашдирап экан, ер остидан Анварга қараб илжайди:

– Жавоб.

Анвар кулимсиган ҳолда ўйлаб қолди.

Нозмидир, хаё?
Билмадим, аё,
Гўзал, дилбаро.

.....

Анвар охирғи мисрани айталмай тутилиқди, чунки қофия топиш қийин эди. «Кетар, етар» вазнлик сўзлар қофия учун камбағал бўлиб, ўхшашлари тўрт-бештадан ошмас ва шулар ҳам Раъно томонидан олинниб биткан эдилар. Анвар ҳар қанча уриниб, кейинги мисрага қофия тополмағандан сўнг, Раънога қўшилишиб кулишди.

– Күшингизнинг боши билан икки қаноти бор, лекин оёғи йўқ.

– Күш учун бош билан икки қанот кифоя, Раъно...
Күш учиб юрса, бас!

– Чўлоқ қүш кўкда учиб чарчагандан кейин дарахтка қўнолмайди, аммо ерга тушса мушук еб қўяди, – деди Раъно ва кулиб қотиб қолди.

Кучлик кулгидан Раънонинг кўзи ёшланиб, ўsicк кипраги жуфталанди, кулги ва ўчоқ ҳарорати билан икки юзи қизил олмаға айланиб, латиф бурни устида марварид резалари ҳосил бўлди.

Анвар ўзининг мағлубиятидан хафа эмас, Раъннинг ҳуснидаги ҳозирғи ажиг ўзгариш муваффақиятидан ўзини тутолмай кулгучи шоиранинг намойишкор хурсандлиги Анвар учун бир юз мағлубиятка арзирлик эди.

ҚОП ЙЎҚОТДИНФИЗМИ?

Султонали мирзо «Қушбеги» маҳалласига келиб, бир дарбозага кирди. Коронғи йўлакдан юриб бориб, ички эшикни тақирлатди. Ичкаридан «Ҳозир!» деган товуш эшитилгандан кейин бир неча қадам орқаға қайтиб келди. Бир оздан сўнг ичкаридан беқасам чопонини елкасига хом ташлаған, маҳсисиз оёғиға сағри кафш кийиб кўйлакчан баданини чопони билан ўраған қирқ ёшлар чамалиқ бир йигит чиқди ва Султонали мирзога салом бергандан сўнг, шошиб чопонининг енгини кийди, келиб кўришди.

– Марҳамат, тақсир.

Бу киши молтопар хотинни олиб, суяги тинчиб қолған Холбой – Гулшаннинг эри эди. Уйида эрта-кеч бекор ётиб, Гулшаннинг топиб келганига қаноат қилар, фақат ош пишириб ҳавли супурар эди. Бошқа оиласарда хотинлар уй иши билан бўлиб, эркаклар кўча ишини қилсалар, Холбой аканинг оиласи тамоман шунинг зиддига қурилған эди. Султонали мирзо Гулшаннинг ўрдаға кетканлигини эшитиб силласи қуруди, бир неча вакт фикрга толиб қолди.

– Ўрдаға кетканлигини аниқ биласизми?

– Бундан чиқиб бир жойга бормоқчи эди, – деди Холбой, – агар иши битса – түғри ўрдаға кетмакчи, битмаса уйга қайтиб келмакчи эди. Шу чоққача қайтиб келмагани учун, ўрдаға бордими, деб үйлаб туриппан.

– Сиз ўша борадирған жойини биларсиз?

– Пайқолмадим, тақсир.

Султонали мирзо тинкаси қуруғандек орқасиға тисланиб, йўлакнинг токчасиға ўлтурди ва манглайнин қашиди:

– Кеча янгамни ҳеч ким йўқлаб келдими?

Холбой бир оз ўйланиб соқоли остини чимчилади.

– Йўқлаб келган экан, мен уйда йўқ эдим.

Султоналиниң туси ўзгариб, бошини қимирлатиб қўйди, шипка, кўчага қаранди.

– Агар янгам келса, мени айтарсиз, мен яна қайтиб келаман... Уйдан силжимай, мени кутсин, катта бир иш бор, дурустми?

Султонали мирзо Холбойдан ваъда олиб кўчага чиқди, илдам-илдам оёғ кўйиб, келган томониға йўл солди. Қинғир-қийшиқ кўчалар бўйлаб борар, кўчада кўринган ҳар бир хотинни текшириб оёғ босишиға қараб ўтказар эди. Бозорчаға етканда теваракдан жума азони эшитилди. Кўчада дуркум-дуркум салла ўраган халқ масжидларга қараб оқар, ул эрса жумани унутиб аллақаёнка чопар эди. Солих маҳдум кўчасини босиб тўғриға ўтди, ўн қадамча юриб тўхтади. Бир оз тараффудланиб турғандан сўнг, орқасиға қайтиб, Солих маҳдум кўчасига кирди. Дарбоза қия очилиб туарар, ташқари кишидан холи, меҳмонхона қулфланған эди. Султонали мирзо боқча эшигида тўхтаб, тирқишдан мўралади. Хотин киши йўқлиғиға қаноатланғандан кейин, боқчаға қадам бости ва секин-секин юриб ичкари ҳавлининг эшигида тўхтади.

– Мирзо Анвар, ҳов мирзо Анвар!
Чақириш уч-тўрт тақрорлангандан кейин, йўлак-
дан гурс-гурс оёқ товши келди. Султонали мирзо ўзи-
ни эшикнинг ёниға олиб, яна чақирди. Ичкаридан:
«Йўқлар!» деган жавоб бўлди.

– Қаёқдалар?
– Жумага кетдилар.
Султонали роҳат нафас олғандек кўриниб, кўзини
эшик остонасига тикди:
– Сиздан сўраб кетсан ҳам бўлар, синглим... Шу
ерга бир хотин келдими?
– Йўқ... Ҳа, боя бир хотин адашиб кирган эди, – де-
ган жавоб бўлди.

Султоналининг кўзи олаланиб, пешонасида қатор
ажинглар зоҳир бўлди.

– Адашиб кирди?
– Ҳа.
– Адашиб кирганига қанча бўлди?
– Боя, эрталаб.

Султонали бошини чайқади. Раънога раҳмат айт-
кандан кейин, ташқариға қараб юрди. Кўчага чиқиб
яна бояғича оёғини кўлиға олғандек, югуриб кетди. Ўр-
дағача бир ярим чақирим чамаси йўл бўлиб, ул бу масо-
фани ўн беш дақиқа ичида бости. Ҳавонинг совуқ бўли-
шиға қарамай, манглайидан тер қуйған ҳолда ўрданинг
биринчи дарбозасига келиб етди. Дарбозабонлар ёнида
тўхтаб сўзлашди, манглай терини артиб, дарбоза суфа-
часига ўлтурди.

– Қоп йўқотдинғизми, тақсир, – деб қулди дарбоза-
бонлардан бири.
– Ўхшаш... Жаноб жумага чиқдиларми?
– Чиқмадилар.

Султонали мирзо дамини ростлаған каби бир оз сўз-
сиз ўлтурди.

- Ҳарамга бирар хотин кирдими?
— Битта кирмади, — деб кулди дарбозабонларнинг бири. — Беш-ўни кирди чамаси...

Султонали унинг ҳангамасига кучланиб кулди, аммо яна оғиз очишға мажолсиз каби ўлтуриб қолди. Чунки, энди бундан нарига югурга олмас, қўли шундан ортиқчаға етмас эди. Кўзини ерга тикиб, икки соатдан бери қилған ҳаракатларининг шамолға кетканини хотирлади. Абдураҳмон ва шериклари ўзларининг ифлос мақсадлариға етмасалар, деб энтиқди, айниқса мирзо Анварнинг душманлари олдида обрўси тўкулиши унга оғир туюлди. Бу оғирлиқнинг устига Абдураҳмон тўғрисида қилған ўзининг худраъйлигини¹ хотирлағач, яна ҳам қўнгли ғаш тортди. Бу жиҳат билан гўё ёмонлиқнинг бош омили Султоналиниң ўзи бўлиб чиқар, «Агар мен Абдураҳмонни ўрдадан чиқариб юборишқа исрор этмасам, мирзони бу ишқа мажбур қилмасам, балки бу адоватлар бўлмасмиди?» деб ўйлар, Анварнинг таъна қилмаслигини билса ҳам, яна маънан эзилишини, унинг юзига қаролмаслигини чамалар эди. Андишаси шу жойға еткандан кейин ўрнидан турди, дарбозанинг кичкина эшикчасини очиб, ичкарига кирди. Тўғри йўлни қўйиб, қор остида босилиб қолған собиқ гулзорлар ичи билан айланиб юрди. Ички ўрда қўрғонлари остида яроғлик йигитлар айланиб турад әдилар. Султонали мирзо юра-юра ўрданинг чап му юшига, коровул йигитлардан бирининг яқиниға етиб, у билан сўрашди, бир-икки оғиз сўзлашиб, ўрданинг шарқиға юзланди. Бундаги дарбоза беклари билан борди-келди айтишиб: «Жума кун нима қилиб юрибсиз?» деган саволга: «Бу кун жаноб қўнгил очмоқчилар, деб эшиткан эдим» жавобини берди. Булар ёнида ҳам бир

¹ Х у д р а ъ ў – ўжарлик, ўзбилармонлик.

оз ўлтуриб, яна қўзғалди, ўрданинг шимол қисмиға ўтди. Ҳарам ва хон оиласига маҳсус янги дахма теварагида уч-тўрт нафар қора қулчалар ичида Ўрмонбек ўқ ўйнаб юрар эди. Султонали мирзо дахмага қараб борди, «кичкина хон»ға таъзим қилғандан сўнг, дахманинг бир чеккасига ўлтуриб, Қуръон ўкуди. Аммо кўзи ўйнаб юрган болаларда, тили кироатда эди. Фотиҳадан сўнг қорихонанинг айвон муюшига чўнқайиб болаларнинг ўюниға томоша қилди. Ўрмонбек камончага ўқ қўйиб отар, ўқлар кўкка кўтарилиб турли масофага бориб тушар, қулчалар отилған ўқларни териб келиб Ўрмонбекка берар эдилар. Отилған ўқлардан бири Султоналининг оёғи остиға келиб тушти. Султонали энггашиб ердан ўқни олди, ўқнинг уринган патини тўғрилаб ўлтурди. Шу ҳолда қулчаларнинг бири югуриб етди. Гап-сўзсиз ўққа қўлини узатқан эди, Султонали қулчанинг бўйи етмайдирган қилиб қўлини юқори кўтарди.

– Ўқни беринг, ака, тақсир қафа бўлати!

Султонали ҳазиллашкан бўлиб, ўқни юқорида кўтариб тураберди.

– Сен Гулшан опани танийсанми?

– Танисам не?! Беринг ўқни!

– Шошма хувари, Гулшан опа бу кун ҳарамга келдими?

– Келса не?..

– Ўқ ўйнаб бўлғандан сўнг Гулшан опани менга чакириб бер, дурустми?

– Кўп.

Султонали ўқни қулчанинг қўлиға ушлатди, аммо яна қўйиб юбормай қўргон ости билан юриб турған йигитларга қаради...

– Аниқ чакириб берасанми, ўғлим?

- Қўп дедим-қув.
– Мени танийсан-а?
– Сизни? Сиз мирзо – тақсир.

Султонали ўкни бериб юборди. Қулча югуриб Ўрмонбек ёнига кетди. Султонали қўрғон остидағи ийтгитларга кўз қирини ташлаб, уларни ўзидан парвосиз топди. Чунки унинг ҳозирги иши, яъни бола орқалиқ ҳарам билан алоқа тутиши қўрқинчли саналар, башарти бу хил гап сезилиб қолса, катта фалокатларга ҳам сабабчи бўлар эди. Ўрмонбек яна бир оз ўқ отқандан сўнг, зерикеб, камончани ерга ташлади ва ўзи ҳарам дарбозасига қараб жўнади. Қулчалар ҳам уни таъкиб этдилар. Султонали мирзо болаларни ҳарамга киргизиб қабрларға яна «фотиха» ўқуди ва секин-секин орқасиға қайтди.

«ФОТИХА – МУҲРИ ХУДОДИР»

Махдум чувиралиш ўқуб ётқан болаларға тўхталиш ишоратини бериб, ўзи иргиб ўрнидан турди ва шошқанча мактабхонадан чиқиб, саҳн ўртасида турған икки нафар машхур беклар истиқболиға югурди. Улар билан энггашиб кўришкандан сўнг, бориб меҳмонхона эшигини очди.

– Марҳамат, тақсирлар, марҳамат!

Махдум бу қадар шошиб қолишға ҳақли эди. Чунки, келгучиларнинг ҳар иккиси ҳам хон ёнида мўътабар ва ҳамиша унга мусоҳиб¹ беклардан эдилар. Улар меҳмонхонаға кириб ўлтургандан кейин, махдум ўрнидан туриб, қўл қовуштириди ва «хуш келдилар!» деди. Меҳмонлар ҳам махдумнинг ҳурматига қўзғалишиб қўйдилар.

¹ М у с о ҳ и б – суҳбатдош.

– Начук Худо ярлақади, тақсирлар? Ғарифхонамизни муборак қадамларингиз билан мунааввар этканларингиз учун ҳазорон раҳмат.

Беклар маҳдумга ташаккур айтдилар. Абдурауф тунқотар ҳамроҳига қараб олғандан кейин «ташириф» сабабига тил очди:

– Жаноби пушти паноҳ бизни зиёратларига буюрдилар, сизга улуғ меҳрибонлиқ ато қилдилар.

Маҳдум жойидан қўзғалиб ўлтурди, аммо «жаноб»-нинг «марҳамат»ларига тушуналмай шошди. Тунқотарнинг сўзига Муҳаммад Шариф дастурхончи изоҳ берди:

– Ҳар кимса ҳам пушти паноҳнинг марҳаматларига лойиқ кўрила олмайдир. Пушти паноҳ ўзларини домодлиққа чоғлаб, бу башоратни бизлар орқалиқ сизга еткаришкага амр қилдилар...

Маҳдум бояғидек яна қўзғалиб олса ҳам, аммо товши чиқмай, сукутка кетиб қолди.

– Тақсиримда ожиза борлигини пушти паноҳ эшиткан эканлар... – деди тунқотар. – Мирзо Анвар каби до нишманд етишитирган киши оқила ва жамила¹ қиз ҳам тарбия қилмағанмукин деган андишага борибдирлар... Шогирдингизга қилған марҳаматни жанобингиз ва қаримангиз учун ҳам дариғ тутмаслик ниятида, бизни хизматингизга буюрдилар. Албатта, бу марҳаматнинг нечоғлиқ улуғлигини сизга сўзлаб ўлтуриш ҳам ҳожат эмас.

– Қуллиқ, раҳмат, пушти паноҳнинг давлатлари зиёда бўлсин, – деди маҳдум узоқ сукутдан бош кўтариб. – Бир эмас, юз қизимиз бўлғанда ҳам жанобнинг канизликларига назр қилиш вазифамиз эди... Аммо камина ва ожизамизда бир қанча гуноҳлар, нуқслар, узрлар бор, тақсирлар.

¹ Ж а м и л а – чиройли, гўзал.

– Беайб Парвардигор, – деди тунқотар. – Банда ҳамиша маъзур ва хатоликдир, тақсир.

Махдум бош ирғатиб бир оз сукутда ўлтурди, сўнгра кўзини тунқотарнинг тизасига тикди.

– Жанобларига ожизона арз... Аввало камина ожиз, нотавон, афтодаҳол; пушти паноҳ жиҳатларидан содир бўлған улуғ марҳаматка сазовор ва лойиқ эмасдирман; сониян – ожизамиз олампаноҳдек улуғ зотка ҳамхоб бўлмоқ учун кофий тарбия олмаған бир қулбаччадир. Бас, биз шу кайфиятда онҳазратнинг меҳрибонлиқлариға арзирму, тақсирлар?

– Пушти паноҳнинг сизнингдек аҳли илмларига қаратилған дарё марҳаматлари арзитар, тақсир.

Тунқотар бу марҳаматнинг беҳад улуғлиғини шарҳ қилиб кетди. Махдум бир неча фурсат сукутда ўлтургандан кейин, тунқотарнинг муболагаларига бош ирғатиб кўйди.

– Шак йўқ, шак йўқ, мен онҳазратка мусалламман¹ ва лекин... ва лекин бир узри факирни андишага қўядир: ожизани бир важҳ билан мирзо Анварга ишонтирган эдик... мана шу масала каминага бир оз мушкил келадир...

Бу сўздан тунқотар дастурхончиға қаради, дастурхончи қўл силкиб кулди:

– Ҳеч боки йўқ, – деди дастурхончи, – мирзо Анвар пушти паноҳнинг ўз кишилари, бу хабарни мирзо эшитса, шубҳасиз, сўйинадир.

– Иншооллоҳ.

– Биз бориб онҳазратка жанобингизнинг дуонгизни эшитдиралими: ҳусни қабулингизни, ижобатингизни уқдирамиз... Жанобнинг хурсанд бўлишларида шубҳа йўқ, тақсир, – деди дастурхончи ва бошқа сўзга йўл

¹ Му салламман – хоннинг ихтиёrlаридаги одамман.

қўймай ҳатто кейинги масалаларга ҳам келиб етди. – Тўй фурсатини таъйин қилиш албатта, онҳазратнинг ихтиёрларига... Қани, тунқотар, фотиҳа қилайлик, фотиҳа – муҳри Худодир!

Тунқотар фотиҳага қўл очди, маҳдум саросима ҳолатда уларни таъқиб этди. Фотиҳадан сўнг «совчилар» ҳеч нарсага қарамай қўзғалдилар. Ўн беш дақиқалиқ бу ҳодисадан маҳдумнинг мияси шишиди, ҳатто айтишка чоғлаб турған муҳим бир сўзини ҳам унутди. Уларни дарбозага кузатиб чиқар экан, мазкур йўқотиб қўйған муҳим сўзини хотирласам, деб кучанаар эди. Беклар билан хайрлашар чоқдағина бирдан «ҳабба» деб юборди. Унинг совчиларға айтмакчи бўлған сўзи ҳақиқатан муҳим, яъни бу воеа хабарини Анварга шу беклар воситаси билан етказиш эди. Улар бу илтимосни маъалмамнуният қабул қилдилар, мирзога ётифи билан сўзлаб, маҳдумнинг маъзур қолғанлиғини унга уқдирмоқчи бўлдилар.

Маҳдум «улуг мөхмонлар»ни жўнатиб, мөхмонхонаға қайтиб келди. Мияси ҳануз тузукрак муҳокамага қобил эмас, кутилмаган бу ҳодиса ўзи учун фойдалиқми, заараликми – имтиёз¹ қилолмас эди. Анварни аяғанлиқми ёки ундан уялғанлиқми, баҳархол, кўнглида бир хил ғашлиқ, чигаллик бор эди. Муҳокама ҳар турлиқ: тўйни илгарироқ қилиб қўйсақ бўлар экан, деб ўйласа, иккинчи тарафдан, «хонға падари аруслик» масаласи ораға кўндаланг тушиб, яна фикричувалиб кетар эди. Бир тарафдан Анвар, иккинчи тарафдан хон... Шу йўсун, фикри бир йўлда тинолмай гангиган ҳолда мөхмонхонани ёпиб чиқди.

Маҳдумни мактабхона эшигига кўрган болалар чувирлашиб сабоқ такрорлашкан тутиндилар. Лекин маҳ-

¹ И м т и ё з қ и л м о қ – фарқламок.

думга ҳозирғи чувур-чувур ёқмади; унинг учун ҳозир тинчлик, кутилмаган ҳодисанинг ўнг-терсини ўйлаш керак туюлди. Махдум мактабга кириб ўз ўрниға ўлтургач, болаларни тўхташға буюорди. Болалар жим бўлғандан кейин «озод!» деб юборди. Болалар домлаға салом бериб, бир онда мактабхонани бўшатиб кетдилар. Махдум дарс ўрнидан қўзғалмай яна ўйлаб қолди.

Анвар тўғрисидағи кўнгил ғашлиғи бир турлик бўлса ҳам, бошка тарафдан анчагина яхши умидлар туғулиб қолдилар. Хонға қайнота бўлиш эл қошида кичкина гап эмас эди. Қалин тўғрисида подшоҳ-куявдан кўб маблағ кутилса бўлар эди. Агар Худо ўғул набира ато қилса, Худоёрнинг таҳт вориси бўлиш эҳтимоли ҳам бор эди... Тўйнинг кейинга силтаниши эса, тақдир иши; Раъононинг тақдирни хонға битилган, шунга биноан Анвар тўйни кейинги силташка, биткан ишни етиришкага¹ мажбур эди... Яна шу ҳолда ва шунча янги умидлар ичида кўнгилдан ҳалиги ғашликни, ўзига номаълум илинжни ювиб юбора олмади. Яна бир оз шу тўғрида қийналиб ўлтургач, Анварга қарши ўзида бир аччиғ сезди: «Тўйни кўкламга кўй, деб унга ким айтди? Бу ўзи ҳар ишда ҳам суст қадам. Энди, хон сўратқандан кейин рад қилишға кимнинг ҳадди бор!» деб кўнглидан кечирди. Шундан сўнг ул озғина тинчиди, яна бир мунча фикрланиб ўлтургандан кейин кўз ўнгига – қалин учун бериладирған бир саноч олтин, эл қошидағи обрў, энг охирда Худоёрнинг таҳт вориси бўлған хонзода келиб кечдилар. Ўзини эл сўраб турған ёш хон ёнида кўриб, илжайди...

Шу йўсун маҳдум ўзини босиб олди, кўқдан тушкандек бу совчилиқни ўз истиқболининг хайрлик фоли, файзи илоҳий, деб қувонди, ҳануз қўнглини ғаш қи-

¹ Й е т м о қ – йўқ қилмоқ, барбод бўлмоқ.

либ турған Анвар масаласини хотириға келтирмасликка, «хаёли фосид»¹ дан қочишқа қарор берди. Махдум шуни ўзига маъқул қилғандан кейин бошқа кишилар андишасини, айникса, уйдагилар раъйини ўйлаб турмади. Ўзича саодат бўлиб кўринган бу фожиа хабари билан Нигор ойимни эсанкиратди, йиғлатди. Раъно эрса танчада ўқуб ўлтурган Хайём рубоиёти устига хушсиз бошини қўйди.

– Ўн йиллаб бизга кийдирган, едирган бечора Анварга оқибатимиз шу бўлдими! Шўрлик Раъно бир юз хотин ёнига юз биринчи кундаш бўлиб борадими?! – деб йиғлади Нигор ойим.

Раънонинг ҳозирги аҳволини биз ёзиб ўлтурмаймиз. Аммо махдум уларнинг ҳар иккисини аҳмоққа чиқариб, ўзи «оқиллар» қаториға ўтди.

ЙИГИТ!

Маълумки, кеча Султонали мирзо қул болаға Гулшанни чақиришни таъйинлаб, ўрдадан чиқсан эди. Шу чиқишида ўрда атрофидан силжимай, кечгача Гулшанни кутди. Аср намозидан бир оз кейинроқ ўрдадан уч-тўртта хотинлар чиқдилар, буларнинг орасида Гулшан ҳам бор эди. Султонали мирзо хотинлар билан сўрашиб (чунки ўрдаға алоқалиқ хотинларнинг ҳаммаси унга танишдир) Гулшанни четка чақирди, унинг билан сўзлашиб иш қўлдан кетканлигини ва душманларнинг яна бир ифлос найрангларини онглади. Шундоғки, Гулшаннинг ёнига борғучи мулла Абдураҳмон, гўё ўзини Солиҳ махдум тарафидан юборилғучи қилиб кўрсаткан. Ҳатто мулла Абдураҳмон орқалиқ Солиҳ махдум, қизимни хонға махтасин, деб Гулшанга бир неча тилло пул ҳам бериб юборған эмиш...

¹ X а ё л и ф о с и д – бузук хаёл.

— Мен қиз топишни икки-уч ойлардан бери ташлаб юборған эдим, — деди Гулшан, — кишининг ҳожати чиксин, дедим. Кейинчалик ўзимга гап тегдирмаслик учун аввал бориб қизини кўрдим; қизни ёқтирганимдан сўнг не андишалар ичидаги хонға келиб арз қилдим... Мен у қизнинг мирзо Анварга айтдирилғанлигини, ўртада адоват борлигини туш билайми, Султонали ака... Энди иш ўтди, мен хоннинг олдиға кириб кечаги сизға маҳтаған қизим фалон экан, деб айта олмайман. Мирзо Анвар уйланадирган бўлса, мен кўриб қўйған яхши қизлар бор, айбонам¹ учун мирзо Анварга мен бошқа бир қиз топиб берай.

Султоналиниң тарбузи қўлтуғидан тушиб, Абдураҳмон ва шерикларидан ғижинған ҳолда, Гулшан билан хайрлашди. Бутун кун зир югуриб юрганиға эмас, ифлосларнинг ғализ муваффақиятига чидамас эди. Бу чучмал адоват билан ингичка табиатлик Анварниң не кайфиятка тушишини тасаввур қилолмас; ит феъл, қадр билмас хонға аччиғ қилиб мирзоликни ташлаб кетмаса, деб қўрқар эди.

Гулшан айтканча, иш ўткан, гап мазмунича, албатта хон Солиҳ маҳдумга куяв бўлмай қўймас, ҳозир бунинг қаршисиға бирар тадбир топиш жуда қийин ва бу хабарни Анварга айтиш-айтмаслик масаласи ҳам яна оғир. Султонали мирзо бу гапдан Анварни хабардор қилиш ва қилмаслиқ тўғрисида қўб ўйлади. Қанча мулоҳазалардан кейин уни хабардор қилишни маъқул кўрди. Чунки юзда тўқсон тўққузға қарши бир эҳтимолгина бу фожианинг бўлмай қолишилиғи тарафида эди. Анварни хабардор қилса, эҳтимолки, унинг ўзи бирар чора топар ёки масала Султонали ўйлағанча унинг учун аҳамиятлик бўлиб чиқмас, башарти аҳамиятлик бўлғандаги ҳам

¹ Айбона – зарар учун тўланадиган жарима.

фожиани кутиб, ўзини босиб қарши олиш ногаҳоний-сига қарағанда хийли енгил күчар эди.

Султонали эрталаб уйқудан туриб, намозни ўқуди, болалари ёнида чой ичмай, Солиҳ маҳдумнинг ҳавли-сига қараб кетди.

Мехмонхонада ўрдаға кетмакчи бўлиб турған Анвар Султоналини ранжиб қарши олди:

– Шундай ҳам иш бўладими, кеча нега мен келгунча кетиб қолдингиз?

– Бирав чақириб келди-да... Мен ўз ўрнимга Сафар акамни ташлаб кетдим-ку.

Анвар ўпкалик илжайиб, ундан чой ичкан-ичмаганлигини сўради. Султонали гўё ўзини шу якиндағи қариндошлардан бириникида қолған ва шунда нонушта қилиб, йўл устидан Анварнинг олдиға кирган каби кўрсатди. Иккиси биргалашиб йўлға тушдилар. Кўчада йиғирма қадам чамаси борғандан сўнг, Анвар кулимсиб Султоналиниңг кўзига қаради:

– Кечада бизнинг ҳавлига кимни сўраб келдингиз?

Султонали манглайини қашиди:

– Мен чақириб келганда сиз уйдамидингиз?

– Мен уйда эдим, – деб кулди Анвар ва бир оз жим борди. – Мен уйда бўлмасам ҳам, уйдагилар сизни таниғанлар. Уйдан шу хабарни эшитиб, кечадан бери таажжубка тушдим... Хўш, сиз сўраған хотин ким? Ўзинима гап?

– Арзимаган гап...

– Қани?

Султонали масаланиңг қулай кўчишидан енгил тортиб, бир оз сўзсиз борди.

– Кулги гап... Сизга бир оз тегишлиги бўлса ҳам арзимайдир... Арзимаса ҳам?

– Гапуринг... Сизнинг келиб юрганингизни эшитканимдан бери анча ташвиш чекдим.

– Сизга бир сўзни айтиб ҳам бўлмайди, – деб кулди Султонали, – игнани туждек, хасни харидек кўрасиз.

– Менми? Хайр, дунёни сел ювса ҳам тўпуғимға чиқмасин, сўзлангиз.

Султонали ҳикояни Сафар бўзчидан бошлади. Лекин жиддий эмас, ярим жиддий қилиб мулла Абдураҳмон ва муфти бечораларнинг ақлиға гўё шундан бошқа пастлик ва масхарароқ фикр келмаган, шу қадар аҳамиятсиз, тубанлик билан гўё ўч олмоқчи бўлғанлар руҳида сўзлаб борди. Анварнинг бир неча кундан бери ўзи тушунмай чеккан ташвиши, кўнгил ғашлиги ҳақиқатка айланиб борса ҳам, Сафар бўзчининг болани алдаб йўлға солишидан, сир олишидан ва Абдураҳмонларни камситиб, масхаралаб қилинған ташбихлардан кўб ўрунда кулиб, Султонали мирзога енгиллик берди. Сўз Гулшан билан учрашиш ва ундан олинған жавобка етканда, Анварнинг туси ўзгариб, кипрак осллари учиб кетди. Аммо кутилмаган равишда яна совуққонлик сақлади.

– Зарари йўқ, – деди Анвар бир хил вазиятда қўл силтаб. – Мен улардан бу хилда ифлослик вужудга келишини тасаввур қилмаған бўлсан ҳам, лекин ҳар ҳолда адоват куткан эдим... Зарари йўқ, Султонали ака.

Султонали Анварнинг товуш оҳангидаги ўзгаришка эътибор этмаган бўлса керак, ҳануз бояғи ярим жиддий руҳидан силжимади.

– Саллалик эшакларнинг диринглаши оғилхонағача... Улар мирзо Анвар уйланмакчи бўлған қизни хонға тўғрилаб, шунинг билан гўё ўч олмоқчилар. Мирзо Анвар хотинсиз қолсин, демакчи-да, бу аҳмоқлар. Ҳолбуки, бутун мамлакат қизлари мирзо Анвар учун соч тарайди. Агар сиз хоҳласангиз қозикалон ёки домла шоғовул ва шулар сингари калонполарга кувв бўлол-

майсизми? Кесак отиб арслонни енгмакчи бўлған галварсларнинг ишига кулгим қистайдир...

– Зарари йўқ...

– Раҳмат, Анвар. Мен сизнинг баъзи тўғриларда юрагингиз кенглигидан аччиғланар эдим... Дарҳақиқат, ўйлаб қарасам, юрак кенглиги ўзи бир фазилат эмиш... Бундан бошқа маъно онгламангиз, Анвар. Муфти кабиларнинг паст, бачкана адоватининг киши қитиғиға тегиши бўлмаса, сиз ва дўстларингизча ҳам қиз оти топилмайдирған мато эмас.

– Албатта.

Анвар ўзини фавқулодда текис ушлаб борар, ҳозир унда бояғи ўзгаришларнинг ҳеч бириси ҳам кўринмас эди. Султонали мирзо бу бемаза гапни Анварнинг кўнглидан чиқаришқа тиришиб ҳалигидек юпатишларни оғзидан кўймас, эшиткучи эса қисқафина жумла билан унинг фикрига кўшулар ёки илжайиб, тасдиқ ишорасини берар эди. Иккиси бирга девонға кирдилар. Ишка илгарироқ келган мирзолар ёзув билан машғул эдилар. Анвар мирзолар билан саломлашиб сўрашди, ҳатто ҳеч гап бўлмаған каби Шаҳодат муфтилардан ҳам аҳвол ва соғлиқ сўради. Муфтиларни кўриши ҳамоно нафрати жунбишқа кирган Султоналининг бу ҳолдан таажжуби ортиб Анварга қаради ва кўнглидан «йигит» деган сўзни кечирди. Султонали айтканча, шубҳасиз, бу йигитнинг кўнгли ёлғиз муҳаббаткагина эмас, муҳаббатдан ғайри фазилатларга ҳам қобил эди.

Султонали мирзо ҳам нариги хонадан Анварнинг хузурига ўткан, Шаҳодат муфтилар қаторида ўлтуриб ишлар эди. Анвар бу кунги нома ва аризаларни йиғишириб удайчига топширди, девоннинг ўзига тегишлик бўлғанларини мирзолар орасида тақсим қилди. Ҳар ким ўз вазифасига берилиб, ораға жимжитлик кир-

ди. Фақат бу тинчликни савоғич қаламларининг қоғоз устида қириллаши ва гоҳо буқланган қоғозларнинг шилдираши бузар эди. Шу ҳол бир соат чамаси давом эткандан сўнг, онда-сонда сўз ҳам қўзғалди. Анвар ху-зуридагилардан Шаҳодат муфти қоғоз-қаламни ёниға кўйиб, сандалда исинди.

– Мулла Наврӯз кўб паст одам-да, – деди муфти – унинг иши кечадан бери менга ажаб таъсир қиласди-да....

– Паст, паст, – деди Калоншоҳ.

Султонали Анварга қараб қўйди. Анварнинг эса кўзи ёзувда эди.

– Шунча кишининг илтижосини ерда қолдириши ўзи ярамаслиқ... Қазоси етиб ўлган экан, келиннинг молига нима дахлинг бор? Бу одамият эмас-да.

– Паст кишида одамият нима қилсан.

Султонали кулимсираб, бир-икки қайта муфтиларга қараб олди.

– Уйингга икки тарафдан шунча одам йифилди, сўзга кирмай, уларни овора қилдинг, лоақал бир лаган ош билан уларни жўнатсанг ўлиб қолармидинг... э, ҳайф сендек мумсукка!¹

– Мен ҳам мулла Наврӯзни бунчалик билмас эдим, – деди Калоншоҳ, – одамиятни еб қўйған киши экан.

Султоналиниң ранги ўчиб, қовоқ ослари пирр-пирр уча бошлиған эди.

– Қизиқ баҳсни қиласиз, тақсирлар, – деди бирдан Султонали, – шу замонда одамият қолдими? Агар озғина андиша қилиб кўрсак, сиз ҳам, биз ҳам одамиятни пок-покиза еб қўйған чиқамиз. Бу замонда ўзгани қўя туриб ҳатто ўзларингиздан ҳам одамият кутмасангиз бўлади, тақсирлар!

¹ Мұсұк – ўтакетган хасис, баҳил, зиқна.

Юраги тор – асабий Султоналиниң бу сүзи «ши-рин сұхбат» устидаги муфтиларни ҳайрон қилиб қўйди. Анвар Султоналига қараб унинг кўзини учраталмади. Чунки ул ҳалиги сўзларни айтиб, қўлидағи таҳрирга берилган эди.

– Сиз ажаб одамсиз-да, Султонали, – деди муфти. – Биз нима деяпмиз-ку, сиз нимадан ўтлайсиз.

– Сизлар одамиятдан баҳс килаётибсизларми, ахир? Мен ҳам бу вақтда одамият йўқлиғидан зорландим-да...

– Сизнинг сўзингиз ажаб, Султонали. Сиз бизнинг одамиятимиз йўқлиғини бирар жойда кўрганмисиз ёки димоғингизға футур етиб қолғанми?

Анвар Султоналиниң кўзини учратишкага урунди, аммо Султонали муфтиларга юз ўгуриб ўлтурди.

– Сизларнинг одамиятингиз йўқлиғини ҳеч бир жойда кўрганим ва эшитканим йўқ албатта, – деб заҳарханда қилди Султонали. – Аммо ҳозир ўз нафсимдан бир ҳисоб олиб кўрсам, ҳатто шу ҳафтанинг ичидаёқ неча жиноятка иртикоғ¹ қилғанман. Шунинг учун ҳам бояғи сўзни айтдим-да. Йўқса меним ким билан қанчалиқ ишим бўлсин, тақсирлар...

Муфтиларнинг ранги бўзариб, иттифоқлашқандек Анварга қараб қўйдилар ва Султоналидан зорланғандек бош чайқадилар.

– Султонали ака, – деди Анвар зорланған оҳангда, – тақсирларим айтканча, димоғингизға бир оз футур етканга ўхшайдир: шундай гаплар нима ҳожат, нима алоқаси бор? Тинчкина ишингизга қарасангиз-чи, Худоҳайр берсин.

Сўнгра Анвар муфтилар томонға кулимсиб, Султоналиниң гапига аҳамият бермасликка ишорат қилди. Шаҳодат муфти бир нарсаларни айтиб ишига қаради.

¹ И р т и к о б – машғул бўлиш, кўл уриш.

Султонали ҳам кулиб, гүё Анварга итоат қилғандек, сўзсизгина, қаламини қўлиға ушлади. Ҳар ким ўз ишига қараб, орада яна бояғича тинчлик бошланди.

Кечка томон мирзолар тарқалишиб, орада Султонали ва муфтилар ҳам бирин-сирин чиқиб кетдилар. Энг сўнгға қолиб қўзғалған Анвар девонхона даҳлизизда тунқотарға учрашди. Тунқотар Анвар билан ҳазиллашкандек, унинг қўлидан ушлаб, ичкарига – девонға бошлиди. Ичкарига кирдилар.

- Хизмат, тақсир?
- Хизмат шуки, – деб кулди тунқотар, – сизнинг устингиздан бир ўқтамлик қилинди?
- Яхши... Эшитсан бўладими?
- Жаноб бу кун бизни устозингиз Солих маҳдумникига кулчилиққа юборған эдилар. Бориб эшитсамиз, фотиҳа сизга бўлған экан... Биз қиблагоҳ учун кечарсиз, деб ўйладик...

Анвар бу заҳарлик сўз билан илон каби тўлғаниб олса ҳам бутун кучини сарф қилиб, сир бермасликка тиришди.

- Атиги шу гапми?
- Шу гап, мирзо Анвар.
- Арзимаган гап... Буни мендан сўрамасангиз ҳам бўлар эди.
- Раҳмат, мирзо, мен сизнинг бу садоқатингизни жанобга сўзлайман.
- Йўқ, йўқ, – деди Анвар бош чайқаб, – зинҳор гапирманг, зинҳор.
- Нега ахир, нега? Жаноб ҳам ўзларининг содик қулларини таниб қўйсинлар-да.

Анвар мажхул оҳангда кулди: – «Айтманг, мен хоҳламайман» – деди яна. Иккиси биргалашиб девондан чиқдилар.

Ҳаво текис қорамтил булат билан ўралған, Құқоннинг машхур шамоли қанот ёйған эди. Қорамтил булутлардан қуйироқда олақарғалар қанот қимирлатмай саёҳат қилар ва онда-сонда ёмғур қатралари томчилар эди. Шу вактда күпрук ёниға келиб тұхтаған Анвар қаёққа бориб ётсам, деб тараддулданы...

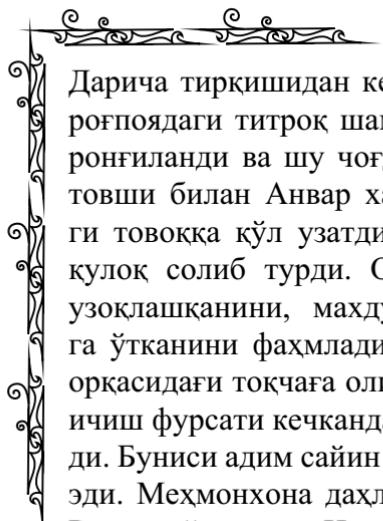
ОЧИҚ ХАТ

Шом намозини ўқуб қайтқан маҳдум меҳмон-хона-нинг эшигини очиқ күрди. Унинг келганлигини фаҳмлаб, түғри ичкарига ўтди. Бир оздан кейин товоқда ош күтариб Нигор ойим чиқди. Йиғидан кипраклари терилиб, чуқур андиша ичида бошини қуий солған эди. Нигор ойим кирганды Анвар қароғпояға шам ёқар эди. Нигор ойим дастурхон ёзиб, товоқни Анварнинг олдига құяр экан, бирдан пиқ-пиқ йиғлаб юборди. Анвар ҳайрон бўлиб қолмади, йиғи сабабига тушунди.

– Нега йиғлайсиз? Такдирни ўзгартириб бўладими? Хафа бўлиш яхши эмас, сиз шундай бўлсин деганимдингиз...

Нигор ойим жавоб қайтармади, йиғлаған кўйи меҳмонхонадан чиқишига ошиқди. Анвар ошдан бир-икки луқма олиб, қўлинини артди, сандал кўрпасини бағриға тортиб, кучли ва узун тин олди.

Чароғпоядаги шам бедиллар юрагидек титраб, меҳмонхонани аранг-аранг ёритар, шамнинг титроғи билан қўзини бир нуқтаға тиккан Анварнинг ҳозирги хаёлчан юзи ҳам қалтирағандек кўринар эди. Меҳмонхона тип-тинч, фақат бу тинчликни ташқарида ёқсан ёмғурнинг кучсиз шитирлаши, ўқтинг-ўқтинг қўзғалиб қўйған шамолнинг даричага келиб уруниши ва аллақайси том бошидағи бир мушукнинг мавлаган товши бузар эди.

Дарича тирқишидан келиб кирган кейинги шамол ча-роғпоядаги титроқ шамни ўчураёзид, меҳмонхона қо-ронғиланди ва шу чоғда ичкаридан чиқиб келган оёқ товши билан Анвар хаёлдан қўз очиб, танча устида-ги товоққа кўл узатди ва товоқни ушлаганча бир оз қулоқ солиб турди. Оёқ товшининг меҳмонхонадан узоқлашқанини, маҳдумнинг хуфтан учун масжид-га ўтканини фаҳмлади ва товоқни ўлтурган жойидан орқасидағи тоқчаға олиб қўйди. Орадан бир пиёла чой ичиш фурсати кечкандан кейин яна оёқ товши эшитил-ди. Буниси адим сайин меҳмонхонаға яқинлашиб келар эди. Меҳмонхона даҳлизида кўлида чойдиш кўтарган Раъно кўринди... Икки кўзи қип-қизариб, қовоклари олудек кўпчиган, юзида ҳам зўриқиши аломати бор эди. Ерга қараған ҳолда оқ чойдишни Анварнинг яқиниға келтириб қўйди, тоқчадағи пиёлани олиб чойдишдаги чой билан чайқади, пиёлани сочиқлағач, яна чайиб ик-кисини Анварнинг ёниға сурди ва бирдан ўқраб юзини танча устига қўйди...

– Раъно, Раъно, – деди шошиб Анвар. – Боламисан, ҳали ҳеч гап бўлғани йўқ-ку.

Раъно бошини кўтармай, пиқ-пиқ йиғлар эди. Анвар уни юпатиб, ялинған ҳолда йиғидан тўхтатишқа уринар эди.

– Бекорга йиғлайсан, Раъно. Йиғидан бир фойда чиққанини эшитканмисан ёки мени ҳам йиғлатмоқчи-мисан?.. Агар ўйлаб кўрсанг, йиғлаш сенинг ҳаққинг эмас, меним ҳаққим, ҳолбуки мен йиғламайман. Нега? Негаки, йиғи энг сўнгғи иш... Мен йиғлаған кишини ёқтирамайман... Тур, жоним, тур.

Анвар Раънонинг сочини силади, икки қўли билан бошини кўтариб, юзидан ўпти.

– Мендан кўнгли қолсин десанг, йиғла. Юзингни ёш билан ювибсан, Раъно, ўнглан, мен юзингни артиб

қүйді. Ўзингга кел, ақлингни йиғ, оғир қиз бўлиб, сўзимга қулоқ сол.

Раъно юзини четка ўгуриб, бошидағи рўймоли билан юзини артди, узун энтиқди.

– Йиғлаб бир натижага етиб бўладими? Ҳеч. Кўзинг яна ёшланди, сен йиғлай бер, мен сўзламайман, Раъно.

Раъно яна четка қараб кўзини қуритди. Анвар пиёлага чой қуйиб, Раънога узатти:

– Ма, Раъно, ич.

Раъно ичмайман дегандек, бош чайқади. Анвар қистаб чойни олдириди.

– Ҳаммасини ичмасанг ҳам бир-икки хўпла.

Раъно Анвар айтканча, икки-уч хўплаб, пиёлани олдиға қўйди. Анвар ўрнидан туриб даҳлизга чиқди, кўлида обдаста, дастшў кўтариб Раънонинг ёниға келди.

– Юв юзингни, Раъно.

Анвар сув қуйиб турди, Раъно юзини ювди. Анвар қозиқдан сочиқ келтириб берди. Раъно артинди.

– Ана тамом... Энди одамшаванда сўзлашайлик, йиғи нима ҳожат.

Раъно қайғиларини озайтиргандек энтиқди, ўзига ярим жиддий тикилиб турған йигитка жавобан илжайди.

– Яна бир кул, Раъно.

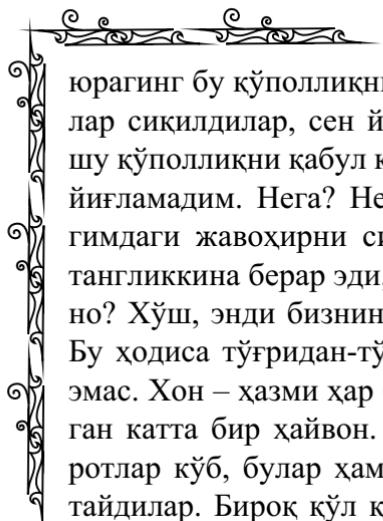
Раъно бирдан тундлиққа оғишиди.

– Кулги соати эмас...

– Кулги соати бўлмаса, йиғи фурсати ҳам эмас, – деди Анвар ўлтуриб. – Сенинг мурассасъ¹ халтачага ўхаш кичкинагина юрагинг бор, ичини қийматли тошлар билан тўлдирғансан. Бу кун қазо муншийси² шу мурассасъ халтачадаги қийматли тошлар орасиға қўпол бир нарса келтириб тиқди... Табиий, сенинг кичкина

¹ М у р а с с а ъ – қимматбаҳо тошлар билан безалган.

² Қ а з о м у н ш и й с и – Аллоҳнинг иродаси, тақдир.

юрагинг бу қўполлиқни кўтара олмади, қийматли тошлар сиқилдилар, сен йиғладинг, сенинг каби мен ҳам шу қўполлиқни қабул қилишда қаттиғ энтиқдим, бироқ йиғламадим. Негаки, бу қўполлиқ меним юрагимдаги жавоҳирни сиқиб чиқара олмас, фақат унга тангликкина берар эди, сенга ҳам шундай эмасми, Раъно? Хўш, энди бизнинг фожиамиз сабабига келайлик. Бу ҳодиса тўғридан-тўғри хоннинг ўзидан келган гап эмас. Хон – ҳазми ҳар бир ифлослиқни ҳам кўтарадирган катта бир ҳайвон. Унинг теварагида майда ҳашаротлар кўб, булар ҳам ўзларига яраша ҳайвонлиқ истайдилар. Бироқ қўл қиска, шунинг билан бирга ётиб қолишқа кўнгил тинчимайдир. Шундан кейин хон – катта ҳайвонни қитиқлаб ишқа соладирлар... Балки ёдингдадир, мулла Абдураҳмон исмлик бири сенинг харидоринг эди, шоир айтканча:

Мендин ўтиб гулга бўйи етмади,
Умид узиб ўз йўлиға кетмади.

Хабаринг бор, мен отангнинг тазиёки остида уни ўрда хизматига олдим, ул ўрдадаги бир неча ифлослар билан биргалashiб, меним қаршимға ишлади... Мен... уни ўрдадан жўнатдим, натижада ҳозирғи ифлосликка енг шимардилар. Бироқ, улар бизни бир-биримиздан ажратса оладирларми? Йўқ. Мажозий ажralish – ажralish эмасдир, чунки биз бир-биримизга мажозий боғланмағанмиз, ҳақиқий боғланишини эса қатъ¹ этиш ифлослар уҳдасидан келмас. Бас, шу ҳолда биз икав нега хафа бўлайлиқ, Раъно? Ишқ давоси авом ўйлағанча васл эмас – ҳажрдир. Зеро, васл ишқ ўтини сўндириғучи, ҳажр эса камолатка эришдиргучидир... Сен шу иккidan қайси бирисини танлайсан, Раъно?

¹ Қатъ – этмоқ – узмоқ.

Раъно кўзини тизасига тикиб, қўли билан шолча ипини чирмаб ўлтуар эди. Ҳалиги савол Анвар тарафидан яна такрорланди.

– Мен кейингисини... Бироқ, хоннинг ифлос тўшагида ётмайман.

Анвар бир неча вақт сукутда ўлтурди. Раънонинг жавоби унга оғир таъсир қилған эди...

– Буни мен ҳам хоҳламас эдим... Бироқ, ифлослар меним чора йўлларимнинг ҳаммасини кесдилар, Раъно... Яна ўйлашмоқ учун фурсат бор, айниқса, сен би- пар тадбирни мувофиқ кўрсанг мен бош эгаман... Сени ийғлатиб ҳайвон чангалига бермасман... Шундай, сен ийғлама, ақлли қизларча харакат қил, мен...

Анвар сўзини тугата олмади, меҳмонхона эшигига маҳдум кўринди:

– Ичкарига кир, Раъно, бевақт бу ерда нима қилиб ўлтурибсан?

Анварнинг вужуди ғизз этиб кетди: қархисида бояғича ўлтурган Раънога «тур, жўна» деган каби ишорат қилди, лекин Раъно қимириламади. Маҳдум бошқа сўз айтмай, даҳлиздан орқасиға қайтди.

Анвар жуда ҳам оғир тортқан эди. Ҳақиқатан ҳам маҳдумнинг бу ҳаракати ақлсизча, аҳмоқларча эди. Анварга оғир келишини ўйламай бу «буйруқ» билан Раънонинг кундалик одатини ман қилар, ҳар кечаси ўз вақтида ўлтурган Раъно гўё бу кун «бевақт» ўлтуар эди. Бундан бошқа, унинг Анварга учрашмай намо- иишкор чиқиб кетиши, қандайдир яна бир маънони онглатқандек ҳам бўлар эди.

Раънонинг юзидағи қайғи белгилари йўқолиб, унинг ўрнини ғазаб, нафрат аломатлари олди.

– Андишасиз!

– Зарари йўқ, аччиғланма, – деди Анвар. – Энди бошқа сўзимиз ҳам йўққа ўхшайдир...

Раъно яна бир оз қўзғалмай ўлтуриб қолди, сўнгра кўзига жиқ ёш олиб, меҳмонхонадан чиқди.

Эрта билан Нигор ойим чой олиб чиққандা, меҳмонхонада Анвар йўқ, сандал устида очик бир хат ётар эди:
«Меҳрибон хола.

Ёшлиқдан сизнинг тарбиянгизда ўсдим, сизга ва тақсиримга қўб заҳматлар бердим. Бу заҳмат бадалига тегишилик ҳақ қайтаролмаган, хизмат қилолмаган ҳолда маълум сабаблар тазиши остида сизнинг шафқатли тарбиянгиздан кетишка мажбур бўлдим. Сўнгра уйдаги менга алоқадор барча нарсалар, шу жумладан, ўзингиздаги амонат олтинлар ҳам оиласизга мендан ҳадядир. Мен олтинларни қизингизнинг тўйига атаб ийекан эдим, мундан сўнг ҳам шу оқчани Раъононинг тўйига сарф қилсангиз, деб сўрайман. Мени йўқлаб келгучиларга ўрда дарагини айтилса эди. Шафқат ва марҳаматингиз билан гуноҳимни кечирарсиз умидида:

Анвар».

ТЎЙ АРАФАСИДА

Хоннинг совчилари иккинчи мартаба келиб тўй вақтини тайинладилар: келаси жума маҳдумнинг уйида тўй ижро қилиниб, маросимдан сўнг Раъно ўрдаға юбориладирған бўлди. Тўй вақти белгилангандан бир кун кейин тўй жамарғаси ҳам келди. Хоннинг ҳадяси уч юз тилло пул, шу қадар қийматка арзийдирған шоҳона сарполар маҳдумга алоҳида илтифот қилинған «расусламакотиблиқ»¹ увонларидан иборат эди.

Шунчалик илтифотлар ичида гангиг қолған маҳдум уч кундан бери дараксиз кеткан Анвар тўғрисида ўйлай олмади, фақат бундан «ҳамоқат», «андишасизлик» де-

¹ Рais umakotiб – мактаблар раиси.

ган натижа чиқарып тинчили. Нигор ойим эрса ўзини бир мунча босиб олди, гоҳо Анварга юраги ачиб қўйса ҳам, уни ошиғич келган тўй ҳозирлиги масаласи ихтиёрсиз равишда бу тўғрини ўйлай олмаслиққа мажбур этди.

Раъно!.. Маълумки, бу кунларда Раънога тикилган фалокат беҳад улуғдир: фалокатлик, ҳалокатлик кунлар яқинлашадир. Бунинг устига уч кундан бери Анвар дараксиз. Анвар «висол – муҳаббатни ўлдиргучи, ҳажр эса – камолатка эриштиргучидир», деб Раъони ҳамишиликка ташлаб кетдими ёки маҳдумнинг bemаза муоммаласидан кўнгли олиниб, араз қилдими? Ҳолбуки ҳозирғи кунлар араз, аччиғ ва фалонларни кўтарадирган вакътлар эмас, ҳеч бўлмағандан бечора қизға гап билан, сўз билан маънавий ёрдам бериб туриш соатлари дидир. Бечора Раъно ҳамиша яхшилиқ, ақллилиқ кўриб келган бир кишисидан ҳам охирда дағаллик кўрар, вафосизлик бўйини олар эди. Шу дудама фалокат бир неча кун ичida Раъно гулини сўлитаёзди, ҳатто жоду кўзлар ёш тўкишдан ҳам тўхтадилар.

Раъно сандалда ўлтуриб жума куни – мудхиш жума куни тўғрисида ўйлар эди. Бу кун сешанба, жумагача яна икки кун бор. Фақат икки кунгина... Раъно бундан ортиқни кўз ўнгига келтира олмас, гўё ўзини жар ёқасида кўрган кишидек панжшанба кечдан беихтиёр, гўё савқи табиий¹ остида орқасиға тисарилар эди. Шундан кейин Анвар тўғрисида хаёл суриб, унга – Анварга қарши ўзида кучлик бир кек сезар, шундай оғир соатларда ташлаб кеткан «йигит» яна бир кўринса, қандай киноялар билан истиқбол қилишини – кутиб олишини ўйлар эди: «Ҳамма даъволарингиз пуч! Сиз, мирзобошилиқдан маҳрум бўламан, деб кўрқдингиз, бизнинг

¹ Савқи табиий – табиий ҳаракат.

ўйда ўн йил турсангиз ҳам, отамнинг феълини билмаганмидингиз? Ҳолонки, мен сизни хондан ҳам юқори ўрунга кўйған эдим. Энди фурсат қўлдан кеткач, нима учун келдингиз?..» Лекин ул кейинги итоби маъносидан ўзига ҳисоб бермас, агар бунга қарши Анвар: «Қандай иш ва фурсат ўткандан кейин келдим?» деб сўраса, эҳтимолки, Раъно сукут қиласа, чунки ҳозиргача унинг фикрига вақти ўтадирган бирар чора келмаганидек ва бу тўғрида ўйлаб ҳам кўрмаган, факат бу фожиа қаршисида такягоҳ¹, деб Анварни истаган, Анвар эса кўздан йўқолиб, Раънонинг мажруҳ юрагида яна янги бир жароҳат очкан эди.

Нигор ойим ошиғич ҳозирликлар орқасидан чопиб юрар, бешикда ётиб зериккан Масъуд қичқириб йиғлар эди. Бояғи хаёллар ичида ўлтурған Раъно узоқ энтиклид ва асабий ҳаракат билан ўрнидан туриб бешик ёниға келди. Тебраткан билан бола тийила бермагач, уни йиғлаған кўйи ташлаб, ҳавлига тушти ва нариги айвонда юмиш қилиб ўлтурғучи онасиға «Эмизинг!» деб асабий ҳайқирди, ўзи йўлак томонға қараб ўтди.

Боқчада Махмуд ва Мансурлар кўшни болалари билан ўқ отиб ўйнар эдилар. Атроф олашовур қор билан ёпилған, сўри остидағи сүфанинг четлари ёғин билан нураб, устидан бир неча жойи узун-узун ёрилған эди.

Суфа ёнида тўхтаған Раъно болалар ичидаги Махмудни чақириб, сўради:

- Махмуд, даданг қаерда?
- Дадам... бозорда.
- Ташқарида ким бор?
- Ичким.

Раъно бошқа сўз айтмай, ўрта эшикка келди. Махмуд айтканча, ташқарида ҳеч ким йўқ, тўй муносабати

¹ Т а к я г о ҳ – суюнчик.

билан мактаб шогирдлари бир неча кунга озод кўйилған эдилар. Нима мақсад биландир ташқариға чиқкан Раъно меҳмонхона эшигини қулфланған кўриб, машқхонаға қараб келди. Эшик занжирини тушуриб ичкари кирди. Саҳнидаги бўрё ва бордонларичувалиб, титилиб ётқан машқхонанинг ҳар бир тоқчиасига кўз ташлаб, бирар нарса излагандек юринди. Тўрдаги тоқчадан устига кўк сир берилган бир давотни олиб қаради. Давотнинг ичидаги лосларини қора-сариқ тусда қуриб қолған кўргач, оёқ остиға ташлаб машқхонадан чиқди.

– Маҳмуд!

Камончасига ўқ қадаб ётқан Маҳмуд ўрта эшикда турған опасига қаради.

– Ҳмм?

– Бери кел.

Маҳмуд тилар-тиlamас опаси – Раъононинг ёниға келди.

– Ҳмм?

Раъно Маҳмудга ўз орқасидан келишкапишорат қилиб, яна машқхонаға қараб кетди. Маҳмуд қўлидағи камончасини турли тарафка ўқтала-ўқтала Раъно билан машқхонаға кирди. Улар иккиси бир неча вақт машқхонада қайси тўғридадир сўзлашиб қолдилар.

Уйда хат ёзиб ўлтурган Раъно онасининг ким биландир ҳавли юзида кўришиб, сўзлашқанини эшилди ва бир оздан сўнг юмалоққина, тўла-тўқис бир бўғоз хотинни айвон муюшида кўриб, ёзувини тўхтатишқа мажбур бўлди. Чунки хотин Раъонони кўриб қолған, шунинг учун бўғоз хотин билан чиқиб кўришиш Раънога лозим бўлған эди. Раъно чиқиб кўришди. Нигор ойим танимаған меҳмонни сандалга таклиф қилди.

– Бу ёққа, айланай, бу ёққа.

Хотин қистатмай сандалга чиқиб ўлтурди, кўзи Раънода экан, фотиха ўқуб рўймол-лачагини тузатди:

– Танимаған хотин нима қилиб юрийди, деб ўйлар-сизлар, айланай, – деди хотин ва чўнтағидан бир қоғоз чиқарди, – Мирзо бир-икки кундан берли бизникидлар... Танисаларингиз керак, ўргулай, мен мирзо Султоналининг кўчлари¹ бўламан... Китобсиз зерикдим, уйда бир китобим бор эди, деб боя – эрта билан шу қоғозни берибтилар, айланай...

Хотиндан бу сўзни эшишиб Нигор ойим ачиниш ва уялиш вазиятига кирди. Танчадан нарироқда тик турған Раъно Нигор ойимдан қизғанғандек, келиб хотиннинг кўлидағи буқланган қоғозни олди.

– Мирзодан уятлиғмиз... Айниқса уч кундан бери қаёқларда қолди, деб ич-этимни едим, – деди Нигор ойим, – тақдирга ҳеч нарса деб бўлмас экан... Биз мирзо билан уланишармиз деб ўйлаған эдик.

– Тақдирни азал, айланай, – деди хотин. – Мирзо ҳам ўртда иккита ақил бўлса биттаси. Сизлардан ҳануз миннатдор эканлар; шундай, шундай иш бўғандан кейин келишка андиша қилиб қофанлар-да, айланай.

Улар шу сўзда экан, Раъно уйга кирди:

«Холамга, сўнгра Раънога. Беҳад салом ва дуо. Мендан ранжисимангиз, на учунким, шундан бошқа чорам йўқдир. Хат олиб боргучидан Шайхи Саъдий куллиётини² бериб юборсангиз, бўши соатларимдан фойдаланаар эдим. Раънога маълум бўлсинким, бундан сўнг сенга меним машқларим (шеър дафтарим) керак бўлмас ва ўзинг билан олиб юришинг ҳам эҳтиётдан эмас. Агар хафа бўлмасанг, шуни ҳам бериб юбор. Соғлиқ аҳволотингиздан ёзингиз.

Аддои Анвар».

¹ К ў ч л а р и – хотинлари.

² К у л и ё т – шоирнинг асарлар тўплами.

Хат шу қисқа жумлалардан иборат, яна шундай ҳам бўлса Раъно учун қийматли эди.

Ҳали ёзиб бошлаган қоғозни нима учундир йиритиб ташлади, айвондагиларнинг ўзаро сўзлашиб турғанларидан фойдаланиб, жавоб ёзишқа шошилди.

РАМЗ

Анвардан бир оз илгарироқ қайтқан Султонали оғилхона айвонида сигир соғиб ётқан хотини устида тўхтади.

– Бордингми, Рузвон?

– Бордим, – деди Рузвон ва эмчакдан «пов-пов» сут соғишида давом этди. – Бордим, олиб келдим.

– Мехмонхонаға олов қилғандирсан?

Рузвон боши билан қилдим, ишорасини берди.

Султонали мирзо уйга ўтди, салла-чопонини ешиб, яна хотинининг ёнига келди.

– Бузоқни ешиб юборинг-чи, айланай. – Султонали мирзо устунга боғланған бузоқни ешиб юборди. Бузоқ онасининг эмчагига ёпишди. Рузвон хурмадаги сутни кўтариб ҳужрага ўтди, Султонали ҳам хотини орқасидан кирди.

– Хўш, нима гап бўлди, Рузвон?

Рузвон хурмадаги сутни товоқларға бўлар эди.

– Бордим, хатни бердим, чой қайнатдилар, талай гапуришиб ўлтургандан кейин, китобни олиб қайтдим.

– Кимлар бор экан?

– Отин хола, қизи.

– Қизи қалай?

Рузвон афсус қилғандек, бошини икки елкасига иргатди ва тилини тағлайиға тегизиб «чалоқ» этдириб қўйди.

– Мен, мирзобоши жуда хафа кўринади, деганингиздан ҳам шуни ўйлаған эдим. Баайни сурат: киши ҳам бундай бежирим бўлар экан.

– Ҳа, ҳа!

– Чамаси улар ошиқ-маъшук, балохўр хон лоақал шунга чўвагини тиқмаса нима қилар эди. Бечора қиз, шундай хафа, шундай хафа. Дор-дунёси¹ қоп-қоронғи.

– Ҳа, ҳа... Отин холаси-чи?

– У бечора ҳам ҳайрон, «болаларимнинг сўйинчи ичига тушти», дейди.

Султонали афсуслангандек бош чайқаб қўйди.

– Китобни қаерға қўйибсан?

– Мехмонхонада... Ҳа, айтканча, ичиди кичкина хат ҳам бор.

Султонали мирзо кечлик ош тўғрисида баъзи гапларни айтиб, ташқариға чиқди. Мехмонхона очиқ эди. Тирсаги билан танчага такя қилған Анвар Саъдий кулиётини вараклар эди. Султонали кириши билан Анвар китобни ёниға олиб қўйди ва кучлангандек илжайди.

– Раҳмат, олиб келган эканлар.

– Китобнинг ичиди хат бор эмиш, балки кўргандирсиз?

Анвар хатни кўрмаган эди, китобни қайтадан очиб, муқовадан тўрт букланган бир қоғозни олди. Хат масаласи билан Анварнинг бир оз шошиб қолғанини сезган бўлса керак, уйда бир иши борлигини сўзлаб, Султонали меҳмонхонадан чиқди. Анвар хатни очди.

«Ҳурматлик Анвар ака, ассалому алайкум. Ҳаммамиз соғ ва саломатмиз. Келин ойим орқалиқ бериб юборған хатингизни олдиқ, соғлигингизни, тинчлигингизни»

¹ Д о р-д у н ё – қўнгил, ич.

гизни ўқуб ва эшитиб жуда хурсанд бўлдиқ: илоҳи, саломат бўлсинлар. Соңий, биздан аҳвол сўрасангиз алҳамдулилоҳ тинчмиз, хотиржам бўлурсиз. Сўратиб юборган китобингизни бериб юбордим. Аямдан сизга салом, боқий сўзни Шайхи Саъдийдан ўқурсиз деб хатни муҳтасар¹ қилдим, Раъно».

Анвар ёзувни қўлида ушлаган ҳолда қараб қолди. Бир оз ўйланиб турғандан кейин, хатни яна ўқуб ҳар бир жумла устида тўхталиб ўтди. «Соғлиғингизни, тинчиғингизни эшитиб жуда хурсанд бўлдиқ» жумласи билан «сиз тинчиб кетдингиз» демакчи эди. Чунки, шу жумладан кейинги – «илоҳи, саломат бўлсинлар» кинояси буни таъкид қиласар, «соңий, биздан аҳвол сўрасангиз, алҳамдулилоҳ тинчмиз, хотиржам бўлурсиз», яна киноя, аммо энг кейинги – «боқий сўзни Шайхи Саъдийдан ўқурсиз деб хатни муҳтасар қилдим» жумласи бир оз ўрунсиз каби эди. Анвар бу жумлани «мундан сўнг ёнингизда Раъно йўқ, бўш вақтингизни Шайхи Саъдий ўқуб кечирингиз» маъносида тушунди.

Анвар қоғозни буклаб китобнинг муқовасига солди ва хатнинг оғир маъноси таъсирида энтикиб сукутка борди. Унинг бу кунларда кечириб турған ҳоли жуда оғир, бу оғирлик устига Раъононинг мазлумона ёрдам сўраб киноялар ёзиши яна аламлик эди. Чора нима? Бу фожиани дафъ қилиш учун бирар йўл, бирар хил тадбир? Фақат бир йўл, энг сўнгғи чора: Худоёр олдида сирни очиш, Раънога ва Раъононинг эса ўзига қарши муҳаббатларини фош қилиб, хоннинг оёғиға бош уриш – ялиниш, ёлбориш... Ҳайҳот, бу разолатни Анварнинг нафси ҳазм қилолмағанидек, «адолатпаноҳ»нинг ҳам бу тўғрида «марҳамат»лари шубҳалик. Башарти Анвар

¹ Мұхтасар – қисқа.

шұ разолатка иртикоб этса, адабсизлик, уятсизлиқда айбланиб, бирап жазога йўлиқиши ҳам яқин эҳтимолдир.

Маънан ва жисман эзилган, айниқса, ҳозирги аҳвол ичидა кўз ўнги қоронғиланған Анвар меҳмонхонаға кириб келгучи Султоналидан ҳам ибо қилмай, гўё хушсиз каби бошини икки қўли орасиға олиб, сандал устига энгашти... Масала билан бир мунча таниш Султонали мирзо бу ҳолни дафъатан бояғи хат мазмунидан деб ўйлади. Уялмасин, деган каби бир нарса излаган бўлиб, тоқчаларни айланди... Анвар қаддини ростлаб, узун нафас олди ва Султоналига ўлтуринг ишоратини қилди. Султонали ўлтурди.

– Нега ундейсиз, Анвар?

Анвар кучланиб илжайди.

– Ҳалиги хат мени хафа қилди, – деди ва бир оз тўхталиб турди. – Сиздан яширад сир йўқ, хат ёзғучи билан орамизда анчадан бери яқинлиқ каби бир гап бор эди. Маълум гаплар туғилғач, мен ўзимни четка олишни, қатъий алоқа қилишни мувофиқ кўриб, сизнинг устингизга келдим. Воситангиз билан бу кун хат ёзиб, мендан ранжийдир, тинчиб кетдингиз деб, киноя қиладир. Ёш, ақлсизға нима ҳам деб бўлсин, фақат диққатлик... Мана, ўқуб кўрингиз, сартопо киноя.

Султонали кулимсиди, аммо ўзида ўнгғайсизлик, тусида қизариниш бор эди. Хатни мирзонинг қўлидан олиб ўкуди. Ўқуб чиққач, ёзувнинг яна аллақайси жумласига иккинчи мартаба каради.

– Қизиқ, «боқий сўзни Шайхи Саъдийдан ўқурсиз, деб хатни мухтасар қилдим...» Бу жумла билан нима демакчи?

– Бу ҳам киноя, – деди Анвар, – бундан сўнг меним тўғримда ўйламай, бўш вақтингизни Шайхи Саъдий ўқуб кечирингиз, демакчи бўлса керак.

Султонали мажхұл ҳаракат ясади.
– Балки...

Бу муҳмал тасдиқ ва мажхұл вазият Анварни шубха-
га туширди.

– Хүш, сизнинг фикрингизча?
– Мен... Мен ҳам сизнинг фикрингизга келиб қол-
дим, мен бошқачароқ тушунган эканман.
– Масалан?
– Мен: «Китобнинг ичидә яна бир хат бор, қолған
сўзни шундан ўқурсиз» деб.
– Эҳтимол сизники тўғридир, – деб аланғлади Ан-
вар. – Бу ҳам бир эринмаганлик бўлсин, китоб ичини
ахтариб кўрайми?

Султонали кулди:
– Майли... Мен уйга кириб, таом етилган бўлса,
олиб чиқай.

Султонали кетди. Анвар китобнинг ўнг-терсини
очиб, ахтара бошлади. Ҳеч нарса кўрина бермагандан
кейин бирма-бир саҳифа очиб боришдан ҳам эринмади.
Бош тарафдан ўттузлаб саҳифа текширилган эдиким
Султоналиниң фоли ҳақиқатка ошиб, саҳифа орасиға
буклавсиз қўйилған бир хат китоб четига қоқилиб чиқ-
ди. Анвар шошди.

*«Андиша ва эҳтиёт юзасидан бу хатни алоҳида
ёзив, китоб ичига яширдим: Анвар ака, оғир соатларда
ёнингизда турғучи дўстdir; қочқучи эсаким – буни сиз-
нинг ҳукмингизга ҳавола қиласман. Ваъда берииш осон,
лекин уҳдаси машаққат; бундан сўнг шуни ҳам хотирда
яхши тутингиз. Оғир дақиқаларда арзимас гатни кўн-
гилга олиш сизнинг каби олийжсаноблар иши бўлур, деб
ким ўйласин. Бахтсиз бир қизнинг најсоти учун теб-
ранмадингиз, деб сизни айблаб бўлмас; бироқ, бахтсиз*

Раъно таҳлика остида қолганда, уни бу кун-эрта бир фожиа кутканда вафолиқ, деб билган бир кишисидан бу янглиг жафо кўриши нақлларда ўқулганми, афсона-ларда тўқулганми? Шу қадар гуноҳим бор эмиш, деб хафа бўлмангиз, Анвар ака. Башарти шу гуноҳларнинг ювилиб кетишини тиласангиз, сизга бир хизмат бор, ҳам сизнинг учун энг осон хизмат: эртага чаҳоршанба кечқурун, тиласангиз – очиқча, тиламасангиз – яши-ринча бўлса ҳам бизникуга келингиз, мен билан охирги мартаба видолашингиз. Чунки сиз нашъу намо қилган жойда Раъони ҳалокат кутадир».

Анвар ёзувни онда-сонда ўқуб тезлик билан китобка қайтариб солди, сахифалар орасида қолдириб, устига янги сахифалар уя борди. Чунки лаганда манти кўтар-ган Султонали даҳлизга қараб ўткан эди.

– Борми? – деди Султонали лаганни сандал устига қўйиб. – Валлоҳи аълам, маъно сиз тушунгандадир. Мен янгишкан чиқарман.

Анвар унинг сўзини тасдиқ қилған каби бош ирға-тиб, китобни ёпди, қўл ювғали даҳлизга чиқди.

МАЪШУҚА МАҲБАСИ¹

Раъонинг иккинчи хати Анвар учун яна бир ташвиш эди. Унинг ёнига боришдан ҳеч бир мантиқ топмас, билъакс, юрак ўтининг алнга олишини, жа-роҳатларнинг янгиланишини кўрар эди. Китоб баҳонаси билан хат ёзиб, ўз дарагини айтиб, эвазига шундай ташвиш ортдириб олған Анвар, кечаги кунларда ҳис-сиётка қаттиғ берилиб, китоб сўратиш оқибатини яхши муҳокама эталмаганидан пушаймон эди. Шунинг би-

¹ М а ҳ б а с – ҳибсхона, қамоқхона.

лан бирга ўзининг мундан сўнгғи ҳаракатида ҳам амният¹ сезмас эди. Чунки Раънога учрашишдан ҳеч бир фойда тасаввур қилмаған муҳокамаси қаршисидағи кучлик бир майл, Раънога йўликишдан фойда эмас маъно кўрсатар эди... Учрашилганда шубҳа йўқум, Раъно йиғлар, кўнгилни бузар, шундан бошқа иш чиқмас, лекин иккинчи тарафда неча йиллиқ муҳаббат яна шу фожиъ учрашишка мойил каби эди.

Ул тун бўйи учрашишнинг яхши ва ёмон тарафларини ўйлаб ухлай олмади, ора-чора ухлаб кеткан аснолари ҳам яна шу учрашишка алоқадор тушлар билан кечди. Ҳар қанча ақл изи билан ҳаракат қилишфа тиришса-да, яна учрашмаслик, сукут қилиб кетишлик эб кўринмас эди. Учрашиш – нечоғлиқ тадбирсизлик, жон койитиш бўлмасин, Раънонинг: «Мен билан охирғи мартаба видолашингиз, сиз нашъу намо қилған жойда мени ҳалокат кутадир» жумласи ҳар қандайдур андешаликни енгарлик ва бу жонсўз хитобадан кўз юмиш йигитлик шаънига ярашадирған кўринмас эди.

Анвар қатъиян бориши қарориға келганда, девонда ўлтуриб ишлар эди. Унинг эндиғи тараддути учрашиш ёки учрашмаслик борасида эмас, Раънонинг олдиға очиқча бориши, яширинчами тўғрисида эди. Башарти очиқ борса, маҳдумнинг шубҳаланиши, Раънони четка қоқиб ёки уларни таъқиб этиб, яраға туз сепиши, Анварнинг иззати нафсиға тўқуниши аниқ. Яширин борса... Орада хиёнат, бузук ният бўлмағандан кейин яшириниб юриш нима ҳожат? Хайр, яширинча ҳам борсин, баногоҳ маҳдум кўриб қолса... Унинг учун бу масалани ҳал қилиш жуда ҳам мушкил эди.

Иккиси кечқурун қайтишиб келдилар: Султонали мирзо кундаги каби Анварни яхши ошлар билан меҳ-

¹ Амният – тинчлик.

мон қилди. Шомни ўкуғандан кейин Анвар «бир неча соат ичида жиянлари олдиға бориб келиш учун» Султонали мирзодан изн олиб чиқди.

Қишининг охирғи кунлари, күчада қора совуқ билан изғириқ юрар эди. Тўқкуз-ўн кунлик ой шаҳарнинг қоқ устида чети қорайған сарик баркашдек ялтираб турар эди. Маҳалла болалари эшикма-эшик юриб – «Барот келди, билдингизми, идиш-товоқ ювдингизми?» ашуласини айтар эдилар.

Анвар маҳдумнинг маҳалласига келиб етканда, киши танимаслиқ даражада қоронғи тушди ва шу қаторда Анварнинг кўнглидаги қоронғилиқ ҳам кучайди, юрак уриши эътидолдан чиқиб, ўғри кишидек атрофига қарана бошлади. Бундан бирар ҳафта илгари баҳт бўйини онғқитқан бу маҳалла ҳозир шунинг зидди билан хувиллар; ҳаммаёқ тим қоронғи, фақат бу маҳалла устида нурланиб кўринган ойғина унинг кўнглини ёритар, бироқ... Бироқ кажрафтор фалак¹ уни ҳам бағрида қора доғи билан ўрда томонга қараб судрар эди...

Анвар ёпиқ ҳолда турған дарбоза ёнига келиб оҳиста итарди. Дарбозани занжир кўриб, кўз ўнги қоронғиланди... Бир неча фурсат дарбоза ёнида қадалиб турғандан сўнг, тўғриға ўтди. Йигирма қадам чамаси юриб, қўшнининг дарбозасини итарди, буниси очиқ эди. Қоронғи йўлакка кирди. Ул маҳдумнинг хуфтанга чиқишидан фойдаланмоқчи, хуфтан азони айтилғандан кейин ҳам дарбоза очилмаса, сўнгра қайтиб кетмакчи эди. Узоқ кутишка тўғри келмади, маҳалла масжидида хуфтан азони айтилди, шундан бир оз кейин Раънолар дарбозаси ҳам ғийқиллаб очилди.

Дарбозадан чиққан оёқ товши Анварга яқинлаб келар эди. Анварнинг юраги орзиқиб қўшни дарбо-

¹ К а ж р а ф т о р ф а л а к – эгри айланувчи фалак.

засининг ички томонидан очиқ табақа орқалиқ йўлға мўралар эди. Раънолар дарбозасидан чиққучи тўғриға ўтиши билан Анвар турған йўлакнинг ичкарисидан ҳам оёқ товши келиб қолди. Анвар шошди, маҳдум беш-олти қадам йироқлашқач, йўлакдан чиқишка мажбур бўлди. Анвар оёғидан товуш чиқармасликқа тиришиб, секин-секин дарбозага юриб келди. Орқадағи оёқ товушларининг узоқлаша борғанини сезиб, хотиржам ичкарига кириб олди. Мехмонхона саҳнида бир оз аланғлаб турғандан кейин, тўғриға – машқхона эшигига ўтди. Машқхона эшигини очар экан, орқасиға – дарбоза йўлагига қаранди.

Даричалари ёпиқ машқхонанинг ичи ҳосидлар¹ юрагидек қоп-коронғи, даромад ҳам ёпилғандан сўнг уй гўё лаҳад тусига кирди. Зулумот ичида қолған Анвар орқа-ўнггини ажратолмай бўрё устини чоғлаб бир-икки қадам юриб келди ва икки қўли билан тизасини қучоғлаб чўнқайди. Даричалар тирқишидан тушкан ёруғлиқ билан зулумот бир оз кучсизланди, шунда ҳам унинг кўз ўнгги қов² каби коронғи эди. Ҳамма типтинч; қулоқ остидағи чивиллашишдан бошқа товуш эшитилмас, ора-чора узоқдан келган бола йифиси бу тинчлиқни бузғандек бўлар эди. Шу ҳолда орадан неча дақиқалар ўтиб кетди. Бир вақт ер ости дукиллагандек бўлди. Бу дукиллаш секин-секин оёқ товшиға мубаддал бўлиб, унинг қулоқлари тиккайди. Ичкаридан чиқсан бирав йўлакками, меҳмонхонағами ўтиб кетди. Анвар энтиқди, меҳмонхонанинг эшиги очилиб бир оздан кейин яна ёпилди, ҳавли саҳнида яна бирав юринди. Борған сайин машқхонаға яқинлашиб келган оёқ товши билан Анвар тоқатсизланди. Эшик очилиши билан беихтиёр ўрнидан туриб кетди...

¹ Ҳ о с и д – ҳасад қилувчи, баҳил.

² Қ о в – куйдирилган пахтага нисбат.

-
- Анвар ака.
 - Мен...

Эшик очқан Раъно эди, бир-икки қадам ичкарига кириб тўхтади. Анварга озғина қараб турғач, узун нафас олиб орқасиға қайтди. Анвар бу ҳолнинг сабабига тушуналмаганидек, уни чиқармай тўхтатишқа ҳам ўзида жасорат топмади. Бирар дақиқадан сўнг эшикда яна Раъно кўриниб, Анварнинг олдиға қорамтил бир нарса келтириб қўйди.

— Сизга кўрпача олиб келдим, — деди шивирлаб, — уйга аммам ва холамлар келишкан, мен уларни ухлатиб чиқаман...

Раъно шу сўзни айтиб, орқасиға қайта берди, эшикни бояғича ёпиб, ҳужрадан йироқлашди. Аҳволга бир оз тушунган Анвар кўрпачани бўрёға солиб, устига чиқди ва эркин нафас олиб ёнбошлади. Энди Раъононинг ҳар ҳолда чиқишини билса ҳам, бироқ, қачон чиқишини билмас, шунга биноан бир тавқ ўткунча кутиб ўлтуришини чамалар эди. Орадан бир оз фурсат кечканда дарбоза очилиб ёпилди. Анварнинг кулоги тиккайиб, каддини ростлаб ўлтуришқа мажбур бўлди. Оёқ товши яқинлашди, узоклашди ва охирда битиб ҳам кетди.

Вақт жуда қийинлик билан ўтар, ташқарида «тиқ» эткан товуш уни бир аланғлатар эди. Бир тавқ ўтканига талай вақт бўлса ҳам, ҳамон Раъно дараксиз. Юраги сиқилған Анвар гоҳ ўлтуриб, гоҳ ёнбошлар, совуқда музлаб кеткан маҳсилик оёғини турли вазиятка солиб кўрар эди. Шу азоб ичидаги яна талай вақт кечти. Маъшукмаҳбасига тушкан Анвар ўлтуриб чидалмади, кафшини кийиб, ўрнидан турди, музлаган оёғини иситиш ва оғриққа кирган аъзосини ҳаракатлантириш учун уй бўйинча кезина бошлади. Неча вақт саҳнайиланиб, яна ўлтурди. Ой ҳам бота бошлаған, чунки четдаги

дарила тиркиши орқалиқ тушиб турған күчсиз ойдин изи ҳам йўқолиб, уйни қоронғилиқ босқан, теваракда чалинған довулларнинг «гум-гум» оҳангига ичида хўролар иккинчи мартаба қичкириб юборған эдилар. Анвар бир оз ёнбошлағандан кейин яна ўрнидан турди, кафшини кийиб келиб, эшикни очди, саҳнга тушиб кўзини уқалади. Кўкда дуркум-дуркум юлдузлар сайр этар эдилар. Том бошидан ботишқа яқинлашқан ой нури аранг-аранг кўзга чалинар эди. Анвар тоза ҳаво исқаб узун нафас олди.

– Зерикмадингизми?

ЖАСУР ҚИЗ

Кулоғи остидағина айтилган бу сўз Анварни чўчитди ва ўз ёнида қўлида бир нарса кўтариб турған Раънони кўрди.

– Уларни ухлатмай чиқолмадим... Уйга кирайлик, Анвар ака.

Юраги орзиққан Анвар Раънонинг орқасидан машқхонаға кирди. Иккиси кўрпача устига ёнма-ён ўлтуришдилар.

– Китоб ичидаги хатни пайқамайсизми, деб қўрқкан эдим, – деди ярим товуш билан Раъно.– Пайқамасангиз...

– Ўзинг ҳамма гапка тушуна туриб, яна бунчалик аччиғ ёзғанинг нимадир, Раъно?

– Чунки шунчалик аччиғ ёзмасам, – деди Раъно товшида титроқ оҳанг билан, – сиз келмас эдингиз... Сиз... сиз мирзобошилиқни яхши кўрасиз-а?

Анвар бу муносабатсиз саволдан бир оз ҳайрон бўлиб турди.

– Тушунмадим... Нима демакчисан?

– Сиз мирзобошилиқни яхши кўрасизми, деяпман?

- Яқында мирзолиқни ташламоқчиман, Раъно?
- Мирзолиқни ташлағандан сўнг нима иш қиласиз?
- Кўқондан кетаман, саёҳат қиламан.
- Мени... мени ҳам ўзингиз билан олиб кетмайсизми?

Анвар яна тушунмади. Раънонинг юзига анча қараб турди:

- Сен... сенга мумкинми, Раъно?
- Мумкин, — деб қалтиранди Раъно. — Мирзобошиликни ҳозирдан эътиборан ташласангиз мумкин...

Бу сўз Анварни ҳам қалтиратиб юборди.

— Нима деяпсан, Раъно?

Раъно бир неча вақт жавоб бералмай турди. Ўзини тўхтатиб олиш, ҳаяжонини тиндириш оғир эди.

— Ҳалиги... ҳалиги сўзингиз чин бўлса, мен ҳам сиз билан кетишни хоҳлайман... Башарти сизга оғир ошмасам...

Анвар жим бўлиб қолди, тушига ҳам кирмаган бу таклифка нима дейишини билмай энтиқди...

— Башарти сизга оғир ошмасам, — деди такрор Раъно.

«Жасур қиз» деб ўйлади Анвар. Чиндан ҳам бу жасурона исён хотин-қизлар томонидан Худоёрнинг ҳайвоний истагига қарши биринчи кўтарилиш эди. Анвар истиқболда қанчалиқ мушкилот ва хатар кўрмасин, бу жасоратни хуш қабул қилишға мажбур, чунки муҳабатдан ҳам илгари йигитлик тақозоси шу эди.

Ул ўз яқинида турған қора тугунни ушлаб қаради.

- Бу нима, Раъно?
- Бу... бу сизнинг эски кийимларингиз.
- Нима учун бу?
- Башарти сиз хоҳласангиз.

Анвар паранжими, деб чамалаған эди. Мантиқсиз бу жавоб уни шоширди.

– Хўб, сенинг ризолифинг йўлида... – деди Анвар ярим товушда. – Меним эски кийимларим сенга нима даркор?

Раъно жавоб бериш ўрниға узун сўлиш олиб ёнидағи тугунни еша бошлади.

– Паранжи олмадингми, ахир?

– Ҳозир... – деди Раъно ва қоронғида бир нарсалар қила берди.

Паранжиси ҳам бордир, деб ўйлаған Анвар уни ўз ҳолиға қўйиб турди. Бирар дақиқадан кейин Раъно ердан бир нарсани тутиб кўзғалди, паранжи каби узайған нарса ичидан «чоқ» эткан бир нарса ерга тушти.

– Топиб олинг шуни.

Анвар ерни тимискилади.

– Нима эди?

– Аямга берган амонатингиз.

Анвар тушкан нарса олтинлар эканини пайқади, узоқни ўйлаған Раънога қарши юрагида яна ҳароратлироқ муҳаббат сезди.

– Топдингизми?

– Топдим.

– Туринг энди.

Анвар Раъно билан бошлашиб ҳужрадан чиқди ва ўз ёнида паранжи ёпинған қизни эмас, телпак ва тўн кийган ёш, ўспурин бир йигитни кўрди...

– Бу нимаси, Раъно?

Раъно жавоб бериш ўрниға йўлакка қараб, юра берди. Дарбозани очиб кўчага чиққандан сўнг, Анвар Раънонинг олдиға тушиб йўл бошлади ва ўзида енгиллик ҳис этди. Чунки Раънонинг йигит суратига кириши андозасиз маъқул; бемаҳалда паранжилик хотинни бошлаб юриш миршаб ва қоровулларда ҳам турли шубҳа туғдирғани каби, Анварнинг ўзи учун ҳам ўнгтайсиз

бўлар эди. Гўё бир ўртоғи билан кетиб борғандек парвосиз кўринган Анвар, бурилишкага етканда ўзидан ўн қадам орқадағи ҳамроҳини кутиб турди. Фуруби¹ яқинлашқан қип-қизил ой Анвар тўхтаған муюшга кўлага каби заиф нур сочар эди. Раъно Анвар ёниға етиб «қаёқка юрамиз», деган каби бир йўлға ва бир ҳамроҳига қаради. Соч ўрумларини телпак остиға босиб, тўни тўпуғи устига тушаёзған «ёш йигит» Анварнинг кўзига яна ҳам дўндуқроқ кўринди. Анвар Раънонинг тўнини бир оз кўтариброқ ушлатди, онда-сонда телпакдан чиқиб қолған соч толаларини яширди ва «ўнгга» деган ишоратни қилди. Раъно олдинда, ундан икки-уч қадам орқада Анвар йўлға тушдилар. Енгил бедона маҳсиси билан қала кафши кичкина оёғиға жуда ҳам келишкан Раъно, гўё учкандек тез юриб борар, орқада келган Анвар ғояи омолға² ошиққандек ундан қолишимасқа тиришар эди. Узоқ юрдилар. Элли қадам чамаси нарида гулхан ва гулхан теварагида уч-тўрт нафар кишилар кўриниб, Раъно тўхталди.

– Тўхтама, Раъно, – деди орқадан Анвар, – сен писанд қилмағандек, парвосиз гулхан ёнидан ўта бер, мен улар билан сўзлашиб қолсан, нарироқда кутиб тур.

– Миршаблар бемахалда қўймас эмиш-ку.

– Мен билан сени қўяр... Кўрқмай боравур.

Раъно иккилангансумон йўлға тушти, гулхангача ўн қадам қолғанда миршаблардан бири ҳайқирди:

– Тўхта!

Раъно Анварга қараб тараддулланди, Анвар юра беришкага ишорат қилиб, тезлик билан гулхан ёниға етди. Анварни таниған миршаб ва қоровуллар таъзиман ўрунларидан кўзғалдилар.

¹ Фурӯб – ойнинг ботиши.

² Ғояи омол – умид-мақсад.

— Кўзғалманглар, — деди Анвар гулханда исиниб, — даҳбоши ҳам шу ерда эканлар...

Анвар «даҳбоши» деб атаған юм-юмaloқ киши Қорунбой исмлик бўлиб, миршабларнинг қизикроғи, шунинг учун ундан «даҳбоши» деб истеҳзо қилар эдилар:

— Ёнингизда бесақал билан бемаҳалда нима қилиб юрибсиз, тақсир? Одамзодга ишониб бўлмас экан-да...

Анвар, «даҳбоши»нинг кўзи Раънога тушиб қолғанини онглади. Гулхандан ўттуз қадамча нарига бориб тўхтаған «бесақал»га кўз қирини ташлади.

— Зиёфатда эдик, даҳбоши.

— Ҳа-а-а-а-а, менам айтдим... Уй бу ёқда қолиб, энди қаёққа кетапсиз, тақсир?

Анвар кўлинин яқиндан иситмакчи бўлиб гулхан тарафка бир қадам бости.

— Эшитмадингизми, ҳали?.. Мен Раис кўчадан... янги ҳавли олдим.

— Муборак, муборак.

Анвар кутлугайтиб, улар билан хайрлашди. Миршаблар унинг хурмати учун кўзғалишиб қолдилар.

Гулханчилардан элли қадамлаб узоқлашқач, Раъно Анварнинг етиб келиши учун йўл устида тўхтади.

— Нима деяпти у гўрсўхта?

Анвар ҳиринглаб кулди ва Раънонинг елкасига қоқди:

— Юр, юр, йигитча. Гўрсўхта тўғри айтяпти.

— Етаёздиқми, қаерға борамиз?

— Яқин қолди, кечаги хотиннинг уйига...

Раъно олдинга тушиб кетди, узоққина сўзсиз борғандан кейин орқасига қайрилиб сўради:

— Ўзлари яхши одамларми?

— Яхши, яхши, — деди Анвар ва ўн қадам чамаси индамай борди.— Сен уй эгасидан қочиб ўлтурма, ўзи меним оғам... Тузукми, Раъно?

– Хўб.

Яна бир оз юриб торроқ бир кўчага бурилдилар. Султоналиниң дарбозасига еткунча иккиси ҳам оғиз очиб гапиришмадилар.

ДЎСТЛИҚ «КАРОМАТИ»

Эрталаб хоннинг ҳарамдан чиқиш вақти яқинлашқан, салом ва истиқбол учун хослардан саккиз-тўқкузи йифилған эдилар. Шу кутиш асноси эшикда ҳовлиқиб Султонали кўринди. Қора бармоғи билан хослар ичидаги Абдурауф тунқотарни ўз тарафига имлаб, орқасиға қайтди. Абдурауф тунқотар ажабланган ҳолда даҳлизга чиқиб, ўзини четка олиб турған Султоналига, нима гап, деган ишоратни қилди. Султонали лабини тишлаб, қўли билан тунқотарни ўз ёниға чакирди. Тунқотар маҳсичан оёғини ерга босиб Султоналиниң ёниға келди.

– Хўш?

Султонали бошини икки елкасига ирғатиб, лабини тишлаб олди.

– Мирзобошимизнинг миси чиқиб қолди-ку.

– Хўш, хўш?

Султонали тунқотарнинг қулоғи остиға энгашти ва яrim товуш ичидаги деди:

– Мирзо Анвардан онҳазратка номуссизона бир хиёнат содир бўлди.

Тунқотар бошини қуйироқ тушуриб, Султоналиниң афтига эгри қаради:

– Масалан?

– Мирзо Анвар уч-тўрт кундан бери меним ҳавлимда қўниб юрар эди,— деди Султонали ва сўз ораси уёқ-буёққа қараб қўйди. – Чамаси устозига бир хиёнат

қилғандан кейин меним ҳавлимда ётиб юрган экан... Ўз устозини билмаган бу бепадар, олампаноҳнинг ҳам бетларига оёқ қўйишдан тоймай, мазкур устозининг қиблагоҳ учун мувофиқ кўрилган қизини йўлдан оздириб, бу кун кечаси уни қочириб меним ҳавлимга олиб келди... Гарчи ўз ҳавлимда ёткан меҳмоним ва дўсти қадрдоним бўлса ҳам, валинеъматимнинг ҳаққи намакларини унуткан бу бехаёнинг андишасизлигидан ҳар мўйим бир ништардек кийимимдан тешиб чиқаёзди. Унинг йигитлигига тилда таҳсин ўкуб, ичдан лаънат айтиб, жанобни хабардор қилиш учун югуриб келаётқаним-да, бек ака.

Тунқотарнинг кўзи қинидан чиқаёзиб, бир-икки қайта соқолини қўли билан букиб ямлади.

– Падарлаънат. Ўзи ҳозир сизнинг уйингизда?

– Ҳа, ҳа... Қиз ҳам шунда. Жанобнинг раъйларини билиш қийин-ку, бироқ менга қолса, вақт қочирмай уни ҳозирок қўлға олиш керак-да.

– Бўлмаса-чи, – деди тунқотар елкасини қисиб, – мен ҳозир арз қилай. Раҳмат сизга.

Тунқотар хузури хоска кириш учун шошилди. Султонали хоннинг «ҳаққи намагини» бенуқсон адо қилиб, хотиржам девонға қайтди. Анварнинг энг содик кишининг охирғи «каромати» нихоят шу бўлди.

Кўб фурсат ўтмади. Девоннинг даричаси ёниға келган тунқотар Султоналига чиқ ишоратини қилиб, ўзи нарироққа кетди. Ҳовлиққан, энтиккан Султонали оёғини онда-сонда ташлаб, девонхонадан чиқиб келди.

– Марҳамат?

– Ушлашқа буюрдилар.

– Айни каромат, – деди Султонали. – Иккисини ҳам албатта?

– Албатта.

Ёниға тўрт нафар ясовул олиб, Султонали йўлға тушти. Ташқи дарбоза ёниға қантарилған отлардан бирисига миниб, тунқотар ҳам уларнинг изига кирди. Озғина юрғандан кейин, тунқотар яёвлардан ўзди. Унга етиб юриш учун Султонали ва ясовуллар елиб бордилар. От билан баробар югуришар, озғина кейинда қолсалар, отлик тунқотар тез юришға қистар эди. Шу йўсун ҳаллослашиб узоқ чоптилар... Бурулишқа етканда Султонали бир оз сустланиб, ўзидан ўн от адими йироқда борған тунқотарни чакириб тўхтатди ва кўлини ўнгта силтади. Тор кўчага кириб кетдилар. Уч дакиқа чамаси елгандан сўнг, Султоналиниг дарбозаси кўринди. Султонали тўхтади...

– Ўша кўриниб турған дарбоза... Озғина таҳаммул қилинсин-чи, бек почча, меним киришим яхши бўлмас, дейман?..

Тўрт адимча олдинда борған тунқотар отнинг жилашини тортди.

– Нима учун?

– Меним дўстлиқ отим бор... Мен четроқда турсам маъқул бўлмасми?

– Маъқул, маъқул.

– Раҳмат... Дарбозадан кирсангиз меҳмонхона бор; ул шунда бўлса керақ, қиз эса ичкарида эди.

Султонали шу сўзни айтиб, ўзини қаршидағи дарбоза йўлагига олди. Тунқотар йигитлар билан дарбозага қараб кетди. Дарбозанинг ҳар икки табақаси ҳам лангиллаб очилған, ичкари тарафдан хотин ва эр кишининг сўзлашкан товушлари эшитилар эди. Тунқотар отдан тушиб жилавини ясовуллардан бирининг қўлиға берди:

– Сен от билан шу ерда турасан, дарбозадан на хотин ва на эркак кишини чиқармайсан, – деди тунқотар. – Сиз йигитлар, мени орқамдан кирингиз, Анварни кўрганингиз он ҳеч нарсага қарамай, қўлини боғлангиз.

Ясовуллар садоқат нишони кўрсатдилар. Тунқотар уч-тўрт қадам ичкари юрди ва йўлак даромадида тўхтаб ичкарига қулоқ солди. Ичкаридан эр ва хотин сўзларини эшилди.

– Шарманда бўлдим, расво бўлдим!..
– Шарманда бўлиш ҳеч гап эмас, – деди ичдан тунқотар.

– Вой шўрим курсин!..
– Албатта шўринг қуруйди, моча!.. – деди тунқотар.
Тунқотар, йигитларга «орқамдан» ишоратини қилиб, бирдан саҳнга чиқди... Саҳннинг ўртасида қўлида бир қофоз ушлаб, бошини қуий солған Солиҳ маҳдум тураг эди. Маҳдумнинг ёнида икки киши, улардан берироқда паранжилик уч хотин қадалған эдилар. Тунқотар ва ясовулларнинг шапраси билан ҳамма чўчиб кетди. Маҳдум қўлини бир-бирига уриб, оҳ чекти:

– Шарманда бўлдим, расво бўлдим!
Тунқотар шошиб, олпонғ-толпонғ маҳдумнинг ёнига келиб етди.

– Нима гап?
Маҳдум шарт этиб, пешонасига уриб, йиғлади:
– Сўзлагали тил йўқ... Жанобнинг олдиларида шармисор, ғазабка сазовор бўлдим... Эрталаб уйғонсақ, бепадар ожизамиз йўқ... Саросима у ён-бу ён югуриб турғанимизда, мирзо Султоналиницидан, қизингиз бизникида, деган хабар борди. Биз аёллар билан югуришиб келсақ, бир онда...

– Хўш, хўш?

– Ҳаромзода Анвар уни йўлдан оздириб, бу ердан ҳам олиб қочибдир... Ҳарчанд ичкари ва ташқарини излаб, ушбу хатдан ғайри асар топмадиқ... Эвоҳ!..

Хотинларнинг биридан йифи товши эшитилди. Тунқотар маҳдумнинг қўлидағи хатни юлқандек ўз қўлиға олди.

«Иzzатлик мирзо Султонали оғамизга! Маълум бўлсинким, синглингиз билан маслаҳатлашиб ўз ҳаётимиз учун сизникуда туришини хавфлик, деб ўйладиқ. Гарчи дўст кўринсангиз ҳам, баъзи нолойиқ ҳаракатларингиз бизни шубҳага солди. Айниқса, хотинингизнинг Раънога бузуқ қиз билан қилган каби муомаласи яна бизни хавотирга туширди. Шуларга мабни¹ алдаган каби сизни ўрдага жўнатишқа, сиздан сўнг уйингиздан кетишика мажбур бўлдиқ. Дунёда дўсти содиқни топши қийин экан. Сизга ҳарчанд: «Мен ошиқман, қиз маъшуқамдир, оламтеноҳка қилган бу хиёнатим ёлгиз ўз тарафимдан содир бўлган жисноят эмас», десам ҳам, сиз «Ёшлиқ қилибсан, марҳаматлик подиоҳинг ҳақини унутибсан» дейсиз. Лекин сиз шу қиз йўлида ҳатто бош муншийликдан ҳам кечиб турганимни ўйламайсиз. Бунинг учун мен сиздан ранжисимайман. Аммо сизни инсон фаҳмлаб, уйингизга дўст олиб келганда бу қадар тундлиқ, бу қадар риоясизлигингиз кишига қаттиғ таъсир қиладир. Ичкарида ҳатто қиз бечоранинг бошига ёстиқ ҳам бермаганлар. Баракалла сизга, баракалла янгамизга, баракалла одамгарчиликка!..

Аддои дўстингиз Анвар».

– Одамгарчиликни ҳам билади, бу туз кўр қиғур! – деди заҳарханда ичидатунқотар ва хатни буклаб ёниға

¹ М а б н и – биноан.

солди. – Ичкаридан мирзо Султоналининг хотинини чақириб беринглар-чи!

Хотинлардан бири ичкарига қўзғалди. Рузвон йўлакда турған бўлса керак, хотин ички эшик ёнида тўхтаб, йўлак билан сўзлашди. Тунқотар эшик ёнига келди.

– Сиз шундамисиз, янга?

– Ҳа, айланай.

– Сиз бу гаплардан нима биласиз?

Рузвон эшик панасига яшириниб, бир оз жавобсиз турди ва бир-икки томоқ қириб қўйди:

– Уч кундан бери мирзо Анвар отлиғ йигит бизнинг меҳмонхонада ётиб туарар эди, айланай... Шу йигит бу кун ярим кечада бир қизни бошлаб келди, мен ҳайрон бўлиб мирангиздан сўрасам, шундай-шундай гап... Жуда хафа бўлиб кетдик-да, айланай. Кет дегали юз чидамайди, киши чақирғали яна вақт эмас; мирангиз билан кенгашиб, эмди ҳарчи эрталабгача жой берайлик, тонг отса, буларнинг татиғини бергучилар топилар-ку, ахир дейишдик. Тонг отди, мирзо Анвар у кишига: «Мен бунда яна бир кун тураман, шунгача бизни эҳтиёт қилсангиз бўлади», деган эмиш. Мирангиз шошиб ўрдаға кетди, у кишидан кейин мен ҳам тинч ўлтуралмадим, айланай. Қўшнимизнинг боласини қизнинг уйига чоптирдим. Бир вақт мен билан сандалда ўлтурган қиз уйдан чиқди, мен ташқариға чиққуси келдими, деб бепарво ўлтурабериппан, айланай... Шу чиққани билан қайтиб кирмади-кўйди. Кўнглим ғаш тортиб, ҳавлига чиқиб қарадим. Йўқ, ташқаридамикин деб шу турған жойимга келган эдим, уёқдан булар келишиб қолди... Бўған гап шу, айланай!

Тунқотар афсус чекиб маҳдумнинг ёнида турған кишиларга яқин келди.

– Сизлар нима қилиб юрасиз бу ерда?

– Биз... биз мирзо Султоналининг қўшнилари бўламиз.
– Жуда яхши, хизмат?!

Тунқотарнинг карих¹ бу муқобаласидан кишилар сиқилиб қолдилар.

– Мен кўчада эдим, – деди бириси қўрқа-писа, – уёқдан домла билан аёллар келиша берди... Аёллар йиғлашканға мирzonинг уйида бир гап бўлғанми, деб.

– Текин томошачиман, дегин... Хўб, сен-чи?

– Мен ҳам мирзо Султоналига қўшни бўламан, – деди иккинчи киши: буниси ўзига бир оз тетикроқ эди. – Бироқ мен, сизларнинг гапларингизни эшлитиб, бир нарсага ҳайрон бўлиб туриппан-да.

– Нимага ҳайрон бўласан?

– Мен шунга ҳайрон бўляпманки, янгамнинг сўзи-га қарағанда, мирзо Анвар ўз ёнида паранжилик хотин билан чиқиб кетса керак эди... Боя мен уни дарбозадан чиқиб борғанида кўрдим, ёнида хотин-потин деган гап йўқ эди.

– Ёлғизмиди?

– Ёлғиз-ку эмас эди, бироқ ёнидағиси аёл эмас, дўн-диққина бир бесақал эди.

Тунқотар қўшнининг сўзига тушунмади, елкасини кисиб қўйди.

– Сиз аниқ кўрибсиз, Карим ака, – деди у ўқдан Рузвон. – Қиз кечаси келганида ҳам эркак кийимида эди.

– Ўб, падарлаънат! – деб юборди тунқотар.

Устиға тоғ ағдарилған маҳдум бошини яна қуий-роққа солиб, хўнгир-хўнгир йиғлади.

– Бўлар иш бўлған... – деди тунқотар атрофига хитобан, – улар-ку, албатта, қўлға тушиб жазосини топар,

¹ К а р и х – ёқимсиз, хунук.

бироқ жанобнинг шаъnlарига жуда оғир гап. Биноан алайҳ, шу ердаги сирга воқиф бўлғанларнинг вазифаси бу ҳодисани кишига сўзламаслик, кўрган-кечирганини шу ерда қолдириб кетишлик!

Кишилардан: «Албатта, албатта!» деган жавоб бўлди. Сўнгра тунқотар маҳдумнинг ёниға келди.

– Сизда гуноҳ йўқ, бироқ қиз ўсдиришни билмас экансиз.

– Бандамиз, бандамиз, – деб йиғлади маҳдум. – Илоҳи жувонмарг бўлсин, мени ерга қаратди.

Паранжидаги хотинларнинг бири бўлған Нигор ойим пиқ-пиқ йиғлади. Тарбузи қўлтуғидан тушкан тунқотар ясовулларнинг олдиға тушиб, тарс-турс кўчага чиқди, йигитлардан бирининг кўмагида отқа ми-ниб, жилавини қўйди. Султонали яширинған дарбозага етканда йўлакай чақириб ўтди:

– Мирзо Султонали, чиқинг. Қочқан, падарлаънатлар!

Султонали кўзини катта очиб, дарбозадан чиқди.

– А, чинми?

– Қочқан, – деди тунқотар хатни Султоналига узатиб. – Ўқуб, яна менга қайтаринг, жанобга ҳам кўрса-тишимиз керак...

...Султонали шу ҳодисанинг иккинчи куни хонға қилған садоқатининг самарасини ҳам кўрди, яъни бош мунший бўлиб белгиланди.

ЧАЁННИНГ НАМОЙИШИ

Бу кеч масжид ҳужраси яна обод, катта шамни тоқ-чаға қўндириб, очиқ танчага писта кўмир солиб, маъюс, бир-бирига ёнма-ён ўлтурғучи икки муфти кўлларини оловға товлар эдилар. Ҳужранинг тўрдаги тоқчасиға

беш-олти дона қалин муқовалиқ китоблар терилган, уларнинг варақ таҳида – «Шарҳи мулло Жомий», «Ақоиди маъалҳавоший», «Хикматул-айн», «Алвиқоя», «Сияри шариф» каби сўзлар ёзилған эди. Кун ботиш тоқча девориға гул равишида туширилган дуо ёки шунинг каби муқаддас қалималар ёзиғлиқ бир қоғоз ёпиштирилған. Сирлар билан турланган қозиқларнинг бирига бева хотиннинг декчасидек бир салла илингандар.

Шаҳодат муфти касавни олиб, чўғни титди ва кенг кўкрагини шишириб нафас олди.

– Ажаб бедаво дард-да.

Калоншоҳ мирзо бошини ирғатиб қўйди.

– «Суйган ёрим сен бўлсанг, кўрган куним не бўлғай», – деб давом этди муфти. – Улуламир қадрношунос бўлғандан сўнг қийин экан. Шу оқпадарнинг қўл остида ишлагандан девонни ташлаб кеткан бехроқ.

– Сабр қилинг, домла, сабр: «Инналлоҳа маъассобирин»¹.

– Албаттага... Ва лекин Султоналидек бемаънига бош эккандан, ҳар рўз ўн таёқ еган яхши.

Хуфтани ўқуғандан сўнг таҳорат янгилаб юрғучи мулла Абдураҳмон хужра эшигида қўринди. Кичкина ховонча бошидағи оқ тепчима тўппи ва қора узун соқоли уни хиндиларнинг савдогари киёфатига қўйған эди. Мулла Абдураҳмон ичкари кириб, қозиқдаги саллани оқ тўппи устидан кийди.

– Мен жанобларнинг сўзлари билан уйга овқат буюрмадим-а?

– Лозим эмас, биз уйдан овқатланиб келганмиз.

Мулла Абдураҳмон танча ёнига келиб ўлтурди ва ер остидан Шаҳодат муфтига қараб илжайди.

¹ Аллоҳ сабр қилғучилар билан биргадир (Оят) (*муал.*).

– Шундай қилиб, мирзо Анварни қиз билан қочирдингиз?

– Қочириш бўлса, қочирдиқ ва лекин қордан қутублиб ёмғурға тутилдиқ, мулла Абдураҳмон.

– Мен эшиздим.

– Куллу явмин батар¹ – буниси ундан ҳам қабиҳроқ бўлди... Беш кундан бери юраклар зардобка тўлди, мулла Абдураҳмон, – деди муфти. – Кеча бизникига йўқлаб борған экансиз, Сиз кетибсиз, мен келибман-да, кўб афус сўз қилдим. Бу кун мулла Калоншоҳни олиб, сиз билан сұхбатлашиб қайтайлиқ, деган ниятда...

– Куллик, тақсир, қуллик, – деб мулла Абдураҳмон қимиirlаб ўлтурди. – Мен Анвар билан Султонали можаросини факат кеча мирзо Боисдан эшиздим. Бу тўғрини аникроқ билиш учун жанобингизнинг хизматингизга борғаним эди... Хўш, ҳаводис нима?

– Ҳаводисми? Қани сўзланг-чи, мулла Калоншоҳ.

Калоншоҳ, сўзлай беринг, дегандек Шаҳодат муфтининг ўзига ишорат қилди. Шаҳодат муфти кўзини юминқираб, ҳаводисдан² саҳифа очди:

– Ҳаводис шулки, Анвар борасиға сизнинг олған нишонингиз жиддан тўғри тушиб, биз куткандин ҳам зиёдроқ самараға эришкан, яъни мағрур гўдагимиз қизни олиб қочқан...

Мулла Абдураҳмон ҳакимона илжайди, Шаҳодат муфти давом этди:

– Чамаси, нисфи шаб-ярим кеча асноси, дўстим, деб ёнида қиз, Султоналининг уйига келган. Султонали тонг отқунча икки гўдакнинг қўйинини пуч ёнгоқقا тўлатиб чиққан, эрта билан улар уйқуда ётқанда, Султонали ўрдаға югуриб келган; воқеани тунқотарға сўз-

¹ Куллу явмин батар – кундан-кун баттар.

² Ҳаводис – ҳодисалар, воқеалар.

лаб, тунқотар хонға йўлиқиб, хоннинг буйруғи билан ёnlариға ясовуллар олиб келсалар, ошиқ-маъшуқ йўқ, улар жойида Султоналига аталған бир сабнома¹ бор... Чамаси, Султонали абллаҳлик қилиб, Анварни бад олдириб қўйған ва тонг вақти, улар уйқуда экан чокда ғойиб бўлиб, яна шубҳани ортдирған бўлса керак. Султонали Анвар билан қизни тутиб бералмаса ҳам, баҳарҳол хонға яхши кўриниб, Анварнинг ўрнини олишқа муваффақ бўлди. Барча ҳаводис мана шундан иборат.

Абдураҳмон ҳикояни эшиткандан кейин, бир неча вақт сўзсиз ўлтурди. Танчадаги оловни тузатар экан, ер остидан муфтиларга қараб илжайди.

– Мирзо Боисдан ҳам шу маолни² эшиткан эдим, – деди ниҳоят. – Жанобларнинг фикрлари балки тўғридир, аммо мен бу маолдан бир оз шубҳа қиласман...

– Яъни, масалан?

Абдураҳмон қўлини ўйнаб, яна бир оз сукутда ўлтурди, сўнгра лаби оҳиста-оҳиста очилиб юмила бошлади:

– Бу ҳаммаси Султонали билан Анварнинг ўюнидир, деб ўйлайман... Бу андишамга бир неча сабаблар ҳам бор. Жаноблардин махфий эмасдирким, биз ўзаро қандай яқин бўлсақ, Султонали билан Анвар ҳам ўзаро шундай қалин дўст эдилар. Бинобарин, ақлға «қарға қарғанинг кўзини чўкур эканми?» деган савол келадир; жаноблар шу борани қандай тушундилар экан.

Шаҳодат муфти Калоншоҳка қараб қўиди, Калоншоҳ парвосизроқ кўринар эди. Орада яна бир неча вақт сукут ҳукм сурди.

– Султонали сармунший бўлиш учун дўстидан кечса ҳам мумкин, – деди муфти. – Иккинчи тарафдан, сизнинг фикрингиз ҳам эҳтимолдан баъид³ эмас.

¹ С а б н о м а – сўкиб, таҳқир қилиб ёзилған хат (*муал.*).

² М а о л – мазмун, маъно.

³ Б а ъ и д – узок.

– Султонали дўстидан кечмай туриб ҳам бу найрангни қилса мумкин эмасми, домла? – деб кулди Абдурахмон. – Масалан, хон олмоқчи бўлған қизни қочирғучи Анвар икки бошдан-ку, қайтиб сармунший бўлолмайдир, бошқа тарафдан, хиёнаткор дўсти бўлиб танилған Султоналининг ҳам ҳаёти таҳлика остида турадир... Бас, шу ҳолда бу найранг тўқилған бўлса, яна тўғриси, шу ҳийлани Султоналининг амнияти талаб қилған бўлса, сиз билан мен ғайраз қандай мантиққа суюна оламиз?

Шаҳодат муфти ўрнидан турди, Абдураҳмоннинг ёнига келиб, орқасини қоқди:

– Раҳмат, ўғлим, раҳмат. Сени туққан онангфа ва ўқутған устозингга раҳмат.

Абдураҳмон ерга қараған ҳолда илжайди. Шаҳодат муфти унинг ақлиға таҳсин ўқуй-ўқуй, нос чакиб ўз жойига ўлтурди.

– Мулла Калоншоҳ-а, шу гап бизнинг ақлимизға асло келмабти-да?

Шаҳодат муфтининг хурсандлигига қўшулмай, тунд ўлтурғучи Калоншоҳ, парвосиз қўлини оловға иситди.

– Мен шу андишани ҳам қилған эдим, – деди бир оздан кейин Калоншоҳ, – лекин ақлим бовар қилмаған эди ва ҳозир ҳам бу фикрга қўшула олмайман.

– Сабаб?

– Боис шулки, Султонали Анварга суиқасд қилмағанда ҳам унга ҳеч гап йўқ эди. Аммо ул хонға қаробат¹ ҳосил қилиш учун азтаҳидил Анварнинг қасдиға тушканким, бунда шубҳа йўқ.

Ўзгалар тарафидан сўзланган фикр ёки баҳс ҳар қанча мантиқий бўлганда ҳам Калоншоҳнинг қарши

¹ Қаробат – яқинлик.

чикиш феъли бор эди. Унинг бу феълига яхши тушуниб қолған Шаҳодат муфти бош чайқади.

– Биз янглишамиз.

Калоншоҳ яна юқоридағи сўзини тақрорлади:

– Бачи маъни янглишамиз? Мулла Абдураҳмоннинг ўзи ҳам ўйлаб кўрсин, башарти Султонали дўстлик юзасидан Анварни қочириб юборғандა ҳам унга ҳеч бир зарар йўқ эди. Бас, Султоналиниң ҳамма ҳаракати тўғри, Анварга хиёнат қилиши мансаб умидида эканлиги шубҳасиз.

Орада ўз фикрига қарши шунча раддия ўтса ҳам, парвосиз, гўё муроқабада¹ ўлтурғучи мулла Абдураҳмон яна илжайиб бош кўтарди.

– Султоналиниң Анвар билан ати-қатилифи ўрдада ҳар кимга маълум-ку, домла. Башарти ўз уйида турған Анварниң хиёнати тўғрисида Султонали ўзини тағофулға солса, мардумнинг кўнглига нима гап келар эди, айниқса, жанобларингиз қандай андишага тушар эдингиз... Ожизнинг фикримча, ул найрангбозлар бир ўқ билан неча күшни урғанлар, масалан, жанобга Султоналиниң садоқати зоҳир бўлди, сармуншийлик ва зифасига беозор ўлтуриб олди ва учунчидан, мардум кўзини бўяди.

– Баҳарҳол... баҳарҳол Анварга қарши чиқмағандага ҳам Султоналини на хон ва на биз айблай олар эдик.

– Хўш?

– Хўш-пўши йўқ, – деди қизишиб қолған Калоншоҳ, – биравнинг устига айб қўйиш учун, шаръян шоҳидлар лозим, даъвони исбот қилиш керак... Хах-хах-хах, сен фалончи гуноҳкор билан дўст эдинг, деб кишини айблаш. Масалан, ушбу даъвони қилғучи ўзингиз ҳам

¹ Муроқаба – мушоҳада қилиш.

уларнинг маслаҳати устида бўлмағансиз; фақат шундаймикин, деган мулоҳазада сўзлайсиз, ҳолбуки, сизнинг сўзингизнинг шаръян тўрт пуллик қиймати йўқ, ука...

Калоншоҳ жуда қизишиб кетди, «шаръян сўзингизнинг тўрт пуллик қиймати йўқ, ука» таҳқири билан мулла Абдураҳмон ҳам бўзариб олди.

– Меним сўзим бир мулоҳаза, тақсир, мулоҳаза шаръян исботка буюрилмаған. Ҳоказо, ўзингиз айтканча, гўё маснад¹ учун жон отиб юрған Султоналиниң зоҳир² ҳаракатига ҳам ишониб бўлмайдир.

– Шунинг каби, сизниги ҳам вусуқ³ йўқ.

– Мен айтаяпман-ку...

Жанжалнинг каттага кетишини фаҳмлаган Шаҳодат муфти Абдураҳмоннинг сўзини бўлиб, ораға тушди:

– Баҳс нима ҳожат? Мулла Калоншоҳники ҳам тўғри, сизники ҳам ҳақиқат... Аммо ҳозирги масаламиз қайси фикр тўғрилиғи устида эмас, қайси йўл билан Султоналини бу ўрундан олиб ташлаймиз борасида.

Кўб йиллардан бери бирга юриб, ўз руҳига тушуниб қолған Шаҳодат муфтининг бу сўзи билан Калоншоҳ озғина ёришди.

– Ана бу бошқа масала, – деди, – мулла Абдураҳмон-нинг фикрини тўғрими, эгрими, суриштирмай, унга фақат бир тадбир деб қарасангиз бу бошқа гап, аммо маҳзи ҳақиқат⁴, деб билиш бус-бутун хато.

Шаҳодат муфти бу масалани ёпиб, иккинчи тарафка ўтишка шошилди. Чунки Абдураҳмон яна бир илжайиб икки оғиз сўз айтса Калоншоҳнинг оғзини тикиш оғир ошар, Шаҳодат муфти буни яхши онглар эди.

¹ М а с н а д – мартаба.

² З о ҳ и р – ошкора, очик.

³ В у қ – ишонч.

⁴ М а ҳ з и ҳ а қ и қ а т – фақат тўғри гап.

— Халос, халос, — деди муфти, — менда воқиъ ҳологи фарах¹ ҳам фақат шунинг устида, йўқса, илми ғайбни² ким билибdir. Аммо мулла Абдураҳмон мулоҳазасининг қиймати шундаким, Султонали муаммосини тез ҳал қилса бўлур.

Муфтининг сифориш³ сўзлаши билан Калоншоҳ жуда ҳам ўзига келиб қолди ва «ҳалли қандай» деб ёвошкина сўраб ҳам қўйди.

— Ҳалли осон, жуда осон, — деди муфти. — Биз мулла Абдураҳмоннинг мулоҳазаси айни билан жанобга бир ариза ёзамиз, холос.

Мулла Абдураҳмон намойишкор Калоншоҳка қараб, ўнг қўли билан манглайнини қашиди... Аммо Калоншоҳ қаноатланмағандек қилиб бош чайқади.

— Хон Султоналининг садоқатига қаноат ҳосил қилған, яна шу ҳолда бу аризага ишонадирми?

— Агар ҳақиқатни айтилса, хон ўзидан бошқа ҳеч кимга эътимод қилмайдир, — деди муфти, — хайр, Султоналига эътимод қўйған ҳам бўлсин, яна бу тақдирда ҳам биз аризани ёза берамиз. Нега? Агар ишонса, Султоналини ўрдадан ҳайдар, ишонмаса, яна бизга нима зарар; бу гап сизга қандай ўхшайди, мулла Абдураҳмон?

Абдураҳмон кўзини катта очиб, тўғри топқан каби бош ирғатди.

— Аризамиз ўрунласа кўб яхши, билъакс, ўрдадан ўзимиз ҳайдалурмиз,— деди Калоншоҳ.

— Нима учун? — деб сўради муфти.

— Ахир аризани ким берганлиги маълум-ку.

¹ М е н д а в о қ и ъ ҳ о л оғ и ф а р а х — мендаги ҳалиги хурсандлик.

² И л м и ғ а й б – гойибни билиш, келажакда бўладиган воқеани олдиндан билиш. Бу хусусият фақат Аллоҳга хосдир.

³ С и ф о р и ш – меҳрибонлик, хурмат.

– Йўқ, – деди муфти. – Биз ариза остиға имзо қўй-маймиз, Калоншоҳ.

– Имзосиз ариза мұттамад¹ бўлмас.

– Мұттамад бўлсин-бўлмасин бизга нима зарар; баҳарнавъ шу эҳтимолни хоннинг қулоғиға еткарсак бас-да, Калоншоҳ.

– Кимнинг дастхати билан ёзасиз?

– Бу осон, сиз бунисидан хотиржам бўлинг, Калоншоҳ!

Калоншоҳ ноилож ариза ёзишқа роғиб² бўлди. Аризанинг шу мажлисда, мулла Абдураҳмон хузурида ёзилиши мувофиқ кўрилиб, муфти таҳиррга ўлтурди.

ИККИ ХИЛ САДОҚАТ

Кечаси ёмғур савалағандек ёғиб турадир... Қоп-қоронғи, олти қаричлиқ тор кўчанинг муюшида турған бир кўлага ёмғурдан қочқан каби, кичкина эшик панасига сиқилған ва зўр бериб эшикни қоқадир.

– Ким?

– Мен, очинг.

– Сафармисан?

– Ҳа.

Эшик занжири «ширқ» этиб кўтарилди. Ёмғурда бўйкан Сафар ўзини торғина, олди очиқ йўлакка олиб, эшикни занжирлади.

– Тинчликми?

– Тинчлик, – деди эшик очқан кампир. – Нега кеч қолдинг, Сафар?

– Ёмғурни кўрмайсизми...

¹ М у ғ т а м а д – ишончли.

² Р о ғ и б – мойил.

Сафар кампирнинг орқасидан сўзланиб саҳнга чиқди. Тор саҳннинг йўлак қаторида, тўрт бўйра эни катталигига ости бир қаричкина ердан кўтарилиб ишланган каталак айвоннинг тўр тоқасида қора чароғ сасиб ёнадир. Сандалнинг бир чеккасида ғўза суғуриб ўлтурғучи бир кекса кўр киши қўлидағи ғўза пўчоқ ва суғурған пахтаси билан бошини баланд кўтариб ҳавлидаги сўзга қулоқ солиб турадир. Сандалнинг иккинчи тарафида, юзини рўймоли билан яширган, хотинми, қизми – ўлтурибди, сандалнинг учунчи томонида, бир тўда чикарилған пахта орасида чиғириқ кўринадир...

– Ойим қизим бизни жудаям уялтириди, Сафар, – деб сўзланди кампир. – Шунча қайтарсақ ҳам бўлмайди, эрта-кеч отасининг ёнида ғўза суғуришади.

– Сингллим зериккандир-да, опа, – деди Сафар. – Эсон-омон ўлтурибсизми, почча, ассалом алайкум.

Кўр киши бошини яна ҳам баландроқ кўтариб, икки тарафка чайқади.

– Ваалайкум салом... Ҳа, нега жим бўлиб кетдинг, Сафар? Мулланинг олдиға кирақо, ёмғурда ивидингми, хўб.

Сафар танчадаги юзини яширгучига қарамасликقا тиришиб, даромади айвондан бўлған хужра эшигига чиқди.

– Эски ҳикояларингизни сўзлаб, опамни зериктирмай ўлтурибсизми, почча?

– Ҳа, ҳа, – деди кўр киши, – қизимнинг ўзиям ҳикояга жуда уста экан-да, дам мен ҳикоя айтаман, дам ойим қизим айтади, асти қўйсанг-чи бизни, Сафар.

– Бали, бали.

Сафар хужранинг эшигини очиб, ичкарига кирди. Сандал устига қора чароғ қўйиб, олдиға китоб ёзған Анвар Сафар бўзчининг истиқболиға қўзғалди.

– Ўлтуринг, ўлтуринг, шу ишингиз ёмон-да, миrzам... Саломатмисиз? Зерикмадингларми? Уч кун ке-

чикдим-а. Мендан хафа бўлған чиқарсиз-ов... Ҳа деганда у ёқдан хабар бўлавермади, унинг устига аёллар навқасланиб¹ қолди...

– Зарари йўқ, тоза ивибсиз, Сафар ака. Асли бу кун ҳам чакки овора бўлғансиз.

– Жаззаси чопонни солиб ташлаш-да, мирзам, – деди Сафар чопонини ешиб. – Қани ўлтуринг... Юртда тинчлик, ёр-дўстдан сизга салом, мирза оғайнингиз хотиржам мирзабошилиқни қиласяпти... Мен бўлсан, сенгаям бали, устозинггаям бали, деб юрибпан.

Анвар илжайди. Сафар бўзчи сандал ёниға ўлтуриб, маҳсисининг қўнжидан бир қофоз олди. Анвар қофозни ундан олиб сандал устига қўйди. Қозиқда осилған чопонини келтириб, Сафарнинг яхтакчан елкасига ёпти.

– Шамоллайсиз, Сафар ака, ўраниб ўлтуринг.

– Ҳамма вақт кайиб қофансиз-да, мирзам, – деди Сафар ва устиға ёпилған бекасам чопоннинг астар-аврасини текширди. – Тоза яхтак киймаган эдим, бунингиз менга увал-да, ука, деб сиқилинқиради.

Анвар ўлтурар экан, эътиборсиз қўл силкди ва сандал устидан хатни олиб очди:

*«Баланд мақом, лойиқи эҳтиром, буродарим мирзо
Анвар.*

*Дўстлар шод, душманлар гамгин, явми саодат²
яқиндир. Фалак кажравлиги аҳли салоҳ³ устига ҳар рӯз
ҳар ране⁴ жавр түгдирса ҳам, ба ҳамаҳол⁵ лайли зали-
манинг⁶ явми навираси⁷, риёзати қавиянинг⁸, ажри ази-*

¹ Н а в қ а с л а н и ш – ҳолсизланиш, дармонсизланиш, касалга чалиниш.

² Я в м и с а о д а т – саодатли кунлар.

³ А х л и с а л о ҳ – тўғри кишилар.

⁴ Р а н г – турли.

⁵ Б а ҳ а м а ҳ о л – ҳамиша.

⁶ Л а й л и з а л и м а – қора тун.

⁷ Я в м и н а в и р а – нурли кун.

⁸ Р и ё з а т и қ а в и я – катта машаққат.

ması¹ бордир. Жаноби сарвари коинот², мушриклар³ шарридин⁴ сақланмоқ учун ўзларини гор панохига олган эрдиларким⁵, бу амсолингиз⁶ каби уммати ҳақиқийларға⁷ суннат бўлди. Баъда, камина дўсти хосдин⁸ арзи ихлос⁹ шудирким, барча тадбирларимиз шоҳи маънунга¹⁰ ва гайри ашиқёғга¹¹ баайни афсун каби таъсир қилиб, ўткан хатда ёзган мулоҳазаларим хаёлдан ҳақиқатка ошмоқда. Каминага хоннинг эътиимоди ёндошмоқда ва ул андишаларимиз эҳтимоли биздин узоклашмоқдадир. Можаро бир неча кун сир бўлиб кечса ҳам, алҳол ўрдадин баъзилар бу сирга воқиф бўлгандга ўхшайдирлар, маъаҳозо¹² очиқ сўзлашка ҳеч кимда ҳад ийк. Аммо, иккинчи тарафдин, сизни излашка маҳфий буйруқлар берилди, дарбоза беклари ёнига хуфиялар юборилди, бинобарин, сиздин илтимос, ушибу хавфлар кўтарилгунча бениҳоят эҳтиётда бўлиш, Тошканд ниятини бир неча ҳафтага мавқуф¹³ қўйишидир. Хизматингизга Сафарбой билан ушибу хатни озгина кечиктириб юборишим боиси ҳам, мазкур хавфлар борлигидин бўлиб, маълумин-

¹ А ж р и а з и м а – улуғ мукофот.

² Ж а н о б и с а р в а р и к о и н о т – Пайғамбар.

³ М у ш р и к – Аллоҳга ишонмовчи, будпараст.

⁴ Ш а р ғ – ёмонлик, гуноҳ иш.

⁵ Мұхаммад Пайғамбар исломни ошкора тарғиб этаётган даврида Макка мушрикларининг таъқибидан Мадина шахрига кочиб, Абу Бакр ва бошқа саҳобалар билан бирга йўлда ғорга яшириниб жон сақлайдилар. Султонали шунга мисол қиляпти.

⁶ А м с о л – мисол.

⁷ У м м а т и ҳ а қ и қ и й – Пайғамбар йўлидан боргандар.

⁸ Д ў с т и ҳ о с – яқин дўст.

⁹ А р з и и х л о с – самимий арз.

¹⁰ Ш о ҳ и м а ж н у н – ошиқ хон.

¹¹ Ф а й р и а ш қ и ё – ўзга золимлар.

¹² М а ъ а х о з о – шу билан бирга.

¹³ М а в қ у ф – тўхтатиш.

гиздир, Сафарбойнинг табиатида андак бебоклик¹ ва лоқайдлиқ бор. Бинобарин, мухобароти дигаримизни² унинг аёли воситасида қўлсамми, деган андишадаман. Зеро, аёл киши, ба ҳарҳол, мардум назарига яхши ва кундуз кунлари борса ҳам хавфсиз. Аммо бошқа эҳтиёт ўзингизга мунҳасир³. Зинҳор ба садди⁴ зинҳор, ҳамсоялардин хотиржам бўлинмасин. Соний – сизга тегишилик гариба⁵ ҳабар шудирким, кеча ўрдадин қайтиб келсан, меҳмонхона саҳнида уч нафар йигит ўлтирибдир. Ҳар учави ҳам бизнинг Фарғона кийимида бўлмаган бу йигитларни ариза ёздиргали келганми, деб ўйладим. Салом-алиқдин сўнг уларни меҳмонхонага олиб кирдим. Истифҳоми⁶ сабаби ташрифдин сўнг, йигитлардин бири меним ким эканлигимни аниқлаб олди, баъда, афсус чекиб, сизнинг можаронгизни сўзлади. Мен тамом ҳайратда қолиб, хуфияларми, деган андишага тушибдим. Бу ҳодисани кимдин эшийтдингиз, мирзо Анварга қандай алоқангиз бор, деб сўрадим. Отамдин эшийтдим, ўзим мирзо Анварнинг огаси бўламан, деган жавобни берди. Мен таажисубда қолдим; зеро, оғангиз борлигини сиздин эшиитмаган эдим. Ўткан хатимда ёзганимча, бу йигитка ҳам опангизга берган жавобни айтдим, яъни, ўзимни оқлаш учун ҳодисага бир мунча ёлгон аралашибтириб сўзладим. Йигит-оғангиз бўлмиши афсус чекти, ўн йиллардин бери Кўқонда бўлмаганлигини, бухоролиқ бир саркарда эшигида хизмат қўлганлигини, қариндошлирини кўриши учун Бухородан Самарқандга келиб, у ердаги катта огасини тополмаганини, ундан Кўқонга

¹ Б е о к л и к – 1. Ҳайиқмаслик; 2. Мулоҳазасизлик.

² М у х о б а р о т и д и г а р – бундан кейинги ёзишма, алоқа.

³ М у н ҳ а с и р – боғлиқ.

⁴ С а д – юз.

⁵ Ф а р и б а – ажаб, таажжубли.

⁶ И с т и ф ҳ о м – сўраб билиш.

үтиб, бунда ҳам сизга йўлиқолмай қолғанини сўзлади. Баъдаз унинг устидаги шубҳам бир оз зойил¹ бўлиб, кўнгил кўтардим. Оғангиз бўлмишининг ёнидаги йигитлар бизнинг бу тарафнинг кишиисига ўхшамайдирлар. Булар оғангиз бўлмишининг ҳамроҳлари, Қўқонни томоша қилгали келган эмшилар. Сизга оғалиқ даъво қилгучининг исми Қобилбой, тузи сизга ўхшаб келса ҳам, ўзи тўла, паҳлавон йигит ва ҳар учави ҳам забардаст кўриндилар. Ҳарчанд қистасам ҳам, уларни овқатқа тўхтатиб бўлмади. Сиз кечаги мактубингизда меним сармунший тайинланишимдан ташвишланиб, орада муфтилар, Абдураҳмонлар бор, сизга бирар заҳмат етарми, деган андешани ёзисиз. Воқеан, меним учун бу хавф бор, бундан кўз юмиб бўлмас. Модомики, «садоқатим он ҳазратка офтобдин равшанроқ бўлди, девонда мендин гайри мавсукроқ² киши топилмади, баъдаз сармуншийлик менга ҳавола қилинди, холос». Ўткан хатимда ёзғанимдек, бу «марҳамат»дан бош тортшишқа ҳеч бир йўл топмадим, агар узр баён қилсан, сизни тутиб беришка бўлған ҳаракатимнинг соҳталиги очилиши эҳтимоли бор эди. Чунки хонга садоқат бизнинг «одамлар» фикрича, бирар манфаат тақозосидир. Агар мен хонга «садоқатлик қўл» эканман, бу «садоқат» замирауда бир манфаатим бўлмоғи лозимдирким, ул ҳам ўз дўстимни ҳалоги «садоқатимга» қурбон қилиб, эвазига сармуншийлик маснадини олишишmdir. Башарти шу маснаддин бош тортсан, менга ишончсизлик тугулиши шубҳасиз эди. Бас, шу мажбуриятда мен бу вазифани қабул қилдим. Менга заҳмат етиши тўгрисида сиз ташвиши чека кўрмангиз, модомики, тақдирим шу экан, тагийри³ мумкин эмасдир. Бу йўлда қанчалиқ заҳмат

¹ З о й и л – ўйқолмок, аримоқ.

² М а в с у қ – ишончли.

³ Т а ғ ғ и р – ўзгартиш.

чекмайин ва ҳатто бошим ҳам кетмасин, меним учун қийматлироғи инсонга садоқат ва шу садоқатни то ўлгунча қўлдин бермасликдир. Синглимиз Раънобибига салом айтурсиз. Ота-оналарига ҳеч бир зарар бўлмади, фақат «ҳадя» ларнигина қайтариб олдишар. Охирги сўзим яна эҳтиётик устида: зинҳор-зинҳор ҳар эҳтиимолга қарии ҳозир турилсин.

Аддои мирзо Султонали»

Анвар мактубни тугатиб, олдида ёниб турған қора чароққа тутиб, куйдирди.

- Эҳтиёт керак-а, Сафар aka?
- Албатта, мирзам, албатта.
- Бу кеч қоласизми, кетасизми?
- Кетмасам бўлмайди, Султоналингиз хафа қилади, ука.

Анвар кулди.

- Кетсангиз, хат ёзиб туришим керак экан, – деди ва тоқчадан сиёқ-қалам олди. – Исидингизми, Сафар aka?
- Ҳа, ҳа... Жон кириб қолди, мирзам.

* * *

... Биз ўткан 51-faslда Анвар билан Раънони Султоналининг дарбозасида қўйиб, 52-faslga сакраган эдик. Шунда чала қолған бир неча аҳволни ҳозир айтиб кечмасак, муҳтарам ўқуғучига Султонали масаласи бир оз онглашилмай қоладирған кўринди. Шундоғки, Анварнинг мажбурият остида Раъно билан келиши Султоналини жуда ҳам шошириб қўйди. Икки орада кучлик муҳаббат борлиғига яна бир карра амалда қаноат ҳосил қилғанидек, уларнинг истиқболини коронғилиқда кўрди. Яна шу ҳолда матонатини йўқотмай, «дўстинг учун қон ют» мақолидаги каби, уларни қаҳрамонликда

табрик этди. Анвар эса фақат ўз истиқболи устидагина қайғириб қолмай – чунки Раъно ва ўзининг истиқболлари мундан кейин ё чик, ё пук эди – аммо икки ўртада бу ботқоқقا тойиб кетиши аниқ бўлған Султонали ма-саласида жиддийроқ ўйлади. Зеро, мулла Абдураҳмонга илҳом бўлғанидек, Анвар тинчкина Раъони ёниға олиб қочса албатта Султонали ушланар эди. Мулла Аб-дураҳмоннинг фикрларидан ташқари, Султоналиниңг ўз хотини Рузвонбиби орқалиқ маҳдумнинг уйи билан қилинған китоб алоқаси ҳам бор, энг охирда муфти ва Абдураҳмонларнинг Султоналига кучлик адсоватлари... Шу мулоҳазаларини Султоналига баён қилиб, фикр сўраганида, ундан аҳамиятсиз жавоб олди. Чунки дўст-лик тақозоси ҳар қандай оғирлиқ қаршисида матонат, кўкрак керишдир, бошингға тоғ йиқилиш эҳтимоли бўлғанда ҳам турған жойингдан силжимаслиқдир – Султонали шу эски қонун тобиъларидан ягона вакил эди. Лекин Анвар ўз дўстини балоға қўйишни хоҳламади. Ҳар эҳтимолга қарши чора кўришни лозим топиб, ўкуғучига мълум йўлларни, Султоналига таклиф қилди. Табиий, ул кўнди. Шу йўсун эртага ўйналатурған томошаға Султоналиниңг хотини ҳам ўргатилди, ҳатто яrim кечада қўшни Каримбой ҳам уйқудан уйғотилиб, бир тилло баробарига ёлғон гувоҳ тикланди ва шу он-дан бошлаб Анвар билан Раъно Каримбойниңг уйига чиқиб яшириндилар.

Маълумдирким, эртаси кун ҳар ким ўз рўлини яхши адо қилиб, иш жуда силлиқ ўтди, ҳатто бу ўртада Со-лиҳ маҳдум ҳам оқланиб қолди. Султонали шу кун кечкурун Тойир акани Сафар бўзчиға юборди. Чунки бу ишда сирдон бўлиш ва Султоналига кўмаклашиш учун энг мувофиқ, ҳам ишончлик киши бирдан-бир Са-фар бўзчи эди. Хуфтан асносида Сафар бўзчи етиб кел-

ди, воқеани эшитиб, дафъатан мирзони яшириш учун шаҳарнинг четроғида бўлған язасининг уйини жўплади. Дарҳол язаси, яъни опасининг уйига югуриб жой ҳозирлатди ва шу кечасидаёқ Анвар билан Раъони элтиб жойлаштиридиким, қолғани ўқуғичимизға маълумдир. Аммо Анварнинг ҳийласи хон ва яқинлариға шундай яхши таъсир қилдиким, биз буни Султоналиниң сармунший белгиланишидан онглаймиз.

* * *

«Қирр-қирр» хат ёзиб борған Анвар, савоғич қалам учини сочиға суйкаб, қаламга ёпишқан лос қилчиғини тушурап экан, Сафар бўзчиға юз ўгирди:

– Мундан сўнгғи келишингизда мирзо Султонали ёнингизға бир киши қўшса керак. Сиз шу йигитни бу ерга олиб келасиз, ўзи меним оғам бўладир, хўбми?

– Хўб, мирзам, хўб. Мирза оғайнингизға шуни тоинлаб битсангиз бўлди-да.

– Шундай, мен битяпман.

Анвар яна ёзувға қаради, Сафар бўзчи сандал кўр-пасига ўраниброқ ўлтурди. Ташқарида ёмғур тинаёзид, кучлик шамол қўзғалған, ёмғур томчиларни гоҳо том устига тўпиллатиб қаттиғ тушурап, дарича тирқишидан кирган шамол билан қора чароғ чайқалиб-чайқалиб ёнар, айвондаги кампирнинг чиғириғидан ғижиллаб чиққан товуш мушук бола мавлаган каби хужрага эшилиб турар эди.

БАРИМТА

Кун чошкоҳдан ошиб, Чорсуда халқ олағовири бошланса ҳам, шундаги бўш дўконларнинг бирида уч

нафар йигит ҳануз донг қотиб ухлар эди. Чорсуда бўлиб турған тарс-тўполон гўё бу уч йигитни аллалар эди. Бошиға биттадан шапарак кир ёстиқ қўйиб, остиға яланқават тақир қўрпача ёзған ва устига гуппи чопонини ёпиб, яна шу ҳолда баҳузур хуррак отиб ухлаған бу уч йигит мусофирга ўхшар эдилар. Улар шу йўсун роҳат қилиб ётқанда, тахтабандлик дўкон ёниға ташқаридан бирав келиб тўхтади ва ҳамма товшини қўйиб, бақириб юборди: «Тўхта, ҳовв Наврўзқул!»

Ухлағучиларнинг иккиси пинагини бузмади, аммо дўконнинг тўрида ётқанчувак бир йигит сўчиб, бошини кўтарди, уйқулик кўз билан атрофига қарағандан кейин, ҳамёза тортди, керишди, сўнгра энг четда ётғучига кўзи тушиб, ёнидағи йигитни туртди:

- Тур, Шариф, тур, пешин бўлубту.
- Иккинчи йигит кўзини очди:
- Эй, қўйсанг-чи, Раҳем.
- Тур-да, ахи, ана Қобелбой ҳам кеб тўхтабту.
- Шарифбой ёстиқдан бурилиб, ёнидағи учунчи йигитка қаради:
 - Палаънат, қачон келган экан?
 - Ким билсин.... Инисини бо учратдимикин? Қани, уйғот-чи, палаънатини.

Шарифбой ётқан жойидан қўлинни узатиб, Қобилбойнинг муртидан тортди, Қобилбой фингшиб уйғонди:

- Тек ёт, Шариф.
- Инингга йўлиқдинг-чи?
- Йўлиқдим, икавингга салом айтди, – деди Қобилбой ва юзини улардан четка ўгуриб олди. – Бир оз тинч қўй, ухлайман.
- Эби, эби, – деди Раҳим, – буродаринг аҳволини гапур-да, ахи. Бар падари уйқуки, пешинга чиқин¹

¹ Ч и к и н – ...гача.

бўлса; кўчага бўлиб ёткан тўпалангни гўшингга иласанми?

– Кеч келдим, кўб жоврама-чи, Раҳим.

– Қорунни тўйғузиб, сўғун ухла акун¹, қорунлар ҳам пиёз бўлиб тўхтабту, нонуштани қаерга қиласиз, Шариф?

– Чойхонага қиласиз.

– Қани, сен ҳам кафанингни ёпиниб шундай чикин ётма, палаънатинг бо ухлаб кетдими?

Иккиси туриб кийина бошладилар. Раҳим узун бел-боғини тўғрилар экан, бир қанча чақа ва тангалари ерга сочилиб тушти.

– Ўхў, ўхў, сабил, – деди Раҳим пулларни териб. – Худо буларни ҳам кўб кўрди чоғи, акун, Қўқонинг бизга тўғри келмади, иш топилмайде, пул сочиладе, оч қоламиз чоғи, Шариф?

– Қобелбойнинг Қўқонжонига лаънат, – деди Шариф, – лоақал темирчи ҳам шогирд олмайди, бизга бирон иш топиб бермаса, тўппа-тўғри нар хар Қобелнинг устига минамиз.

Буларнинг вақирлашиға уйкуси ўчиб кеткан Қобил, тўнғур-тўнғур бир нарсаларни сўзлаб, ёстиқдан бошини кўтарди.

– Чумчуқдек чиркиллашдинглар-да, тожиклар, – деди Қобил. – Ишсиз қолған бўлсаларинг, Тошкандга кетамиз.

– Ана-ана, яна топди гавни, – деди Раҳим. – Валдир-валдир қиласан, Қобелбой акун, Тошканд бориш учун пул кани?

– Пул топилади.

– Пул топилади? – деб кулди Раҳим, – бу бепадар бойбаччангизни қара, Шарифбой.

¹ А к у н (акнун) – энди.

– Пул топилади, – деди яна Қобилбой ва яхтагининг чўнтағига қўл солди. – Паст одамларсан-да: биринг те-мирчиниг ўғли, иккинчинг шустагарнинг¹ боласи...

– Вой-вой, – деди Раҳим, – назари баланд бўёқчи-нинг ўғлидан хафа бўллем!

Қобилбой чўнтағидан бир нарса олиб, уларнинг оёғи остиға ташлади ва ўзи оғзини катта очиб, ҳамёза тортди.

– Ана пул, керак бўлса ол, сендек ифлосларни бир йил боқади.

Раҳим билан Шарифбойнинг оёқлари остиға икки тилло келиб тушти, улар бир олтинларға ва бир Қобилбойға қараб қолдилар.

– Эби, кимни ўлдурдинг?

– Ота қасбим одам ўлдириш эмас.

– Иниси берган, – деди Шариф. – Қани, ининг билан кўришдингми, Қобел?

– Кўришдим.

– Одами нағз бўлған?

– Одами нағз.

– Акун шу қочиб ёта берайкан-да, – деди Раҳим. – Бирон чора боқсин-да, айтмадинг-чи, ахи?

– Айтдим... Пайт топиб ҳаммамиз Тошканд кетмак-чи бўлдик.

– Бале-бале! – деди Раҳим ва Шарифка қараб қош қоқти. – Тошканд кетамиз дегани тексиз² эмас экан-да, палаънатингни. Ҳай, иш битти, Қобелбой, Тошкандга юрамиз, ўруsingни ҳам бир кўрайлик³.

¹ Шустагар – мато охорловчи.

² Текиз – бекор.

³ Шу вақтларда Тошканд ўрус қўлида эканлиги унутилмасин (муал).

Шариф ерда ётқан икки тиллони олиб Қобилға узатти:

– Ма, тиллонгни киссангга тиқ, Қобел.
Қобил олмади.
– Тилло ўзларингга, икавинг бир тиллодан бўлиб ол.
– Аччиғингни қўй, ахи, биз сенга даҳанаки айтдик-да.

Қобил кулди ва парвосиз кийина берди.
– Олмайсанми, палаънат?
– Ўзларингга деяппан-ку, иним сенларга атаб берди.
– Биздан қарзи йўқ-ку, ахи?
– Тушунмаган одамларсан-да, – деди Қобил. – Иним қочиб ётқан ҳолда уларни меҳмон қиломадим, деб сенларга шу икки тиллони бериб юборди... Энди тушундингми?

– Вой, палаънат... Ҳали сан бизни ўз пулимиз билан бетимизга урдинг?

Қобил кулди. Улар иккиси бирининг оғзидан бири олиб, Қобилни паст уриб, Анварни мақтаб кетдилар.

– Сан отанг ўғли эмассан, агар отанг ўғли бўлсанг, мирзо Анвардек меҳмондўст бўлайдинг. Мирзо Анвар меҳмоннинг бетини кўрмай, бошидан тилло нисор¹ қилғанда, сан палаънат бизни туконхонага қамаб кўясан. Буродаринг бўлмаса, Қўқонжонингни кўтариб оғзингга урайдик, мурунингдин мағзи саринг оқиб тушибади!

Қобил бир нарса деб тўнғиллади.
– Э, тўнғиллама, палаънат. Биз пул ошноси эмас, одам ошноси... Сени бозори подшога олиб чиқса, оғзига тиши бор деб саккиз пулга ҳам олмайди, ба Худо!

Улар шу ҳангаманинг устида эдиларким, Чорсудағи шовқин-сурон ичидан баҳайбат бир ҳайқириқ эши-

¹ Н и с о р – сочиш.

тилди: бозор ола-говири бирдан кесилиб, бу учави хам ташқарыға қулоқ солиб қолдилар:

Эй-й-й-й-й-й-й-й...
 – Бозор аро йиғилишиб гул терганлар!
 Қасам ёллаб, подшоға сўз берганлар!
 Мирзо Анвар отлиғ элга маълум киши,
 Ўрда ичра қаламкашлик эрди иши.
 Арзимаган гуноҳига қочди, кетди.
 Бундин андак подшоға озор етди.
 Унинг дўсти Султонали номлиғ мирзо,
 Бу қочишдан чекмақдадир беҳад изо.
 Мирзо Анвар гуноҳига тойилди зор,
 Халойикни тўхтатишдан мақсадим бор.
 Эрта пешин асносида Султонали,
 Орсиз Анвар гуноҳига ўлғай, бали.
 Жамиятда ҳозир бўлса осий Анвар,
 Ёки унинг дўсти ошносидин бирар.
 Гуноҳингга Султонали ўлар, десин,
 Эрта пешин вакти, афсус, сўлар десин.
 Имонлик кул нафси учун дўстин сотмас,
 Гуноҳи йўқ ошносини ўтка отмас.
 Қулоқ солған гуноҳсизнинг фарёдига,
 Дард қолмағай, етар ҳар вақт муродига!

Жарчи тўхтади, шовқин-сурон яна эскича давом этди. Жарнинг давомида қулоғи тиккайиб, кўзи катта очилған Қобилбой сукутка кетди...

– Нега хомуш тўхтадинг, Қобел? Акун жарчинг нима деб вақирлади?

Қобил жавобсиз бошини чайқади.

– Гапур, – деди Шариф. – Мирзо Анвар, осий Анвар, деяпти ҷоғи?

Қобил яна жавоб бермади.

– Забонинг бор, ахи, буродарингни тутканлар-чи?

– Йўқ.

– Бўлмаса нега ундаи чикин хомуш тўхтадинг?

– Энди тутмакчилар...

– Энди тутмакчилар? – деб заҳарханда қилди Раҳим. –
Дарди харинани тутади.

– Тушунмай ётибсанлар, анови кун биз бир мирзо-
нинг уйига борған эдик-а.

– Ҳай.

– Ана шуни, сен Анварнинг дўсти эдинг, деб ба-
римта¹ ушлаганлар... Эртагача Анвар келмаса, шу Сул-
тоналини ўлдураг эмишлар...

Жар маъносига энди тушунган йигитларнинг юзида
бирдан ўзгариш кўрилди, кўзларида ғазаб, нафрат ўти
ёнди:

– Бу хон йўқ², бу даюс! – деди Раҳим. – Акун са-
нинг лабингга кесакни ман суртай, ўртоғим Шарифни
ўлдир? Бу хон йўқ, бу даюс. Азбаройи Худо, даюс!

Қобил лабини тишлаб, секинроқ ишоратини қилди.
Чунки хуйланиб кеткан Раҳим бутун дўконхонани бо-
шиға кийиб бақира бошлади.

– Бу хон йўқ, бу даюс! Вой дар даҳанат хонаша!..

– Секин-секин! – деди қўрқувлик Қобил ва ўрнидан
туриб кетди, – бир фойдаси борми, жинни!

– Вой дар даҳанат хонаша!..

Қобил югуриб бориб, дўконхона эшигидан кўчага
каради.

– Кўй акун, даюсинг мени ҳам бўғиз қилсин... Вой
дар даҳанат...

¹ Б а р и м т а – гаров.

² Бу хон эмас... (*муал.*).

Раҳимнинг эскидан шунинг сингари асабий оғриги бор эди. Шариф билан Қобил унинг феълига яхши тушинар, ул бирар ҳақсизликка дуч келса, гарчи масаланинг ўзига тааллуки бўлмағанда ҳам шунинг сингари жинни бўлиб олар эди. Раҳим уч-тўрт дақиқа сўкуниб, титраб дўконхонани бошиға кўтаргандан кейин тинчиди, Қобил дўконхона эшигини ёпиб, ўртоқлари ёнифа келди. Учави бир неча вақт хомуш ўлтурдилар.

– Шу бевафо дунёга бир иш қиласан, Қобилбой, – деди яна кўзи олаланған Раҳим. – Даюсингни зиндони қаерга?

– Зиндонини нима қиласан?

– Ана ман бор, ана Шариф, ана сан, – деди Раҳим. – Шу тунга учавимиз бориб ё ўламиз, ё шу бечорангни рўшнолиққа оламиз.

Қобил манглай остидан Шарифка кўз юборди. Шариф қулимсиб, Раҳимга қаради.

– Э, сенга чи бало шуд?¹

– Ҳеч чи, – деди Раҳим. – Акун биз дунёга нима олиб борамез, ҳай ўллук; дунёга ўн тилло пулимиз қолайдими, ё уйга сочини тараб тўхтаған хотунимиз қолайдими?

– Йўқ, қолайтикони йўқ, – деди кулиб Шариф.

– Дасташа гир, – деди Раҳим. Шариф билан Қобилға икки қўлинини чўзиб, улар иккиси ҳам илжайган кўйи қўлларини бердилар. – Лафзатон якми?

– Як-як, Раҳим дав.

– Ҳазилаш нест?

– Нест.

– Тамом, – деди икки қўлинин бўшатиб Раҳим. – Шуд.

Бу аҳдлашишдан сўнг учави ҳам хомуш қолдилар. Ташқарида шовқин-сурон давом этар, узоғроқ жойдан

¹ Э, сенга нима бало бўлди?

қаландарлар талқини эшитилар ва дўкон ёнидағи бир каллапаз зўр бериб ёғлиқ хасипини маҳтар эди. Полос устидаги чўпларни ўйнаб ўлтурган Қобилбой узоқ сутдан бош кўтарди.

- Меним бир неча ерларга боришим керак экан.
- Қаёнға?
- Кеча мени олиб кеткан бўзчининг уйига, ундан кейин инимнинг олдиға.
- Нима учун?
- Балки Султоналининг қамалиши ёлғондир, агар чин бўлса, иним билан албатта кенгашиб керак. Ўрунсиз кучаниб қолмайлик-да.
- Шариф Қобилнинг сўзини маъқуллаб, бош ирғатди.
- Ҳай, кет, – деди Раҳим. – Биз шу ерга бўламиз, ханжарларни чархка тоблаймиз. Кўб тўхтама, палаънат.
- Шариф ва Қобил унинг жиддиятидан кулимсишлилар. Қобил дўкондан чиқди.

ХАЙР ЭНДИ, РАЬНО!

Хотин-қизлар жинсидан иродаси кучлик, ҳатто эрлардан ҳам жасурроқ шахсларни кўб учратамиз. Шунинг билан бирга, уларни нақадар кучлик иродага молик бўлмасинлар, яна ҳиссиётларига мағлуб қўрамиз. Масалан: ҳикоямиз қаҳрамони Раъононинг жасорати, хонға қарши исёни, ҳатто маъюс қолған Анварни йўлға солиши – ўз замонаси учунгина эмас, бизнинг ҳозирги асримиз учун ҳам лойиқи таҳсин ва Раъно ёшлиқ қизларимизға ибратдир. Лекин иродаси кучлик шу Раъно ҳозир яна ҳиссиёти қўлида мағлуб эди.

Бу кеча Анвар оғаси билан кенгашиб, шу кунлар миёнасида Тошканд кетишни ўзига жазм қилди. Раънога ҳам Кўқон билан видолашиб оғир сезилмади.

Аммо, масала қатъий ҳал қилинғач, Раънода бир тарафдан кўркунч, иккинчи тарафдан қизиқ яна бир жасорат туғулди; кампир билан биргалашиб ота маҳалласига борар эмиш; ўзи биравнинг йўлагида туриб, кампир орқали онасини айтдириб чиқар эмиш.

Туни билан шуни ўйлаб чиқсан Раъно, эрталабдан бери Анварни хафа қилар, ўз сўзида исрор этар эди. Кичкина хужранинг сандалида қарshima-қарши ўлтурғучи Анвар ва Раъно бир-бирисидан ўпкалик қиёфатда эдилар.

– Ҳиссиётка қаттиғ берилибсан, Раъно... Ҳар қадамингда сени бир фалокат кутадир, менга қолса аямга ҳам ишониб бўлмас.

– Паранжи ичидা борған Раънони таниш учун ҳеч кимда каромат йўқ; аямга нега ишониб бўлмасин?

– Сен қочқан, аянгнинг обрўсими тўккан қизсан...

– Ҳеч, ҳеч... Аямнинг кўнглини мен яхши биламан, аям сиз ўйлаған хотинлардан эмас, ҳеч.

– Яхши, йўлда ҳам сени ҳеч ким танимасин, кампир ҳам аянгни алдаб олиб чиқсин, аянгнинг ўзига ҳам ишонайлиқ; яна ҳар ҳолда меним учун шу қасдингдан кечсанг нима бўлади, Раъно? Биз Тошкандга бориб еткан кунимизоқ, соғлиғимизни ва узримизни айтиб, хат ёзармиз-ку, жоним.

Раъно жавоб бериш ўрнига бирдан йиғлади, анча вақт кўз ёшисини юзи орқалиқ тўкиб турди.

– Балки мен... аям билан абадий кўришмасман.

– Ҳай Раъно, Раъно, – деди Анвар. – Худоёр юз йил яшайди, биз Тошканда ўламиз, деб ўйлайсанми? Ҳайр, кўб бўлса Худоёр яна беш йил яшасин, ваҳоланки, унинг зулми шу йўсун давом этканда, биз чамалаған бу фурсат ҳам кўб; зеро, зулм некадар кучайса, унинг умри шунча қисқа бўлиши тажрибалар билан событдир.

Агар шунгача ҳам сабринг етмаса, бошқа чораси топилар, Раъно, масалан, аянгни Тошкандга чақиравмиз ёки гапни бир оз эскиткандан сўнг Кўқонға ўзимиз келсак ҳам бўлади.

Раъно жавобсиз яна кўз ёшишини тўка берди, бу ҳолдан сиқилган Анвар, Раънога бир оз қараб турди:

– Хўб, йифлама. Ҳали бир-икки кунсиз йўлға чиқолмасмиз, бу кун кечаси акам келса, эрта бозорға чиқиб йўл ҳозирлигини кўрса, ҳар ҳолда бириси кун кечкурун жўнашимиз ҳам аниқ эмас. Бинобарин сен ошиқмасанг ҳам бўлади. Ундан сўнг, сенинг ўйлаған йўлинг жуда қалтис, бу тўғрида бошқачароқ тадбир топармиз...

Раъно индамади, бир энтикиб ором ҳавосини ютди ва рўймоли билан кўз ёшишини қуритди. Анвар ўпкалик илжайиб Раънони янди. Улар шу ҳолда экан, ҳужра девори кўча тарафдан уч-тўрт қайта гурс-гурс урилди. Иккисининг ҳам қулоклари тиккайиб бир-бирисига савол назари юбордилар...

– Бегона киши эмас, – деди бир оздан кейин Анвар. – Мен Сафар aka билан кундузи учун девор уришни шарт қилған эдим... Сен чиқиб кампирга айт, эшикни очсин.

Раъно ҳужрадан чиқди. Бирар дақиқадан кейин ҳавли саҳнига бир неча оёклар кирди. Бемахал йўқлашдан Анварнинг кўнгли ғаш тортиб, келгучини Сафар aka бўлар деб ўйлади. Ҳужра эшиги очилиб, ичкарига бири орқасидан бири – Қобилбой билан Сафарбой кирдилар. Анвар яна онглашилмовчилик ичидаголди, Сафар аканинг тинчсиз – ҳаяжонли кўзи Анварнинг илгаридан кўриб кўйған бир неча эҳтимолларини хотирлатиб, уларга жой кўрсатди.

– Вақтсиз йўқлашларингиз сабабсиз бўлмас, – деди товшини секинроқ чиқариб Анвар. – Биздан хабар топканларми?

Сафар ҳамроҳига қараб, икки қўлини қовуштириб енглари ичига олди.

– Йўқ...

– Султоналини қамағанларми? – деб яна сўради Анвар. – Қамағанлардир?

Сафар ва Қобил бир-бирларига қарашдилар.

– Шундай, мирзам, шундай... Бизлар жуда ҳайрон бўлиб қолдиқ-да.

Анварда қонсизланиш ва кипрак остларида ҳаракат кўрилди.

– Зарари йўқ, кутқарамиз... Қачон қамағанлар?

– Кеча кечқурун... Боя бизнинг уйга Султоналининг хотини келган эди, мен шундан эшидим. Унинг устига акангиз бориб қолди...

– Сиз кимдан эшидингиз, ака?

Жарчи хабарини ва бу тўғрида ўртоқлари билан берган қарорини Қобилбой сўзлади. Анвар оғасининг сўзини жиддий эшишиб, бир неча вақт ўйлаб ўлтурди.

– Сиз ва ўртоқларингизнинг ҳамиятларингизга раҳмат... Лекин бу йўл билан Султоналини кутқариш қийинроқ, балки мумкин ҳам бўлмас, деб ўйлайман.

– Агар биз унинг қамалған жойини билсак, нима учун мумкин бўлмасин, Анвар? Ўртоқларим юраксиз йигитлар эмас, бу ёғидан хотиржам бўлингиз.

– Раҳмат. Албатта, бу жасоратни юраксиз кишилар қилолмас. Меним бу жасоратка умидсиз қарашим сабаби шунинг учунки, бундай шартлик ва нозик ҳабслар¹ аксар ўрданинг ўзидағи овоққа қамалғучи эди.

– Ўрдаға кириш қийинми?

Анвар бош чайқади.

– Ҳеч мумкин эмас, тун бўйи элли нафар йигит ўрда қўрғони остидан айланиб турадир.

¹ Ҳ а б с – маҳбус.

Қобилбой маъюс Сафар бўзчиға қаради. Сафар бўз-чи зўр бериб мўйлабини тишлаб, узар эди.

– Зинданға қамаған бўлсалар, эби бор экан-да, так-сир.

– Эби... Зинданға қамашлари эҳтимолдан узок, Са-фар ака.

Яна бир неча фурсат сукутда қолдилар. Қобилбой ҳар он тўпписини қайириб, бошини қашир эди. Анвар сандал кўрпасидаги бир ипни узиб олмоқчи бўлғандек қўлини силтар эди.

– Зиндандан хабар олдиришимиз керак экан-да, Ан-вар?

– Хабар олинса... бўлади.

Қобилбой Анвардан шу жавобни олиб, Сафар бўз-чиға юз ўгирди:

– Мирзонинг уйига бир киши юборсак-да, унинг хотини эрига таом келтирган бўлиб зинданға борса... Шу қандай бўлар экан, Сафар ака?

– Маъкул, ука, маъкул.

– Сизга-чи, Анвар?

Анвар тўғри ишорасини берди.

– Бояғи андишамизни ҳам айтиб ўтайлик, – деди Қобилбой – Биз йўлда бир тўғрини мулоҳаза қилиб кел-дик, Анвар. Сўзнинг рости шуки... Сиз бу уйдан ҳозир кетсангиз маъкул. Ҳарчи одам боласи-да. Ҳалигидек жони кўзига кўриниб иқор бўлиб қўйса...

Анвар бош чайқаб, кулимсиди.

– Султонали ундей одам эмас, бундан хотиржам, – деди Анвар қаноат билан ва бир оз ўйлаб турди... – Аммо Султоналининг хотини, тўғриси, бир оз хавфлироқ; хотин киши эримни кутқараман, деб нодонлик қилса, иш расво...

Сафар бўзчи боя Султоналининг хотини келганда, Қобилбойнинг ниятини эшитиб хотиржам бўлғанини сўзлади.

– Жуда яхши қилинған, раҳмат... Ҳали унинг уйига киши юборсангиз, яна уқдириш, хотиржам қилиш кепрак, шундай ишонтирилсинки, эрта пешингача эрининг озод бўлишиға шубҳаси қолмасин, ҳатто уни бу йўсун алданса ҳам бўладир. Эрта билангача қутқарилса, хўб, қутқарилмаса Анварнинг ўзи бориб қутқарар эмиш, агар сен шунгача сабр қилмасанг, эрингнинг яна жазо тортишиға сабаб бўласан, дейилсин.

– Хўб, мирзам, хўб.

– Сизга яна бир хизмат, Сафар ака, – деди Анвар, Сафар ҳозирлик ишорасини қилиб, энггашиб олди. – Хизмат шуки, синглингиз мен билан бирга турмаса, сиз олиб кетсангиз...

– Хўб, хўб.

Анвар ўрнидан турди ва ҳозир қайтиб киришини сўзлаб хужрадан чиқди. Кўр киши зўр бериб ғўза суғурар, кампир чиғириқ чиқарап, Раъно эса, кўзини бир нуқтаға тикиб, сандал ёнида ўлтурап эди. Анвар ҳавлига тушиб, Раъони ўз тарафига имлади. Иккиси ҳавлиниг чеккарогиға бордилар.

– Эшитдингми, Раъно?

– Нимани?

– Уларнинг сўзини?

– Йўқ.

– Бизнинг бу ердалиғимизни сезиш эҳтимоллари бор экан, Султонали қамалған, икрор қилса эҳтимол эмиш...

Раъонинг кўзи қавариб кетди.

– Аҳ?

– Кўрқма... Сен ҳозир Сафар ака билан кетасан, мен ҳам бошқа жойға бораман. Йўл ҳозирлигини кўриб би-

тиргунча бир неча кун айрилишиб турмасак бўлмас...
Сен бориб кийин.

– Ростданми?

– Ростдан, сен қўркма, фақат бу бир эҳтиёт, ҳозир Султоналиниң қамалишидан бошқа гап йўқ.

– Кийимларим ҳужрада...

– Ҳужрада бўлса улар чиққандан кейин кириб ки-йинарсан.

Иккиси айвонга қайтиб, Анвар ҳужрага кирди.

– Синглингиз ҳозир кийинади, – деди Анвар. – Бир-га юриш яхши бўлмас, икавингиз бир оз илгарида, Раъ-но орқада борсин.

– Хўб.

– Ундан кейин сиз зиндан хабарини билиб, хуфтан чоғи меним олдимға келингиз, Қобил ака.

Қобил ваъда ишоратини бериб, Сафар ака билан ҳужрадан чиқди. Раъно кириб кийина бошлади. Анвар маъюс эди, бир оз шошинқираб кийинган Раънонинг латиф юзига қаттиғ тикилган эди.

– Сиз кимникига борасиз?

– Менми, мен... мен шу яқиндағи биравникига.

– Мен ҳам сиз билан турсам бўлмасми?

– Йўқ, хавф бор.

Раъно айрилғуси келмагандек уфлади. Кийиниб бў-либ паранжисини ҳам қўлиға олди, Анвар ҳужранинг бурчагига ўтиб, Раънони ўз ёниға имлади. Раъно кел-гач, Анвар уни қаттиғ қучоғлаб ўпди.

– Акам сенинг ёнингға мендан хабар етказиб турар, сенга бошқа ёрдамлар ҳам қилар, Раъно.

– Тошкандга тезроқ кетайлик, мен... уч кундан ор-тиққа қўнмайман.

– Хўб... яна бир ўпай, Раъно.

Раъно табассум ичида яна юзини тутиб берди. Ан-вар бир неча вақт унинг юзидан ажралолмай турди.

- Бўлди... Улар кутишиб қолғандирлар.
Анвар уни бўшатди...
– Пулни сен олиб кет, Раъно, меним эсим йўқ, йўқотиб кўярман.
- Раъно бурчакдаги кийиз тахидан бир ҳамён олтинни олди.
- Сизга бир-икки тилло бериб кетайми, балки керак бўлар?
- Анвар керак эмас, деб бош чайқади. Яна шу ҳолда Раъно ҳамёндан икки тилло олиб, Анварга кўрсатди:
- Шу икки тиллони холам билан отамға биттадан бериб кетаман?
- Бер, бер... Хайр энди, Раъно!
- Раъно ҳам, хайр, дегандек бош ирғади ва шошиб хужрадан чиқди. Раъно айвондагилар билан хайрлашар экан, хужрада қолған Анварнинг икки кўзи жиқ ёшка тўлиб, кўкраги кучлик-кучлик силкинди ва гавдаси ўзига оғирлиқ қилғандек деворға бориб суюнди...

ҚЎРҚУНЧ БИР ЖАСОРАТ

Қобилбой бу сўзни эшиткучи қулоқлариға ишон-мағандек, Анварнинг яқинроғиға сурилди.

– Нима деяпсиз, Анвар, мен яхши онгламадим?
Анвар яна ўша сўзини такрорлади. Қобилбой энди бир оз орқасига қочиб кўзини катта очди ва бир неча вақт қотиб турди...

– Сиз нима қилмоқчисиз, ука. Ўз оёғингиз билан... Йўқ, бу бўлмаған гап. Балки бу – хоннинг унга пўписасидир, шу ҳйила билан мақсадиға етмакчидир... Қўйинг бу гапни, ука, қўйинг...

Анвар ҳамон бояғи вазиятда, кўзини бир нуқтаға тикиб, сандал устидаги қоғозни оғаси яқинроғиға суриб қўйди...

– Башарти пўписа бўлмаса?.. – деди Анвар. – Хон пўписани билмайди, унинг ҳамма ҳаракати жиддий. Шундай, сиз бу хатни эртага унинг қўлиға берасиз ва ундан ҳар бир ёрдамингизни аямайсиз.

– Бу ақиллик гап эмас, ука...

– Мен энди шунга қарор берганман, – деди Анвар ўзгаришсиз. – Бу азмдан қайтиш йўқ... Фақат, сиз ундан ёрдамингизни аямаслиққа менга сўз берсангиз бўлди.

Қобилбой энтиқди, хатни қўлиға олиб, бир неча фурсат сукутда ўлтурди... Сўнгра бирдан ўрнидан туриб хужрадан чиқа бошлади.

– Йўл бўлсин?

– Кетяппан.

– Хайр, кечирингиз.

Қобилбойдан жавоб бўлмади.

* * *

Кун қиёмға яқинлашқан. Яна бирар соатдан сўнг Султоналини ўлимга олиб чиқар эдилар. Ўрда ҳеч бир ўзгаришсиз, одатий такаллуфидаги ҳаракатланар, баҳмал ва заррин кийган саркардалар ичкари билан ташқариға тўхтовсиз қатнашиб турар эдилар. Бу кунги девонда бир неча муҳтарамларнинг чақ-чақи билан яна бошқача рух, икки кундан бери яна девон хизматини адо қила бошлаған бир муҳтарам ёш олимнинг мулойим сиймоси мирзолар орасини яна муనаввар эткан ва юзидан ғолибият маъноси чакиллаб турған икки муфтининг мутоябаларига ёш олимнинг майин нигоҳи ҳар замон илжаяр эди.

– Унинг учун икки йўл, – дер эди Шаҳодат муфти, – ё аммазодасини топиб бериш, ё ўлим, фақат икки йўл.

– Албатта шундай, – деб унинг сўзини тасдиқ қиласар эди мулла Абдураҳмон. – Топиб берганда ҳам яна жазоб, бу тарафи ҳам унтилмасин.

— Яна қандай жазо? — деб ажабланар эди мулла Калоншох.

— Топиб беришни бўйнига олдими, бас, бу сўз Анварни қочирған ҳам ўзим, деган икрордир.

Бу бийрон жавоб мулла Калоншохга ёқинқирамас эди.

— Топиб беришни бўйинга олмаслиқ, гуноҳсизлик деган сўздир. Дарҳақиқат, Анварнинг қаерға кетканини билмаса, қандай қилсан? Бас, бу ҳолда Султонали қатл қилинадир, гуноҳсиз ўлдириладир... Бунга ким сабаб, унинг қони кимни тутадир? Мен шунисига ҳайронман-да.

Бу сўз қаршидағи икки муҳтарамни лом дедирмай кўйиб, чақ-чақ шу ерда шарт кесилди. Шаръий либос кийдириб, ўз менлигини ишқа оширган мулла Калоншоҳ ғолиб ва мағрур, қўлидағи таҳрирга қаради.

Шундай: шу соат ичиди Султоналини ўлим жазосига олиб чиқар эдилар. Ўрдадан ҳар ким унинг нажот топишига ишонмас; хоннинг олдиға чақирилди – ўлди, башарти гуноҳи бўлиб, икрор қилса, яна жазога қолди, вассалом. Аммо Анвар хон хузурига келиб ўзини унинг ҳукмига топширадир, чин йигитлик йўли билан дўстини қутқарадир, деган хаёлға ким ишонсин? Кеча жарчи кўй-гузарларни айланиб, Анварни инсофга чакирди, киши қонига қолмаслиқ фазилатини тараннум эттирди. Бироқ, Анварнинг бундай «ҳамоқати»ға ахлоқан суккут этиб, вижданан музлаган ўрда арбоби ва бошқалар ишонсинми?

Шундай: ўрда арбоби бу кун пешиндан бир оз илгарироқ мужассам бир виждон, тоғюрак бир йигит ва ўлим сари кулиб келгучи бир арслонни ўз тарихида биринчи мартаба кўрди ва тонг ажабда қолди. Бу улуғ жасорат бир неча дақиқаларғача зулм итларини сукут-

ка солди, уларни ишдан түхтатди. Ўрда арбобларининг маҳкамада ўлтурғанлари эшик ёнига чиқиб, йўлда борғанлари ҳаракатсиз қолиб, парвосиз ҳар ким ёнидан саломлашиб ўтқучи арслонни тамоша қилдилар.

Анвар девонхона қаршисиға етканда, нима мақсад биландир даричалар ва эшик ёнидан мўралашқучи мирзоларга умумий бир таъзим ифода қилди ва событ қадам зиналарга оёқ қўйиб, юқориға, хон хузурига чикиб кетди. Пойтахт бўсағасидаги доимий ясовуллардан ўтиб, даҳлизда түхтади. Чунки бундан нарига ўтиш учун ҳудайчи воситасида хондан рухсат олдириш лозимдир. Биринчи эшик ёнида қўл қовуштириб турғучи Дарвеш ҳудайчи таажжуб ва ҳайрат ичиди Анварни қаршилаб, иккинчи хонадаги «жаноб» хузурига кетди.

Тахтига такя қилған Худоёр икки кўзи тўғрисиға икки жаллодни қўйиб, ёнидағи домла шоғовул, Турсун оталиқ ва ғайри бир неча аъёнлар билан сухбатлашар эди.

– Пушти паноҳо! – деди ҳудайчи, – хиёнаткор ўз ихтиёри билан келиб, домиadolatингизга таслим бўлмокчи!

– Хиянаткаринг ким?

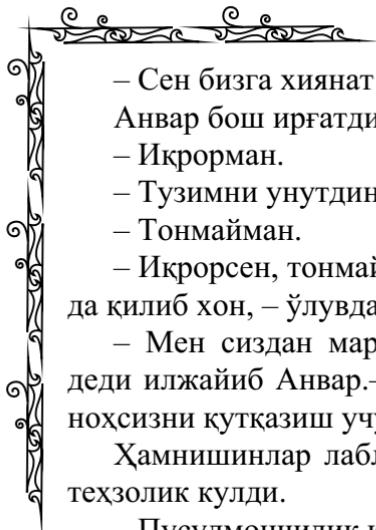
– Мирзо Анвар!

Хон сесканиб кетди, ҳамнишинлар ҳам алонг-жалонг бўлдилар.

– Келтир!

Ҳудайчи қуллиқ қилиб, орқасиға қайтди. Даҳлиздаги Анвар биринчи хонадаги аъённи ҳайратка солиб, иккинчи танобийнинг бўсағасида, жаллодлар ўртасида тўхтади ва хонға таъзим адо қилди.

Рақибни бу қадар жасоратда кўрган Худоёрнинг кипрак остлари учиб, соқол туклари силкинди ва бир оз сўз тополмағандек тамшаниб турди.

- Сен бизга хиянат қилдинғ, ит увли!
Анвар бош ирғатди.
— Икорман.
— Тузимни унутдинг!
— Тонмайман.
— Икөрорсен, тонмайсен, ўбдан иш! – деди заҳарханда қилиб хон, – ўлувдан ҳам қайтмайсан!
— Мен сиздан марҳамат сўраб келган эмасман, – деди илжайиб Анвар.– Ўзимни ўлимга бериб, бир гуноҳизни қутқазиш учун келганман.
- Ҳамнишинлар лабларини тишлидилар. Худоёр ис-техзолик кулди.
- Пусулмончилик қигансан-да?
— Албатта, – деди Анвар, – бошқалар киши гуноҳи учун гуноҳизни тутиб пусулмончилиқдан чиққач, мен пусулмонлик билан ўлишни ўбдан билдим.
- Бу жавоб Худоёрни қип-қизил туска қўйиб, манглайида терлар кўринди, ғазаб ўти аланга олди.
- Сенинг қиган ишинг пусулмончилиқда борми, ит увли?
— Мусулмончилиқда юзлаб хотин устига, бир камбағал уйланмакчи бўлған қизға ҳам зўрлиқ қилиш борми, қиблай олам.
— Чиқар буни, жаллод!
- Жаллодлар харакатландилар.
- Ханжаримиз қонсираған!
Анвар бош чайқаб кулди.
- Гуноҳизни меним кўз ўнгимда банддан озод қилинmas экан, Анварни бу ердан чиқара олмаслар, қиблай олам, – деди ва ўзини ташқариға торта бошлиған жаллодларни арслонларча силтаб юборди, – сизда адолат борми, жаноб?!

Қўрқунч бу ҳайқириқ Худоёрни инсофка келтирди. Жаллодларни тўхташқа ва ҳудайчини Султоналини ҳо-

зирлашга буюрди. Кўзи қонланған Анвар икки қўлини ёниға ташлаб Худоёр қаршисида туриб қолди. Ҳамма сукутда... Шундай фурсатларда гуноҳкорни адабсиз сўзлар билан сўкиб турғучи Худоёр ҳам жим. Чунки, аъён назарида ҳар бир адабсизлигига Анвар тарафидан кучлик бир ҳақорат олиш эҳтимоли бор. Шайхи Сайдий айтканча, дунёда ҳаётидан қўл ювғучидек тили узун киши бўлмас. Дарҳақиқат, инсонни разолатка солғучи унинг манфаати тақозаси, қола берса ўлимдир. Бу иккисидан кечгучига эса на подшоҳнинг қаҳри ва на жаҳаннамнинг қаъри фарқсиздир.

Кўб фурсат ўтмай худайчининг орқасида Султонали кирди, хонға қарши тургучини таниб, титради... Титрар экан, Анвардан бир оз кейинда туриб хонға таъзим қилди.

– Сиз озод бўлдинғиз, – деди хон, – девонға чиқиб ўз ишинғизға қаранг!

Султонали ихтиёрсизча хон томонға букулиб олди...
Анвар «истеҳзоли» вазиятда Султоналига ён қаради:

– Меним қаршимға ишлаб, жанобга некадар содик қолсангиз ҳам, садоқатингиз сизни нажотка чиқара олмади, бильякс, сиз ўйлағанча мен – инсоғиз сизни куткардим... Сиз шуни унутмасангиз бўлди, Султонали ака, – деди Анвар ва хонға ишорат қилди. – Қўлимни боғласинлар, чиқариб ўлдирсинлар.

Султонали орқасиға қайтди, қайтар экан, кўзидан бир неча томчи ёши оқиб тушди. Жаллодлардан бири келиб, Анварнинг қўлини орқасиға боғлади, Анварнинг қўли боғланар экан, Мұхаммад Ниёз домла ўрнидан туриб, хонға қуллик қилди.

– Шу адабсизнинг гуноҳини меним учун кечсинлар.

Хон юзини четка ўғирди:

– Растаға чиқаринг!

Анвар хонни ва ҳамишишларини масхаралагандек таъзим адо қилди. Жаллод олдинға тушди, унинг орқа-

сидан Анвар юрди ва орқадан икки нафар қуроллиқ ясавул эргаштилар. Анвар ўзини ўрдаға киришида қандай тетик туткан бўлса, ўлим сари чиқишида ҳам ўшандоғ парвосиз эди. Кўзи тушкан таниш ҳар кимса билан «Хайр, хўш» деган каби имлашиб олар эди. Ранги кув ўчиб хушсиз каби ташқи дарбоза ёнида турған Султонали билан ҳам алоҳида видолашди. Анварнинг қарашидағи маънога тушунган Султоналининг юраги сув бўлиб оқди ва хушсиз, ҳиссиз, Анвар кўздан йўқолғунча қараб қолди...

Янги растада халқ қайнашар эди. Қўлида яланғоч ханжарини ушлаб, белига ойболтасини қистирған манфур жаллод орқасидан келгучи маҳкумга кўзи тушкан халқдан баъзиси жазо майдониға қараб оғилди ва баъзиси нафратланган кўйи ўзини четка тортди. Жазо майдони янги раста билан ўрда боғининг муюшида бир дор ва остиға қон оқизиш учун қазилған чуқурдан иборат эди. Дор остиға келиб етдилар. Бир онда дор атофига юзлаб йигилған томошабин халқни ясовуллар четлашишка буюрдилар. Халқ орқаға силжиган бўлиб, яна сиқилиша берди. Дор остида Анварнинг қўли ешилиб, таҳорат олиш учун унга сув берилди. Чунки бу маҳкумнинг қонуний ҳаққи эди. Анвар таҳорат олар экан, жаллод ва ясовуллар ханжар яланғочлаб унинг теварагини қуршаб турдилар. Анвар таҳоратланиб, устидаги тўнини ерга ёзди. Жаллодлар доирани бир оз кенгайтиб, Анвар икки ракаат намоз ўқуди. Дуодан сўнг Анвар ўрнидан турди, қўлинин боғлашқа бериб, атрофига бесаранжом аланглади. Теваракни сириб олған халқ олдида манфур кўзини мойландириб ўз устига тўп-тўғри қараб турған мулла Абдураҳмонни кўрди. Анвар титради. Абдураҳмон илжайди...

— Кулишкага ҳаққингиз бор, домла, чунки ўч оласиз, — деди Анвар. Бирдан ҳамманинг кўзи Абдураҳмон-

га тушди. – Фақат сиз ифлослиқ натижасида куласиз, мен... мен түғрилиқ самарасини ўраман, сиз ифлос виждан билан ғолибсиз, мен соғ виждан билан мағлубман... Мени дор остиға ким келтирди? Виждан эмасми, тақсир?! Сизни бу ерда ким томошабин қилди. Ифлослиқ эмасми, тақсир?!

Халқ чуқур сукутда, ўз орасида турған «пешво»-га киналик күз билан тикилган эди... Жаллод құли боғланған Анварни дор томонға олиб борди. Анвар ўз ихтиёрича чуқур ёниға ўлтурды ва ханжарини яниб келганды жаллодға құли билан «озғина тұхтанг» ишоратини қилиб, Абдурахмон томонға кулди:

– Меним ҳолимни қўрингиз, домла, – деди Анвар кулган юзда, – қўлим боғланған, устимда ханжар ялтирайди. Лекин мен куламан... Нима учун бундай, тақсир? Чунки виждан роҳатда, жон тинч, юракда ишк... Дуруст, мен кўмилгач, қабрим устида кўкси доғлиқ қизил лолалар кўкарап... Нимадан бу? Бу – сизнинг каби тубанлар солған из...

Томошабинлар тоқатсизланғандек қўриндилар, Анвар узаниб ётди... Жаллод ханжарини енгигига яниб Анвар устига энгашти.

...Энгашти, бироқ орқадан берилган кучлик бир зарб билан Анварнинг устидан ошиб, мукканча чуқурға йиқилди. Жаллоддан беш қадам нарида турған ясовуллар ҳам кўқдаги ханжарлик қўлларини остға букалмай, кимлар биландир олишиб ётар эдилар ва шу онда кучлик шапалоқ товши эшитилиб, салласичувалган бир ёш мулла ерга ўлтуриб қолди. Халқ тартибсизланди... Қобилбой Анварнинг дастбандини кесди ва иккиси тартибсизлик ичига кириб йўқолдилар. Қуролсизландирилған ясовуллар гурр этиб турли томонға сочилиған халқ ичидан дўст-душманни ажратолмай гарангсиди-

лар. Шу вақт бутун айзоси эски қонларға беланган жал-
лод чукурдан чиқишиңа интилар эди...

* * *

Шу воқеадан икки күн сүнг ярим кече вақти, Беш ариқ билан Хўжанд дарбозалари ўртасидағи қўрғон девори остиға тўрут нафар кўлагага келиб тўхтади... Йигирма икки-йигирма уч кунлик ой ҳали унча кўтарила олмаган, айниқса ой нурига қўрғон девори тўскун эди. Кўлагалар бирин-бирин қўрғон деворига тирмаша бошладилар. Биринчи мартаба кунгира ёниға чиққу-чи эмаклаб юриб атрофни текширди, текширгучининг бетига ой нури сепилиб, таниш бир юз – Сафар бўзчи зохир бўлди. Қўрғон ташқариси кенг дараҳтсиз кир, туманлик – хира ойдин ва узокдан бир неча туп яланғоч дараҳтлар кўлагаси кўринар эди. Сафар бўзчи ўзидан бир зина қўйида турған ҳамроҳларини бирин-бирин ўз ёниға чиқара бошлади. Анвар, паранжилик Раъно, энг охирда кўлида арқон кўтарган Султонали юкориға чиқдилар. Султонали аста-секин кунгира ёниға келиб, остға қаради.

– Саккиз газ бор, – деди шивирлаб Султонали. – Келинг, Анвар...

Анварнинг кўлтуғи остидан арқон солиниб боғланди. Султонали ва Сафар бўзчи Анвар билан қучоқлашиб кўришдилар... Сўнгра Анвар кунгира ёниға келиб, қўйиға осилди. Сафар билан Султонали арқонни секин-секин юбориб турдилар.

– Етдим, – деган товуш келди қўйидан ва бир оздан сўнг арқон ҳам бўшалди. – Тортинг...

Арқон тортилиб олинди. Паранжиси аралаш Раъно ҳам арқонға боғланди.

– Арқонни қаттиғ ушлаб, оёғингизни деворға тираб тушасиз, Раъно... Энди омон бўлинг, синглим...

– Келин ойимларға салом айтинг, сиз ҳам, амаки.
Раъно гоҳ чалғиб, гоҳ тўхтаб, қуиға силжиди: Ерга тушишкага бир газ чамаси масофа қолғандада девор остида кутиб турған Анвар уни кўтариб олди.

– Кўйинг, ўзим тушаман.
– Тегимиз ариқ, лойға ботасан.

Анвар шу сўзни айтиб, уч-тўрт қадам босди, Раъно-ни «Туя тойди» ариғининг нариги чеккасига чиқариб қўйди. Раъно қўлтуғи остидағи арқонни ешди, арқон девор устига томон соғилиб олди. Анвар яна қўргон девори остиға юриб чиқди ва секин юқорини чақирди.

– Султонали ака!

Кўргон кунгирасидан Султоналиниң қўлагаси қуиға энгашти.

– Эҳтиёт бўлингиз, Султонали ака, – деди Анвар. – Сиз ҳам шу ҳафтадан кечикманг. Такрор айтаман: зинҳор кўриниш фикрига туша кўрманг.

– Хотиржам, хотиржам.

Чунки Анварнинг қутилған кунидан бошлаб Султонали ҳам яширинган эди. Гарчи, хон уни қайтадан йўқламаса ҳам, яна шу эҳтиётни мувофиқ қўрган эдилар. Султонали уй ишларини саранжомлаш учун улардан бир ҳафта кейинроқ йўлға чиқмоқчи эди.

Анвар «Туя тойди» ариғидан Раъно ёниға ўтиб, охирғи мартаба хайрлашдилар.

– Хайр, Султонали ака, хайр, Сафар ака!
– Хайр, амакилар!
– Аллонинг паноҳига, Анвар!
– Сафаринглар бехатар бўлсин!

Кўргон устидагилардан кимдир бири пик-пик йиғлади. Анвар Раънони олдиға солиб, узоқда кўринингдан дараҳт қўлагасига қараб юрди. Ер жуда ботқок, ҳар бир қадам аранг ердан узилар эди. Йигирма қадам

чамаси борғач, Раънонинг кафши лойға тишлашиб оёғ узолмай тўхтади. Икки қадам орқада келган Анвар Раънони кўтариб олди.

— Меним этигим бор, чимга чиққунча жим тур, — деди Анвар.

— Кўрғон устида... Қўйинг, уяламан...

Анвар жавоб бермади. Ўттуз қадам чамаси бориб Раънони ерга қўйди ва қўрғон устидан ҳануз мўралашиб турғучи кўлагаларга «кетинг» деган каби қўл чайқади. Иккиси яна бошлишиб кетдилар. Улар ўн беш қадам босар-босмас дараҳт кўлагаси остидан икки отлик югуриб чиқди ва бир онда Раънолар ёниға келиб, отлиқдан бириси «тўп» этиб ерга тушти ва жилавни Анварга тўғрилаб турди.

— Акун, сувор бўлинг.

Анвар Раҳим кўмагида отқа минди. Узангидан оёғини чиқариб Раънони чақирди. Раъно — Анвар билан, Раҳим — Шариф билан мингашиб олдилар. Анвар яна қўрғон кунгирасига қаради. Ҳануз икки кўлага кўринар эди. Қамчисини уларга тўғрилаб силкитди, отни йўлға солди. Дараҳт кўлагаси остида соябонлиқ араванинг шотисига такя қилған Қобилбой уларни қаршилади. Раъно от орқасидан аравага ўтди. Анвар ҳам отдан қўниб, аравага — Раъно ёниға чиқди. Раҳим ўз отиға миниб, Қобилбой аравани йўлға солди. Икки отлиқ араванинг икки шотиси ёниға кириб кўзғалдилар. Тўғун¹ темири ердаги майда тошларға уруниб, шақ-шуқ товуш чиқара бошлади. Арава ва отликлар кўлагаси дақиқа сайин кичиклаша борди, бора-бора кенг қирнинг бағрида кўзга кўринмас бўлиб кетди. Фақат, яна бир оз тўғуннинг кучсиз-кучсиз тошқа уриниши эшитилиб турди...

Битди.

1 Т ўғун — фидиракнинг ташки гардиши.

МИРЗО АНВАРНИНГ КЕЙИНГИ ҲАЁТИ ТЎҒРИСИДА

Мен мирзо Анвар ҳикоясини мархум отамдан эшиткан эдим. Мирзо Анвар Қўқондан қочиб келиб, уч-тўрт йил чамаси Тошканднинг машҳур Эскижўва маҳалласида турған. Ул вақтларда бизнинг ҳавлимиз шу Эскижўвада бўлиб, мирзо Анвар отамға қўшни эмиш.

«Қўқондан бир мирзо кўчиб келиб, фалончининг ҳавлисини ижарага олған эмиш», деган гап чиқиб қолди, – деб ҳикоя қиласар эди чол. – Мен мирзо хабарини эшитсан ҳам, бир хафтагача ўзини кўралмадим. Рўза кунларининг бирида биз масжиддан шом намозини ўқуб чиқар эдикким, сўфи: «Ҳаммангизни Худоёр-хоннинг мирзоси ифторга таклиф қилған», деди. Биз йигирма чоғлиқ киши янги қўшнининг уйига бордик. Бир уй ва айвонга яхши полослар солинган, кўрпачалар ёзилған, ўртада анвоъи дастурхонлар... Биз уйга кириб ўлтургандан кейин эшик ёнида хушсурат бир йигит кўринди. Бизга тавозеланиб хуш омади айтди. Мирзо Анвар, дегани шу эмиш. Биз ифторга қарадик, мирзодан аҳвол сўрадиқ, тошкандлик бўлгумиз келди, деб кулди. Биз – тошкандликлар хуш кўрадирган норин қилдирибдир, хўб едик... Домла билан бир нечалар фотиҳага яқин ташқариға чиқиб кетдилар. Биз нима воқиъ бўлғаниға тушунмадик. Орадан бир оз ўткандан кейин яна қайтиб кирдилар. Дастурхонлар йиғилиб иш фотиҳага тўхталған эдиким, домланинг олдиға бир коса сув келтириб қўйдилар. Домла никоҳ хутбасини бошлади... Биз ҳайрон бўлдиқ. Хутба охириға етиб, мирзо Анвар-

га бир қизни никоҳладилар; биз, мирзо билан қизнинг ҳаққиға дуо қилиб, тарқалишдиқ. Лекин хилофи одат бу никоҳ ҳар биримизни таажжубга солди. Яна бирар ҳафта ўткач, бир нечамиз мирзо билан таниш бўлиб олдик, кейинроқ мирзони улфатчилигимизга ҳам олиб кела бошладиқ ва шунда мирzonинг ўз оғзидан Худоёр билан кечкан можаросини эшиздик, таажжубландик ва минбаъд мирзога ихлосимиз ортди...»

Чолнинг сўзига қарағанда мирзо Анвар Худоёрнинг қўли етмайдирган Тошкандда (ўрус қўл остида) тинч, аммо жуда ҳам фақир яшаған, бойларға мирзолиқ қисса ҳам, даромади доимий бўлмаған. Тошкандда туришининг учунчи йилларида Худоёрдан бир афвнома олиб, қашшоқлик жониға теккан мирзо Анвар, ўйлаб турмай, Раъно билан Кўқонға қайтқан. Орадан уч-тўрт ой ўткач, Кўқондан келгучилар мирzonинг ўлдурилганлигини сўзлаганлар. Нега ўлдурилган, эски «гуноҳи» учунми, бошқа сабаб биланми ёхуд «афвнома» ҳам мулла Абдураҳмонларнинг найранги бўлганми, отам бу тарафини яхши билмас эди.

Мен ушбу китобка материал йиғиш учун Кўкон бордим, яшаған кишилар билан сўзлашиб юрдим: ўзи Худоёр девонида ишламаган бўлса ҳам, Худоёр мирзоларига ҳамаср бўлған бир кекса мирзога учрашдим. Унинг сўзига қарағанда, мирзо Анвар ўлдурилмаган. Худоёрдан сўнг анча йил яшаб, ўз ажали билан ўлган эмиш. Мен ҳайрон бўлиб қолдим ва икки ўртада тараддудланиб, мирzonинг кейинги ҳаётини шу ҳолда битириш카 мажбур бўлдим.

*Абдулла Қодирий – Жулқунбой
Тошканد, 15 февраль
1928 йил.*

Адабий-бадиий нашр

Абдулла Қодирий

МЕХРОБДАН ЧАЁН

Роман

Ижодий гурух:

Лазиз Тангриев (гуруҳ раҳбари), Илҳом Зойиров,
Минхокиддин Мирзо, Луқмон Бўриҳон, Сироҗиддин Рауф

Муҳаррир *Ўткир Йўлдошев*

Бадиий муҳаррир *Шуҳрат Мирфаёзов*

Техник муҳаррир *Екатерина Корягина*

Мусаххих *Доно Тўйчиева*

Компьютерда саҳифаловчи *Бобур Тухтаров*

Нашриёт лицензия рақами AI №154. 14.08.09.
2016 йил 9 февралда босишига рухсат этилди.
Бичими 84x108¹/₃₂. Times New Roman гарнитураси.
Офсет босма. 17,22 шартли босма тобоқ. 15,4 нашр тобоғи.
Адади 500 нусха. рақамли буортма.
Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
Faafur Fулом номидаги нашриёт-матбаа
ижодий уида чоп этилди.
100128, Тошкент, Лабзак кўчаси, 86.

Телефонлар: (371) 241-25-24, 241-48-62, 241-83-29
Факс: (371) 241-82-69

www.gglit.uz info@gglit.uz